

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 10 • 2010 (Güz)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü	M. Macit Kenanoğlu
Yayın Kurulu	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mustafa Şentop, Murteza Bedir, Sami Erdem
Yayın Danışma Kurulu	Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul Üniversitesi) Prof. Dr. Mehmet İpşirli (Fatih Üniversitesi) Prof. Dr. İsmail E. Erünsal (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. M. Emin Artuk (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez (29 Mayıs Üniversitesi) Prof. Dr. Kemal Beydilli (29 Mayıs Üniversitesi) Prof. Dr. Osman Kaşıkçı (Fatih Üniversitesi) Prof. Dr. Engin Deniz Akarlı (İstanbul Şehir Üniversitesi)
Editör	M. Macit Kenanoğlu
Kapak tasarımı	MimEmin
Sayfa tasarımı	Ender Boztürk
Baskı	İhlas Gazetecilik A.Ş. Tel. 0 212 454 30 00
Basım yılı	Ekim 2014

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.
Dergide yer alan yazıların ilmi ve fikri sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yönetim

Namık Kemal Cad. Menekşe Sok. Eraykent Sitesi 9-B/20 İdealtepe/İstanbul
e-posta: bilgi@hukuktarihi.com

ISSN 1306 - 6889

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 10 • 2010 (Güz)

İçindekiler

Çağdaş Türk Hukuk Düşüncesinin Kavram Dünyası: Sözlükbilimi Açısından Bir Değerlendirme	7
<i>Sercan Gürler</i>	
“Hayrât-ı İslâmiye ihtiyâcât-ı asra ve usul-i meşrûtiyete tevfiķan ne vechile idare olunmak icab eder?”: Yirminci Yüzyıl Başında Vakıf Kurumu Hakkında Bir Risale Üzerine	45
<i>Fatma Gül Karagöz</i>	
“Nağmesi Yarıda Susan Erganun”: Son Dönem Osmanlı Hukukçularından Seyyid Haşim Bey	77
<i>Mahmud Esad Kalıpçı</i>	
Seyyid Haşim Bey’in “İslam Hukuku - Hükmi Şahsiyet” Adlı Makalesi	107
<i>Cihan Türker</i>	

Ekler

el-Hablü’l-Metîn fi Tatbiki’l-Kânûn-ı Esâsî maa’s-Şer’i’l-Mübîn <i>Berzencizâde Ahmed Fâiz (haz. Abdullah Taha İmamoglu)</i>	121
---	-----

Çağdaş Türk Hukuk Düşüncesinin Kavram Dünyası: Sözlükbilimi Açısından Bir Değerlendirme

Sercan Gürler*

Bilindiği üzere kavramlar bir kültürün düşünce dünyasının boyutlarını gösteren en önemli araçlardır. Bir kültürün düşünce dünyasının hangi kavramlara sahip olduğunu ise o kültürün dilinde kaleme alınmış fikri eserlere bakarak anlarız. Bir dili anlamanın başlıca yolu ise o dilde yazılmış sözlüklere başvurmaktır. Bu açıdan terim sözlükleri özel bir anlam ifade eder. Buradan hareketle dil – düşünce – kültür arasında vazgeçilmez bir bağ olduğu rahatlıkla söylenebilir. Hukuki düşünce söz konusu olduğunda ise başvurulması gereken ilk merci kuşkusuz hukuk sözlükleridir. İşte bu çalışmanın amacı da Latin harfle yazılmış Türkçe hukuk sözlüklerinde geçen belli başlı hukuki terimlere verilen anlamları incelemek suretiyle Türk düşüncesinin kavram dünyasını hukuki cepheden anlamaya çalışmaktır.

Anahtar kelimeler: Kavram, dil, düşünce, kültür, sözlük kavramı, sözlük bilimi, hukuk sözlükleri, hukuki düşünce, Türk hukuk düşüncesi, Türk hukuk sözlükleri

The Conceptual World of Contemporary Turkish Legal Thought: A Lexicological Examination

As widely accepted that concepts are most important tools showing dimensions of the intellectual world of a culture. The intellectual works written in the language of that culture are the place which we look in order to understand which concepts this culture has. The way through which we grasp the language of a culture is to appeal to the dictionaries written in that language. Specialized dictionaries in this respect are especially important. As a result, we can easily conclude that there is a strong connection between language – thought – culture. Concerning the legal thinking, it is true that the first source we should appeal is also dictionaries. So, the aim of this essay is to try to understand the conceptual world of Turkish thought from the legal perspective by investigating the main legal terms in Turkish legal dictionaries written in Latin.

Keywords: Concept – language – thought – culture – the notion of dictionary – lexicology – legal dictionaries – legal thought – Turkish legal thought – Turkish legal dictionaries

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Giriş

Bu çalışmanın konusunu Cumhuriyet döneminde Latin harfleriyle yazılan Türkçe hukuk sözlükleri oluşturmaktadır. Bir yandan Latin harfli Türkçe hukuk sözlükleri genel özellikleriyle tanıtılmış, diğer yandan bu sözlüklerde yer alan “adalet”, “hak” ve “hukuk” maddeleri incelenmiştir. Böyle bir çalışmayla amaçlanansa hem Türk sözlük geleneği araştırmalarına az da olsa bir katkı sağlamak, hem de çağdaş Türk hukuk düşüncesinin tarihi gelişimini kavramlar üzerinden görmek, böylece düşünce ve kültür dünyamızın farklı bir cephesini daha yakından tanımaya imkân sağlayacak bir zemin oluşturmaktır.

Türk sözlük geleneğine bakıldığında özellikle Tanzimat döneminden itibaren büyük bir ivme yaşandığı görülmektedir. Bu dönemde kısa süre içerisinde farklı konularda pek çok sözlük kaleme alınmıştır. Bu sözlük çalışmaları arasında şüphesiz hukuk sözlükleri de vardır. Buna rağmen çalışmada sadece Cumhuriyet döneminde Latin harfleriyle yazılan hukuk sözlükleri konu edilmiştir. Bu tercihin sebebi, günümüz hukuk düşüncesinin mahiyetini ve düzeyini anlayabilmek için, yürürlükteki hukuk kurallarından ve mahkeme kararlarından oluşan mevcut hukuk uygulamasına önceliği vermenin daha faydalı ve işlevsel olduğunu dair inançtır. Buradaki hareket noktası, öncelikle hâlen kullanılan hukuki kavram ve terimleri ve sözlüklerde verilen karşılıklarını tanımak, daha sonra kronolojik bir yöntem takip etmek suretiyle en yeni tarihlisinden en eskisine Osmanlı dönemi hukuk uygulamasının kavram ve terimlerini içeren diğer sözlükleri de kapsayacak şekilde Osmanlı-Türk hukuk diline dair bütünlüklü bir bakış açısı geliştirebilmektir. Dolayısıyla Cumhuriyet dönemi sözlükleri hakkındaki bu tür bir çalışmayı, Osmanlıca hukuk sözlüklerinin ele alındığı başka çalışmaların da takip etmesi zorunludur.¹

1 Bu noktada Ali Adem Yörük’ün “İlk Hukuk Lügatlerimiz, 1870–1928” başlıklı, Osmanlıca hukuk sözlükleri hakkındaki çalışmasını ayrıca zikretmek gerekir. Sayın Yörük, bu çalışmada tespit edebildiği en erken tarihlisinden başlamak suretiyle Osmanlıca hukuk sözlüklerini tanıtmakta, genel özelliklerini incelemektedir, bkz. Ali Adem Yörük, “İlk Hukuk Lügatlerimiz, 1870–1928”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy. 2 (2006), s. 99–128. Her ne kadar bizim çalışmamızdakinden farklı olarak sözlüklerde yer alan maddelerin içeriğine yer vermese de Sayın Yörük’ün çalışması, Osmanlı-Türk sözlük geleneğimizin ayrılmaz bir parçası sayılabilecek hukuk sözlüklerinin genel özellikleri hakkında bize hayli doyurucu bilgiler vermekte, böylece önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Dolayısıyla Sayın Yörük’ün çalışması ile birlikte bizim çalışmamız, Osmanlıca sözlüklerde geçen terimlerin anlamını veren bir başka çalışmayla da tamamlanabilirse çok daha kapsamlı bir Türk hukuk düşüncesi tarihi incelemesi yapılabilir. Bu vesileyle bizim bu çalışmamıza da tavsiyeleri ile katkı sunan Sayın Yörük’e teşekkür ederiz.

Yukarıda belirtilen esaslar çerçevesinde bu çalışmada önce dil-düşünce-kültür ilişkisine dair kısa bir açıklama yapılmış, ardından sözlük bilimi hakkında genel bir bilgi verilmiş, sözlük kullanımının hukuk düşüncesindeki önemi, dünyadaki belli başlı diğer örneklerle de değinmek suretiyle anlatılmaya çalışılmış ve nihayet “adalet”, “hak” ve “hukuk” kavramları başta olmak üzere bazı temel hukuki kavram ve terimlere Cumhuriyet döneminde Latin alfabesiyle yazılan hukuk sözlüklerinde verilen karşılıklar incelenmiştir.

Sözlüklerdeki karşılıklarını incelemek için “adalet”, “hak” ve “hukuk” kavramlarının tercih edilme sebebi, hukukun temel kavramlarının başında gelmeleridir. Her hukuk kuramı, “hukuk” kavramının bizatihi kendisine yönelik felsefi bir sorgulamaya girişmek, belirli bir “hukuk” tanımını kendisine kalkış noktası kabul etmek zorundadır. Keza hiçbir hukuk sistemi de belirli bir “adalet” ve “hak” anlayışına başvurmadan meşruiyet sağlayamaz. Dolayısıyla bu kavramlar, hem hukuk felsefesinin temel konuları arasında yer alır, hem de her pozitif hukuk düzeninin meşruiyet dayanağını oluştururlar.

Çalışmada ele alınan sözlüklere gelince şüphesiz Latin alfabesiyle yazılmış hukuk sözlüklerinin tamamını temsil etmemektedirler. Gerek kapsamı, gerek genel sistematiği, gerekse ulaşılabilirliği dikkate alınarak örnek niteliğinde sadece on adet sözlük incelenmiştir. Burada incelenen sözlükler, tür bakımından tek dilli sözlük sınıfına girer. Yabancı dillerden Türkçe’ye çeviri şeklindeki çok dilli sözlük sınıfına girenler dışarıda bırakılmıştır. Ayrıca genel hukuk sözlüklerinin dışında örneğin Anayasa Hukuku, Medeni Hukuk ve Ceza Hukuku gibi belirli hukuk dallarına ait terimleri içeren sözlükler de tercih edilmemiştir. Son olarak içinde hukuki terimlere de yer veren fakat bizatihi kendileri hukuk sözlüğü niteliğinde olmayan sözlükler de çalışmanın kapsamına dahil edilmemiştir. Örneğin Ömer Nasuhi Bilmen’in sekiz ciltlik *Hukuki İslamiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, kendi alanında çok önemli bir işlev görmesine rağmen burada ele alınan hukuki kavramlara yer vermediğinden çalışmada ele alınmamıştır. Ayrıca bu eser, yürürlükteki hukukumuzla ilişkin bir sözlük değildir; İslam hukuku ve Fıkıh disiplinine ait kavram ve terimlere yer vermektedir.²

Giriş niteliğindeki bu açıklamaların ardından aşağıda önce dil-düşünce-kültür ilişkisi ve sözlüklerin bu ilişkideki yeri, ardından hukuk için dilin taşıdığı önem ve nihayet çalışmamızın asıl konusunu oluşturan Latin alfabesiyle yazılmış Türkçe hukuk sözlüklerinden vereceğimiz örnekler incelenecektir.

2 “Hak” kavramı için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslamiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul t.y., s. 12-13.

I. Dil–Düşünce–Kültür

Kısaca dünyayı anlama ve anlamlandırma çabası olarak tanımlanabilecek düşünme, kavramlarla gerçekleştirilen bir zihin etkinliğidir. Kavramlar ise nesnelerin zihnindeki tasarımlarıdır. İnsan, çevresindeki dünyayı kavramlar aracılığıyla bilir. Böylece dünya, insan zihninde bir karmaşa olmaktan çıkar; belirli bir düzene kavuşur. Bu yönüyle düşünme, dünyayı belirli bir düzen içerisinde kavrayıp anlaşılır kılma çabasıdır. Fakat insanın, dünyayı bir düzen içerisinde kavrayıp anlaşılır kılabilmesi için etrafındaki nesnelere bir isim vermesi gerekir. Dolayısıyla kavramlar, ancak dille ifade edildiğinde anlamlı hâle gelir. Kavramların dildeki karşılıklarınaysa terim denir. Terimlerin biraraya gelmesiyle önermeler oluşur. Önermeler, yargı bildiren cümlelerdir. Bir önerme ortaya koymak, aslında belirli bir kavram hakkında iddiada bulunmak, yani anlamını belirlemektir. Bir kavramın anlamını belirlemek, o kavramı tanımlamak demektir. Yani her tanım, aslında bir önerme veya önermeler grubudur; dil aracılığıyla bir kavramın anlamını ortaya çıkarmaktır. Bu kısa açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, düşünme ile dil arasında vazgeçilmez bir bağ vardır. Düşünme etkinliğinin tam anlamıyla gerçekleştirilebilmesi için dil zorunludur. Düşünme, ancak dilde ve dil aracılığıyla mümkündür.³

Burada sözü edilen dil, şüphesiz anadildir. “İnsanın içinde doğup büyüdüğü aile ya da toplum çevresinde ilk öğrendiği dil”⁴ şeklinde tanımlanabilecek anadil, mantık, matematik, bilim, felsefe ve teknik gibi alanlarda geçerli diğer bütün özel dillerden önce gelir; onları kuşatır. Aslında dil demek, öncelikle anadil demektir. Zira herkesin bir anadili vardır; insan kendi diliyle, yani anadiliyle konuşur ve dolayısıyla yine anadiliyle düşünür. İnsanın anadili, yaşadığı topluma özgü bir dildir ve bu yönüyle aynı zamanda dil ile kültür arasındaki sıkı ilişkiyi de açığa çıkarır.⁵

3 Doğan Özlem, *Mantık*, 2. bsk., Anahtar Kitaplar, İstanbul 1996, s. 57–59, 85–88, 105–108; Necati Öner, *Klasik Mantık*, 8. bsk., Bilim Yayıncılık, Ankara 1998, s. 27, 47, 57; Şafak Ural, *Temel Mantık*, genişletilmiş 2. bsk., Çantay Kitabevi, İstanbul 1995, s. 13–14, 49; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara 2004, s. 57–59, 80–82, 101–103; A. Kadir Çüçen, *Klasik Mantık: Mantığa Giriş*, Asa Kitabevi, Bursa 2004, s. 66–67, 82–83, 89; Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982, s. 10; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, c. I, 5. bsk., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 53–55, 151; Joseph Vendryes, *Dil ve Düşünce*, çev. Berke Vardar, Yeni İnsan Yayını, y.y. t.y., s. 21.

4 “Anadili” maddesi, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, haz. Berke Vardar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980, s. 20.

5 Nermi Uygur, *Dilin Gücü: Denemeler*, 4. bsk., Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1994, s. 17–19.

Anadil, dil ile düşünce arasındaki kopmaz bağın, aynı şekilde dil ile kültür arasında da kurulabileceğini gösterir. Zira dil, bir yandan insanın hayvandan ayrılmasını sağlayan, yani insanı insan kılan özelliklerin başında gelir; diğer yandan toplum yaşamının da temelini teşkil eder. İnsanlar toplum hâlinde yaşamasalardı dile ihtiyaç kalmazdı belki ama dilden yoksun bir toplumun da varlığını sürdürmesi mümkün olmazdı. Dil, tek tek bireylerin öznelliklerini aşan nesnel bir gerçekliktir ve bu özelliği sayesinde bireyi toplumsallaştırır. Bu yönüyle bir milletin oluşmasını sağlayan temel unsurlardan biridir. Dilin, bir kültürün aynası olduğu söylenebilir. Bir milletin kültürü, dilinde yansır. Diğer bir deyişle bir millete ait kültürel özelliklerin önemli bir kısmını diline bakarak öğrenebiliriz. Bir milletin nasıl düşündüğünü, yani dünyayı anlama ve anlamdırma tarzını, dilinde ifade bulan kavramları inceleyerek tespit edebiliriz. Zira insanın dünyayı bilmesi ve anlamlandırması anadilinin kavramlarıyla gerçekleşir. Kısaca insan, anadiliyle düşünür. Yani dil, daha doğrusu anadil, sadece düşünceyi aktarmakla kalmaz, nasıl düşüneceğimizi de belirler; düşüncelerimizi şekillendirir. Bu açıdan bakıldığında her dilin veya her anadilin dünyayı anlama ve anlamdırma tarzı farklıdır. Dünyayı anlamasını sağlayan bu dili, yani anadilini insan, söz varlığıyla, terim ve kavramlarıyla doğduğunda hazır bulur; ömrü boyunca her türlü düşünme etkinliğini de bu dille gerçekleştirir.⁶

Yukarıda da belirtildiği gibi düşünce–dil–kültür arasındaki bu kopmaz bağ, bir dilin kavram dünyasını yansıtır. Bir dilin kavram dünyasını tanımada en önemli araçlardan birisi kelime hazinesidir. Bir dilin kelime hazinesini bize gösteren ise o dilde yazılan sözlüklerdir.

II. Genel Olarak Sözlük Kavramı ve Sözlükbilimi

“[D]üşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını

6 Aksan, *a.g.e.*, c. I, s. 64–67; Vardar, *a.g.e.*, s. 11–12; Doğan Aksan, *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 5. bsk., Engin Yayın Evi, Ankara 2009, s. 15–16. Dil ile milli kültür arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Bedia Akarsu, *Wilhelm von Humboldt'da Dil–Kültür Bağlantısı*, 3. bsk., İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998, s. 50–64. Ayrıca günümüzde dil ile toplum arasındaki ilişkileri inceleyen ayrı bir disiplin vardır. Genel toplumbilimin bir dalı olan bu disiplin *dil toplumbilimi* veya *dilsel toplumbilim* ismini taşır. Dil toplumbiliminin konusu, amacı ve temel sorunları için bkz. Pierre Achard, *Dilsel Toplumbilim*, çev. Deniz Kırımsoy, İletişim Yayınları Cep Üniversitesi 145, İstanbul 1994, b.a.

sağlayan, çok yönlü, çok gelişmiş bir dizge”⁷ şeklinde tanımlanan dilin, biri dışsal diğeri içsel olmak üzere iki tür özelliği vardır. *Dışsal özellikler*, dillerin, konuşan topluluğa göre sergilediği niteliklere işaret eder. Yani burada farklı diller ve bu dilleri konuşan dil toplulukları söz konusudur. *İçsel özellikler*se her bir dilin kendi içinde barındırdığı nitelikleri anlatır. Bu yönüyle bir dil, *sesler* ve *sesbirimleri* ile *anlambirimlerinden* oluşur. “Çift eklemlleme” de denilen bu ikili yapının *anlambirimi* bölümünü *biçimbirim* ve *sözlükbirim* oluşturur. Biçimbirimden kastedilen bir dilin dilbilgisi yani gramer kurallarıyken sözlükbirim, o dilin söz dağarcığı nı veya söz varlığını ifade eder. Bir dilin söz varlığı ise o dilde kullanılan kelimelerden ve bu kelimelerin işaret ettiği kavramlardan, yani kelime hazinesinden oluşur. Kelimeler başta olmak üzere bir dilin söz varlığını biçim ve anlam açısından inceleyen bilime *sözcükbilim* [lexicology] denir. Sözcükbilimin uygulamaya yönelik kısmınaysa *sözlükbilim* [lexicography] isimi verilir⁸

Sözlükbilim, dilin “sözvarlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelen, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren”⁹ bir araştırma dalıdır. Sözlük ise “[b]ir dilin (ya da birden çok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel alarak bunların başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabı”¹⁰ şeklinde tanımlanabilir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere sözlükler, bir dildeki kelimelerin hangileri olduğunu ve ne anlama geldiklerini gösterir bize. Böylece o dilin ait olduğu kültürün genel anlam dünyasını ve özelliklerini bilmemizi sağlar. Bu açıdan bakıldığında sözlüklerin içinde yaşadığımız toplumun “kültürel dokusunun ayrılmaz parçası”¹¹ olduğu söylenebilir.

Kısaca sözlükler, bir dildeki kelimelerin anlamlarını göstermek amacıyla hazırlanmış referans kitaplarıdır.¹² Yani sözlüklerin herşeyden önce kelimeler hakkında olduğu belirtilmelidir. *Kelime*, “belli bir anlamın, dilbil-

7 Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, c. I, s. 55.

8 Jean Perrot, *Dilbilim*, çev. Işık Ergüden, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 42-62; John Lyons, *Kuramsal Dilbilime Giriş*, çev. Ahmet Kocaman, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 56-57; “Anlambirim” maddesi, *a.g.e.*, s. 22; “Biçimbirim” maddesi, *a.g.e.*, s. 39; “Çift eklemlleme” ve “Çift eklemlilik” maddeleri, *a.g.e.*, s. 51; “Sesbirim maddesi, *a.g.e.*, s. 125; “Sözlükbirim” maddesi, *a.g.e.*, s. 136; Vardar, *a.g.e.*, s. 66-70; Aksan, *a.g.e.*, s. 57-62.

9 Aksan, *a.g.e.*, c. III, s. 69.

10 Aksan, *a.g.e.*, c. III, s. 75.

11 Howard Jackson, *Lexicography: An Introduction*, Taylor & Francis Routledge, Londra & New York 2002, s. 21.

12 Jackson, *a.g.e.*, s. 21.

gisi yönünden belli bir biçimde kullanılması olanaklı belli sesler bütünüyle birleşimdir.”¹³ Fakat bir dildeki kelimelerin tek bir anlamı yoktur. Gündelik dildeki anlamlarının dışında kelimeler, bazen özel anlamlarda da kullanılır. Ayrıca belirli bir dil-kültür çevresinde “konuşulan lehçe ya da ağızlar içinden yaygınlaşan ve egemen olan” bir *ortak dilden*¹⁴ bahsedilebileceği gibi, “belirli sınıfa, yaşa, özellikle mesleğe göre belirlenen” *özel dillerden*¹⁵ de bahsedilebilir. Bu iki dil türüyle karşılaştırıldığında *gündelik dil*, “[b]ir dilsel topluluk çerçevesinde, özellikle günlük gereksinimlerle ilgili bildirişim durumlarında yaygın biçimde gerçekleşen, yazınsal, bilimsel, vb. dillere karşıt olarak ele alınan kullanımların tümü”¹⁶ şeklinde tanımlanabilir.

Kelimelerin gündelik dildeki anlamlarına *gerçek veya temel anlam* denirken, özel diller içerisinde kazandığı anlamlara *terim anlamı* denir. Bir kelimenin gündelik dildeki anlamını sözlükler verir. Dolayısıyla gerçek veya temel anlama aynı zamanda *sözlük anlamı* (lugavî manâ) da denir. Buna karşılık kelimeler, özel diller içerisinde *terim* ismini alır ve böylece gündelik dile dayalı sözlük anlamının yanı sıra bir de *terim anlamı* (istilah) kazanır.¹⁷

Kelime ile terim veya ortak dil ile özel dil arasındaki bu fark, sözlük türlerine de yansır. Diğer bir deyişle diller hem dilbilgisi hem de söz dağarcığı açısından zaman içerisinde değişikliklere uğradığından, sözlüklerin de zamanla değişip farklılaştığı görülür. Bu sebeple sözlükler, kendi aralarında bir takım ölçütlere göre sınıflandırılır, türlere ayrılır. İşte bu sınıflandırmada başvuru olan ölçütlerden birisi de sözlüklerde ele alınan söz varlığının niteliğidir. Buna

13 Lyons, *a.g.e.*, s. 183.

14 Aksan, *a.g.e.*, c. I, s. 83.

15 Aksan, *a.g.e.*, c. I, s. 86.

16 “Gündelik dil” maddesi, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, s. 90.

17 Kelime ile terim ifadeleri genelde birbiriyle karıştırılsa da aslında aralarında önemli farklar vardır. Öncelikle terimler, kelimelere göre daha kısıtlı bir anlam içeriğine sahiptir. Diğer bir deyişle terimlerin genelde tek anlamı vardır. Dolayısıyla terim oluşturma süreci de kelimelere göre daha sıkı kurallara tabidir. Terimler çoğunlukla isimlerden oluşmaktayken kelimeler, fiil, sıfat, zarf, zamir ve bağlaç gibi isimlerin dışındaki diğer dilbilgisi öğeleri şeklinde de karşımıza çıkar. Bir diğer fark, terimlerin kullanıcıları ile kelimelerin kullanıcıları ve kullanım alanlarının aynı olmayışıdır. Terimler, daha çok belirli bir uzmanlık alanında ve o alanın uzmanları tarafından kullanılır. Buna karşılık kelimeler, bir dili konuşan herkes tarafından kullanılır ve çok çeşitli kullanım alanlarına sahiptir. Nihayet terimlerin kullanıldığı söylem türleri, kelimelere kıyasla çok daha sınırlıdır. Terimler bilimsel veya teknik söylemler içerisinde kullanılır ve bu söylem türleri doğaları gereği nesnellik iddiasına sahiptir. Kelime ile terim arasındaki farklar için bkz. M. Teresa Cabré, *Terminology: Theory, Methods, and Applications*, John Benjamins Publishing, Amsterdam & Philadelphia 1999, s. 36; Yusuf Yıldırım, *Türk Dili Anlatım Türleri*, Der Yayınları, İstanbul 2010, s. 197; Aksan, *a.g.e.*, c. III, s. 40–41.

göre sözlükler, ele alınan söz varlığının niteliğine göre *genel sözlükler* ve *terim sözlükleri* şeklinde ikiye ayrılabilir. Genel sözlükler ortak dilin kelimelerini kendisine konu alırken terim sözlükleri uzmanlık alanlarına özgü özel dillere ait terimlerden oluşur.¹⁸

Yukarıdaki sınıflandırma şekline göre hukuk sözlükleri de terim sözlükleri arasında yer alır. Zira hukuk da kendine özgü terimlerden oluşan özel bir dile sahiptir. Dolayısıyla Latin harfli Türkçe hukuk sözlüklerini incelemeye geçmeden önce genel olarak hukuk dili ve hukuk sözlüklerinden bahsetmek gerekir.

III. Hukuk Dili ve Hukuk Sözlükleri

Nasıl genel sözlükler, gündelik dilde yer alan kelimeleri tanımlarsa terim sözlükleri de özel dillerde yer alan ve terim ismi verilen kelimeleri tanımlar. Hukuk dili de bir özel dil olduğundan hukuk sözlüklerinin, hukuk dilinin kavram ve terimlerini tanımlamayı amaçladığı söylenebilir.

Diğer özel diller gibi hukuk dilinin de iki temel özelliği vardır. Öncelikle kendine özgü bir terminolojiye sahiptir. Hukuk diline ait terimlerin önemli bir kısmı günümüzde hukukçu olmayanların kolay kolay anlayamayacağı türdendir. İkinci olarak kelimeler ve cümleler, gündelik dildeki yaygın kullanımından farklı, özel bir tarzda kullanılır. Kelimeler ve cümlelerin hukuk dilindeki bu farklı kullanımı, belki hukukçu olmayanlar tarafından da anlaşılabilir, fakat gündelik dilde bu tarz bir kullanımla pek karşılaşılmaz.¹⁹

18 Aslında ele alınan söz varlığına göre sözlükler sınıflandırılırken genel sözlüklerin karşısına terim sözlükleriyle birlikte lehçebilim sözlükleri, eşanlamlı öğeler sözlükleri, yabancı öğeler sözlükleri, tarihsel sözlükler vb. konulmaktadır. Fakat burada çalışmanın kapsamı çerçevesinde genel sözlüklerin dışındaki sözlükler arasından sadece terim sözlükleri üzerinde durulmuştur. Değişik ölçütlere göre sözlüklerin sınıflandırılması için bkz. Emin Eminoglu, *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*, Asitan Yayıncılık, Sivas 2010, s. 5-7; B.T. Sue Atkins, Michael Rundell, *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford University Press, Oxford 2008, s. 24-25; Aksan, *a.g.e.*, c. III, s. 75-83; Jackson, *a.g.e.*, s. 23-25.

19 Lawrence M. Friedman, "Law and Its Language", *George Washington Law Review*, sy. 33 (1964-1965), s. 563-579, 563-564. Aslında kendine özgü bir terminolojiye sahip olma ve dili alışılmışın dışında bir tarzda kullanma, toplumun genelinden ayrı her alt grubun kullandığı özel diller için geçerlidir. Temelinde, öncelikle söz konusu alt grup üyeleri arasındaki iletişimi daha verimli hale getirme ihtiyacı vardır. Ayrıca yine grup üyelerinin aidiyet duygusunu kuvvetlendirme de önemli bir unsurdur. Başkalarının anlamadığı, kullanmadığı kelimeler, terimler, ifadeler grup üyelerinin kendilerini farklı bir topluluk şeklinde tasavvur etmelerini ve buna bağlı olarak özel bir gerçeklik duygusu kazanmalarını sağlar. Bu durum şüphesiz hukukçular için de geçerlidir. Hukuka özgü terminoloji ve

Hukukun özel bir dil olduğu, öncelikle hakimlerin önlerindeki uyuşmazlığa uygulayacakları hukuk kurallarında yer alan kelimelerin anlamlarını tespitte zaman zaman zorluklar yaşamalarından da anlaşılabilir. Anayasada ve kanunlarda geçen kelimelerin, özellikle de terimlerin herhangi bir yanlış anlamaya yol açmaması için doğru tanımlanmaları gerekir. Bu tanımlama faaliyeti ne kadar sağlıklıysa hukuki uyuşmazlıkların çözümünde, kanun koyucunun iradesine uygun bir sonuca varma ihtimali de o ölçüde yükselir. Böylece her somut olayda hukukun ne söylediğinin tespiti kolaylaşır. İşte sözlükler, başta anayasa olmak üzere hukuk metinlerinde yer alan kelimelerin doğru tanımlanması ve yorumlanması için başvurulmuş en önemli kaynaklar arasında yer alır. Tanımın, dolayısıyla da sözlüklerin hukuk için taşıdığı önemi daha iyi anlayabilmek için hukuki önermelerin yapısına biraz daha yakından bakmak gerekir.

Biçimsel açıdan ne kadar farklı görünürse görünsün hukuki önermeler, daima koşullu bir yargı içerir. Bir hukuki önerme, kişinin belirli bir şekilde davranması hâlinde belirli bir sonuçla karşı karşıya kalacağını söyler. Yani hukuki önermelerin, belirli tipte davranışlara işaret eden bir öncül ve kanun koyucunun bu öncüle bağladığı bir sonuçtan meydana geldiği söylenebilir. Dolayısıyla kanun koyucunun iradesinin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi için hukuk kurallarında kesin ve net kavramlara yer verilmeli,²⁰ kişilerin neye itaat edip etmeyecekleri konusunda belirsizlik yaşamalarına yol açacak ifadelerden kaçınılmalıdır.²¹ Bununla birlikte bazen kanunlarda bilerek boşluk bırakılır. Buradaki amaç, kanunların öngörülemeyen durumlara da uygulanabilmesini sağlamaktır. Buna rağmen kanunların dili, yine de en üst seviyede açıklık ve kesinliği hedeflemelidir. Böylece kanun koyucunun niyeti ve kanunların hangi amaçla çıkarıldığı doğru tespit edilebilir; sonrasında da daha kolay ve sağlıklı uygulanma imkanı artar.²²

kullanım tarzı, hukukçuların kendilerini hukukçu olmayanlardan ayırmalarına yardımcı olur. Hukuk dilinin özgüllüğü ve zorluğu, hukukçuluğun ayrı bir meslek haline gelmesinde de rol oynar. Belirli bir uzmanlık eğitimi sonucunda elde edilen özel bir beceri, her meslek grubu için hayati niteliktedir. Hukuk söz konusu olduğunda bu beceri, öncelikle dile dayalı bir beceridir. Dolayısıyla diğer meslek üyeleri ile karşılaştırıldığında hukukçular için özel bir dil ihtiyacı çok daha belirgindir, Friedman, *a.g.m.*, s. 566-567.

20 Heinrich Rickert, "The Theory of Definitions", *Essays on Definition*, ed. Juan C. Sager, John Benjamins Publishing, Amsterdam & Philadelphia 2000, s. 219.

21 Irving M. Copi, Carl Cohen, *Introduction to Logic*, Eighth Edition, MacMillan Publishing Company, New York 1990, s. 486.

22 Copi ve Cohen, *a.g.e.*, s. 486-487.

Hukuk kurallarının daha kolay ve sağlıklı uygulanabilmesi için gerekli açıklık ve kesinlik, kanun koyucunun belirli sonuçlar bağladığı davranış tiplerinin, tek bir kavram kümesi içerisinde dahil edilmesiyle elde edilir. Dolayısıyla bir hukuk kuralı oluşturulurken, kuralın uygulanacağı benzer davranış tiplerini altında toplayabileceğimiz kavramların kullanılması gerekir. Diğer bir deyişle hukuk kurallarında kullanılan kavramlar, benzer davranış tiplerini tek bir kategoriye sokabilmemizi mümkün kılan özelliklere sahip olmalıdır. Şayet bir hukuki önerme, anlamca fazla genel ve kesinlikten uzak bir öncüle sahipse ilgili hukuk kuralının uygulanacağı davranış tiplerinin, tek bir kavram altında toplanıp toplanamayacağı veya kanun koyucunun söz konusu davranış tiplerine belirli bir hukuki sonuç bağlayıp bağlayamayacağı konusunda anlaşmazlıklar ortaya çıkabilir. Buna karşılık hukuk kurallarını oluştururken, benzer davranış tiplerini altında toplayabilmemizi sağlayan özelliklere sahip kavramlar kullanılırsa diğer benzer davranış tiplerine de kanun koyucunun istediği sonucun bağlanabilmesi mümkün olur. Dolayısıyla bir kavramı hukuki kılan temel özelliklerin, kanun koyucunun niyetini en iyi ifade eden, böylece kanun koyucunun iradesinin gerçekleşmesini kolaylaştıran özellikler olduğu söylenebilir.²³

Her ne kadar açık ve kesin olsalar da hukuki kavramlar değişen koşullar sonucunda bazen kullanılamaz, hatta anlaşılabilir hale gelebilir. Bu durumda öncelikle söz konusu kavram veya kavramların kanun koyucunun iradesini en iyi şekilde ifade eden ilk anlamı belirlenmeli, ardından değişen koşullar incelenerek, hem kanun koyucunun iradesini yansıtan, hem de mevcut koşullara uygun yeni hukuki kavramlar oluşturulmalıdır. Ancak bu araştırmalar sonucunda bir kavramı, hukuki kılan temel özelliklerin hangileri olduğu tespit edilebilir.²⁴

Temel özelliklerini tespit etmek aslında bir hukuki kavramı tanımlamak, yani anlamını belirlemek demektir. İşte hukuki kavramların tanımlanması sürecinde sözlüklere başvurmak gerekebilir. Zira kanun koyucunun kullandığı kelimelerin ne anlama geldiği her zaman kolay tespit edilemeyebilir veya kanun koyucunun kullandığı anlamın dışında zamanla başka anlamlar kazanması mümkündür. Gündelik dilde kelimeler farklı anlamlarda kullanılır. Yani bir kelimenin birden fazla sözlük anlamı olabilir. Buna karşılık terim niteliği taşıdığından hukukta kullanılan kelimeler tek anlama sahiptir veya

²³ Rickert, *a.g.m.*, s. 219.

²⁴ Rickert, *a.g.m.*, s. 219–210.

tek anlama gelecek şekilde kullanılır. Kanun koyucular da kelimeleri hangi anlamda kullandıklarını belirtirken açık ve kesin tanımlar vermeyi tercih ederler veya tercih etmeleri gerekir.²⁵

İşte bu sebeple kelimeler, hukuk dilinde çoğu zaman gündelik anlamlarının dışında, terim anlamlarıyla karşımıza çıkar. Dolayısıyla bir hukuki kavramın anlamını tespit edebilmek için gündelik dilde kullanıldığı şekliyle tanımlandığı genel sözlüklere değil de terim anlamını gösteren hukuk sözlüklerine başvurulur.²⁶

Sözlüklerin, hukukun uygulanmasında nasıl bir rol oynadığını daha iyi anlayabilmek için, İngilizce konuşulan ülkelerdeki hukuk sözlüğü geleneğinin tarihi gelişimine kısaca bakmak faydalı olabilir.

IV. Anglo-Amerikan Sözlük Geleneği ve Black'in Hukuk Sözlüğü

Batı dünyasında hukuk sözlüklerinin tarihi hayli eskiye uzanır. Avrupa hukuk tarihinde ilk sözlük, John Rastell isimli İngiliz sözlükbilimcinin *Exposiciones Terminorum Legum Anglorum* isimli çalışmasıdır. İlk kez 1523 yılında yayınlanan bu sözlük, *Termes de la Ley* ismiyle de bilinir. 1538 tarihli ilk genel İngilizce sözlüğü *The Dictionary of Syr Thomas Eliot Knyght*'dan bile önce kaleme alınmış olması dikkat çekicidir. Latince ve Fransızca kelimelere yer verir. Giriş yazısı İngilizce'dir. 1742 yılına kadar yirmi yedi baskı yapmış, 1812 ve 1819 yıllarında ABD'de de yayınlanmıştır.²⁷

25 Copi and Cohen, *a.g.e.*, s. 487.

26 Buna rağmen bugün özellikle Anglo-Sakson hukuk sistemine giren ülkelerdeki uygulamalara bakıldığında anayasa ve kanunların yorumlanmasında anayasa koyucunun veya kanun koyucunun niyetinin tespitinde sözlüklerin nasıl bir rol oynayacağı, ciddi felsefi tartışmalara konu olmaktadır. ABD Anayasası başta olmak üzere yazılı hukuk kaynaklarının yorumlanmasında mahkemelerin sözlüklerden nasıl istifade etmesi gerektiği konusundaki tartışmalar için bkz. Chris Hutton, *Language, Meaning, and the Law*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2009, s. 85–101; Phillip A. Rubin, “War of the Words: How Courts Can Use Dictionaries in Accordance with Textualist Principles”, *Duke Law Journal*, sy. 60 (2010), s. 167–206, b.a.; Gary L. McDowell, “The Politics of Meaning: Law Dictionaries and the Liberal Tradition of Interpretation”, *American Journal of Legal History*, sy. 44 (2000), s. 257–283, b.a.

27 Roy M. Mersky, “The Evolution and Impact of Legal Dictionaries”, *Legal Reference Services Quarterly*, XXIII/1 (2008), s. 21–22; D.S. Bland, “Some Notes on the Evolution of Law the Legal Dictionary”, *The Journal of Legal History*, I/1 (2007), s. 76; Sarah Yates, “Black's Law Dictionary: The Making of an American Standard”, *Law Library Journal*, CIII/2 (2011–2012), s. 176.

Batı dünyasında hukuk sözlükleri ilk zamanlarda her ne kadar sadece hukuk öğrencilerinin faydalanması için hazırlanmışsa da özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren daha geniş bir kullanıcı kitlesinin kullanımı hedeflenmiştir. Nihayet on dokuzuncu yüzyılın sonlarından başlamak suretiyle Amerikan Federal Yüksek Mahkemesi'nin (Supreme Court) de kararlarında hukuk sözlüklerine atıf yaptığı görülür.²⁸

Hukuk sözlüklerinin daha geniş kitlelere seslenmesinde özellikle ABD'nin en önemli hukuk sözlüklerinden *Black's Law Dictionary*'nin rolü büyüktür. İlk kez Henry Campbell Black tarafından 1891'de yayınlanan ve bugüne kadar dokuz baskı yapan *Black's Law Dictionary*, bugün ABD'de en çok kullanılan sözlüklerin başında gelir. İlk baskısının önsözünde sözlüğün salt hukuk öğrencileri için hazırlanmadığı, avukatların ve hakimlerin ihtiyaçlarını gidermeyi de hedeflediği belirtilmiş, böylece hukuk sözlüklerinin, hukuk uygulamasında doğrudan başvuru kaynakları arasında yer almaya başlamasının da yolu açılmıştır.²⁹

ABD Federal Yüksek Mahkemesi'nin en fazla atıf yaptığı hukuk sözlüğü ünvanına da sahip olan *Black's Law Dictionary*,³⁰ bugüne kadarki baskıları ve editörlük çalışması itibariyle günümüz hukuk sözlükleri için dünya çapında bir örnek teşkil eder.

Black's Law Dictionary'nin 1990'lı yıllardan itibaren editörlüğünü üstlenen Bryan A. Garner, 2009 tarihli dokuzuncu baskıya yazdığı önsözde, önceki baskılarla karşılaştırıldığında bu son baskının pek çok yenilik içerdiğini, bu yeniliklere bakıldığında adeta yeni bir sözlükle karşı karşıya olduğumuzu belirtir. Örneğin daha önceki baskılarda yer alan ve eleştirmenlerce itiraza uğrayan bazı madde başlıklarını çıkartmış, buna karşılık önceki baskılarda yer almayan özellikle Roma hukukuna ait bir takım terimlere yer vermiştir. Keza sözlüğün sonuna hayli geniş bir hukuki deyimler sözlükçesi de eklemiştir. Sözlüğün bu baskısının en önemli özelliklerinden birini Garner, kelimelerin İngilizce'de en erken kullanıldığı tarihlerinin de parantez içerisinde belirtilmesi şeklinde ifade eder.³¹

28 Yates, *a.g.m.*, s. 177-178.

29 Yates, *a.g.m.*, s. 178.

30 Yates, *a.g.m.*, s. 179-180; Jeffrey L. Kirchmeier, Samuel A. Thumma, "Scaling the Lexicon Fortress: The United States Supreme Court's Use of Dictionaries in the Twenty-First Century", *Marquette Law Review*, sy. 94 (2010-2011), s. 94.

31 *Black's Law Dictionary*, Deluxe Ninth Edition, ed. Bryan A. Garner, A Thomson Reuters Business, West 2009, s. xiii.

Sekizinci baskıya yazdığı önsözde editör, *Black's Law Dictionary*'nin her ne kadar içeriği değişse de amacının ilk basıldığı zamandan bu yana değişmediğini belirtir. Garner'a göre bu amaç, hukuk terimlerini mümkün en geniş içerikte ve kesinlikte tanımlamaktır. Bunu yaparken de madde başlıklarının seçiminde ve terimlerin tanımlanmasında çağdaş sözlük biliminin ilkelerini kullanmayı, kelimelerin telaffuzlarını kolaylaştırmayı ve ciddi araştırmalar ile dikkatli değerlendirmeler ışığında hukuk alanındaki akademik seviyeyi geliştirmeyi hedeflediklerini de ekler.³²

Yedinci baskının önsözünde ise Garner, günümüzde bir yandan sözlük bilimindeki gelişmelerin, diğer yandan genel hukuk düşüncesindeki ilerlemelerin yeni bir baskının hazırlanması ihtiyacını doğurduğunu söylemektedir. Sir Frederick Pollock (1845–1937) ve Frederic William Maitland (1850–1906) gibi meşhur hukuk tarihçilerinin zamanına göre hem Roma hukuku, hem de feodal hukuk dönemleri hakkında çok daha fazla bilgi sahibi olduğumuzu, böylece özellikle hukuk tarihindeki yeni gelişmelerden de bu baskının hazırlanmasında istifade edildiğini belirtmektedir. Bütün bunların yanı sıra çağdaş dünyanın hızla değiştiğini, gerek hukuk gerekse toplum yaşamının hemen hemen her alanında görülen bu değişimin ürettiği yeni kanunlar ve hukuki düzenlemelerin, yeni kavramlar ve terimlerin ortaya çıkmasına yol açtığının altını çizen Garner, yeni baskının hazırlanmasında bütün bu gelişmelerin de dikkate alındığını belirtmekte, bu ihtiyaçları karşılamak amacıyla yeni baskıda 4500 yeni terime yer verildiğini, geri kalan yirmi bin terimin de tekrar gözden geçirildiğini ifade etmektedir.³³

Böylesine devasa bir sözlük projesini gerçekleştirirken Garner ve ekibinin nasıl bir çalışma yöntemi benimsediğini de yine yedinci baskının önsözünde anlayabiliriz. Buna göre ilk önce sözlükte yer alan terimlerin hepsi özgün hukuk kaynaklarından alınmıştır. Sadece yargı kararlarından değil, hukukçuların akademik eserlerinden de istifade edilmiştir. Önceki baskılarda yer alan tanımlarla yetinilmemiş, hemen hemen her madde, yeniden gözden geçirilmiş, hatta yeniden yazılmıştır. Bu arada öncelikle Batı hukuk sisteminin kaynaklarına başvurulmasına rağmen gerektiğinde ve Batı hukukuna etki ettiği oranda diğer hukuk sistemlerinden de faydalanılmıştır. Analitik bir yöntemle maddeler teker teker taranmış, farklı maddelerde yer alan aynı ifadeler çıkarılmıştır. Kendisi de özel bir terminolojiye sahip olan hukuk dilinin içerisinde yer alan

32 *Black's Law Dictionary*, Deluxe Ninth Edition, s. xv.

33 *Black's Law Dictionary*, Seventh Edition, ed. Bryan A. Garner, St. Paul 1999, s. ix.

daha özel terminolojilere de yer verilmeye çalışılmıştır. Örneğin hukuk felsefesinin günümüzdeki en önemli iki temsilcisi konumundaki hukuki realizm ve eleştirel hukuk çalışmaları ayrı birer madde halinde sözlükte yer almıştır.³⁴

Görüldüğü gibi *Black's Law Dictionary*, özellikle son baskıları dikkate alındığında, kendini sürekli yenileyen, hukuk alanındaki son gelişmelerin ortaya çıkardığı yeni kavramları en kısa sürede tutarlı ve kapsamlı şekilde karşılayabilecek terimleri oluşturma niteliğiyle, çağdaş hukuk sözlükçülüğü alanında önemli bir örnek oluşturmaktadır.³⁵

V. Latin Harfli Türkçe Hukuk Sözlükleri

Modern Türk sözlükçülük tarihinde ilk hukuk sözlüklerinin Meşrutiyet döneminde yazılmaya başlandığı görülmektedir. Hukuk terimlerinden oluşan sözlük yazma faaliyeti, devletin merkezileşmesi ve kanunlaştırma sürecinin bir uzantısıdır. Bu dönemdeki hukuk sözlükleri, daha çok elçilik ve dışişleri görevlilerinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hazırlanmıştır. Sözlüklerin hazırlanmasında yabancı dillerdeki hukuk terimlerine Türkçe karşılık verme yolu tercih edilmiştir. Latin alfabesinin kabul edilmesine kadar geçen süre içerisinde hukuk sözlükleri yazılmaya devam edilmiş, bu arada Türkçe'den Türkçe'ye tek dilli sözlükler de yazılmaya başlanmıştır.³⁶

Latin harflerinin kabulünden sonra yazılan hukuk sözlüklerinin ilk örneği de yine yabancı bir dilden yapılan çeviri karşılıklardan oluşur. İstanbul Üniversitesi profesörlerinden, aynı zamanda Düyun-ı Umumiyye İdaresi ve Osmanlı Bankası Tercüme Kalemleri Müdürlüğü de yapmış Hüseyin Daniş tarafından hazırlanan bu sözlük, 1934 tarihlidir ve *Fransızca-Türkçe Hukuki ve Medeni Lugat* ismini taşımaktadır. Giriş kısmında yazar, dil devriminin

34 *Black's Law Dictionary*, Seventh Edition, s. x.

35 Bu arada bizim bu çalışma için tercih ettiğimiz “adalet”, “hak” ve “hukuk” kavramlarına *Black's Law Dictionary*'de verilen karşılıklara da kısaca bakmakta fayda olabilir. Adaletin birbirinden farklı yaklaşık on türüyle birlikte adalet kelimesinden türeyen pek çok başka terime de yer veren “adalet” (*justice*) maddesine tamı tamına üç sayfa ayrılmıştır, *Black's Law Dictionary*, Deluxe Ninth Edition, s. 942–944. “Hak” (*right*) maddesi çok daha kapsamlıdır; hak kavramının bütün kullanımlarını içerecek şekilde toplam altı sayfada düzenlenmiştir, *Black's Law Dictionary*, Deluxe Ninth Edition, s. 1436–1441. “Hukuk” kavramının kendisinin ele alındığı maddeyse hukuk kelimesinden türetilmiş diğer terimler dışında iki sayfa sürmektedir. Farklı hukuk türlerini, hukuka yönelik çeşitli araştırma alanlarını içermektedir, *Black's Law Dictionary*, Deluxe Ninth Edition, s. 962–964.

36 Yörük, *a.g.m.*, s. 99–102. Türk sözlük geleneğinin tarihi gelişimi hakkında genel bilgi için ayrıca bkz. Eminoğlu, *a.g.e.*, s. 7–12. Bu eser aynı zamanda geniş bir hukuk sözlükleri kaynakçasını da içermektedir, bkz. Eminoğlu, *a.g.e.*, s. 140–143.

önemini vurguladıktan sonra devrimin getirdiği değişikliklerin kendisini böyle bir sözlüğü hazırlamaya sevk ettiğini belirtmektedir. Sözlük, yine yazarının ifadeleriyle “yalnız kanunlarda, işlerde ve muamelelerde kullanılan kelimele-ri ve ıstılahları” ihtiva etmekte ve Fransız diline hakim olanları aydınlatmayı amaçlamaktadır. Her ne kadar başlığında “hukuki ve medeni” ifadeleri geçse de “mali, içtimai ve siyasi tabirlerin ve ifadelerin” Türkçe karşılıklarını da vermektedir.³⁷

Hüseyin Daniş’in hazırladığı iki dilli Fransızca–Türkçe hukuk sözlüğü-nü saymazsak Latin harfleriyle yazılan Türkçe’den Türkçe’ye ilk hukuk sözlü-ğü, tespit edebildiğimiz kadarıyla Av. Celal Feyyaz ve Av. Feyzi Gürsel’in 1943 tarihli *Hukuk İstılahları Lugatı*’dır.³⁸

Latin harfli hukuk sözlükleri arasında Türk Hukuk Kurumu tarafından hazırlanan *Türk Hukuk Lugatı*’nın³⁹ ayrı bir yeri vardır. Zira kendisinden son-ra yazılan hukuk sözlüklerine kaynaklık etmekle kalmamış, neredeyse bütün diğer hukuk sözlükleri *Türk Hukuk Lugatı*’ndaki terimleri ve karşılıklarını birebir kullanmıştır.

Dönemin eğitim bakanı Hasan Âli Yücel’in de bir önsöz yazdığı bu sözlük, hazırlanma aşamasında o güne kadarki en geniş katılıma sahip sözlüktür. Ha-zırlanmasında hukuk profesörlerine, hakim ve savcılara danışılmış, resmi bir kurumun bünyesinde hazırlanmış devlet destekli hala tek hukuk sözlüğüdür.

Yukarıda bahsedilen sözlükler dışında 1960’lara kadar başka bir sözlük hazırlanmadığı, fakat 1960’lardan itibaren hukuk sözlüklerinde belirli bir ar-tışın olduğu, 1980’lerden sonra yabancı dillerden Türkçe’ye çeviri şeklindeki hukuk sözlüklerinin, 1990’lardan itibaren de özellikle Avrupa Birliği ve İnsan Hakları alanlarıyla ilgili sözlüklerin hazırlanmaya başlandığı görülmektedir.

Latin harfli hukuk sözlüklerinin geneline bakıldığında başlıca dört gruba ayrıldığı görülür. İlk grubu yabancı dillerden yapılan çeviri sözlükler oluşturur. Bu gruba giren sözlüklere örnek, Latin harfli ilk hukuk sözlüğü de sayılabilecek yukarıda adı geçen Hüseyin Daniş’in *Fransızca–Türkçe Hukuki ve Medeni Lugatı*’ı gösterilebilir. Keza Pars Tuğlacı’nın ilk baskısı 1966’da yapılan ve gü-nümüze kadar yeni baskıları devam eden *İktisadi ve Hukuki Terimler Sözlüğü*

37 Hüseyin Daniş, *Fransızca–Türkçe Hukuki ve Medeni Lugat / Dictionnaire Juridique et Civique Français–Turc*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1934, s. 1.

38 Celal Feyyaz, Feyzi Gürsel, *Hukuk İstılahları Lugatı*, 2. bsk., Vakıf Matbaası, İstanbul 1943.

39 *Türk Hukuk Lûgatı*, haz. Türk Hukuk Kurumu, Maarif Vekâleti, Ankara 1944.

(*İngilizce-Fransızca-Türkçe*)⁴⁰ isimli üç dilli sözlüğü de bu gruba girebilir. Tuğlacı'nın bu sözlüğü yabancı dillerden yapılan çeviri hukuk sözlüklerine kaynak teşkil etmesi açısından önemlidir. Bu gruba giren sözlüklere Mustafa Ovacık'ın 1964 tarihli *İngilizce Türkçe Hukuk Sözlüğü*⁴¹ ile 1986 tarihli *Türkçe-İngilizce Hukuk Sözlüğü*⁴² de örnek gösterilebilir. Nihayet bu gruba, tamamen yabancı bir dilden çeviri niteliğindeki *İnsancıl Hukuk Sözlüğü* (2003)⁴³ isimli François Bouchet-Saulnier'nin insancıl hukuk terimlerini içeren sözlüğü de sokulabilir.

İkinci grubu Türkçe'den Türkçe'ye tek dilli hukuk sözlükleri oluşturmaktadır. Bu gruba giren sözlüklerin ilk örneği de yine yukarıda adı geçen Av. Celal Feyyaz ve Av. Feyzi Gürsel tarafından ortaklaşa hazırlanan *Hukuk Istılahları Lugatı*'dir. Yine Türk Hukuk Kurumu tarafından yayınlanan *Türk Hukuk Lugatı*, Ejder Yılmaz'ın yazdığı *Hukuk Sözlüğü*⁴⁴ ve Selahattin Bağdatlı'nın *Hukuk Sözlüğü*⁴⁵ de bu grup sözlüklere örnek gösterilebilir.

Üçüncü grupta ise belirli bir hukuk dalına özgülenmiş olanlar yer alır. Bu gruptaki sözlükler sadece o hukuk dalına ait terimlere yer verirler ve sözlüğün hazırlandığı zaman yürürlükte olan kanunları kendilerine referans alırlar. Bu tür sözlüklere örnek, Ömer Asım Aksoy'un 1962 tarihli *Anayasa Sözlüğü*,⁴⁶ İsmet Sungurbey'in 1966 tarihli *Medeni Hukuk Terimleri Sözlüğü*,⁴⁷ Ahmet Erdoğan'ın 1972 tarihli *Ceza Yargılama Yöntemi Yasası Terimleri Sözlüğü*⁴⁸ ve yine Hasan Eren ile Hamza Zülfikar'ın hazırladığı 1985 tarihli *Anayasa Sözlüğü*⁴⁹ örnek gösterilebilir.

Dördüncü gruptaki hukuk sözlüklerineyse Osmanlıca hukuk terimlerinin Öztürkçe karşılıklarını veren sözlükler girer. Ali Rıza Önder'in hazırladığı

40 Pars Tuğlacı, *İktisadi ve Hukuki Terimler Sözlüğü (İngilizce-Fransızca-Türkçe)*, Sermet Matbaası, İstanbul 1966.

41 Mustafa Ovacık, *İngilizce Türkçe Hukuk Sözlüğü (English-Turkish Law Dictionary)*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1964.

42 Mustafa Ovacık, *Türkçe-İngilizce Hukuk Sözlüğü*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1964.

43 François Bouchet-Saulnier, *İnsancıl Hukuk Sözlüğü*, çev. Selahattin Bağdatlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

44 Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, genişletilmiş 7. bsk., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002.

45 Selahattin Bağdatlı, *Hukuk Sözlüğü (AB Hukuku Terimleri Sözlüğü İlaveli)*, 2. bsk, Derin Yayınları, İstanbul 2010.

46 Ömer Asım Aksoy, *Anayasa Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1962.

47 İsmet Sungurbey, *Medenî Hukuk Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1966.

48 Ahmet Erdoğan, *Ceza Yargılama Yöntemi Yasası Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1972.

49 Hasan Eren, Hamza Zülfikar, *Anayasa Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1985.

1966 tarihli *Yasa Dili Sözlüğü*⁵⁰ bu gruptaki sözlüker arasında ilk akla gele-
nidir. Yine Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun *Türkçeleştirilmiş Metinleriyle Bir-
likte Türk Medenî Kanunu ve Borçlar Kanunu: 3. Cilt: Terimler ve Sözcükler
Kılavuzu*⁵¹ ismiyle hazırladığı 1975 tarihli sözlüğü, aslında Medeni Kanun ve
Borçlar Kanunu külliyatının bir eki olsa da Medeni Hukuk ile Borçlar Hukuku
alanında kullanılan terimlerin öztürkçe karşılıklarını vermeyi amaçladığın-
dan bu gruba girebilir. Keza İsmet Sungurbey'in yukarıda adı geçen *Medeni
Hukuk Terimleri Sözlüğü* de aynı şekilde Medeni Hukuk alanının terimlerine
öztürkçe karşılıklar veren bir sözlük şeklinde tasnif edilebilir.⁵²

Biz bu çalışmada yukarıda tasnif edilen sözlük gruplarından sadece ikin-
ci gruba girenler üzerinde durduk. Bu gruba girenlerin de hepsini değil, diğer-
lerine örnek oluşturacak nitelikteki bazılarını incelemeyi tercih ettik. Tercih
ettiğimiz sözlükleri ayrıca kronolojik bir sıraya tabi tuttuk.

Şimdi kronolojik sırayı da dikkate alarak Latin harfli hukuk sözlükle-
rinden seçtiğimiz örnekleri ve bu örneklerde “adalet”, “hak”, “hukuk” ve ilgili
diğer terimlere verilen karşılıkları incelemeye geçebiliriz.

1) Av. Celal Feyyaz ve Av. Feyzi Gürsel, *Hukuk İstılahları Lugati*, 2. bsk.,
Vakit Matbaası, İstanbul 1943.

Hukuk İstılahları Lugati ismini taşıyan bu sözlük, ikisi de avukat olan
Celal Feyyaz ve Feyzi Gürsel tarafından hazırlanmıştır. İlk baskısının tari-
hini bulamadığımız sözlüğün burada ele aldığımız baskısı 1943 tarihli ikinci
baskısıdır. Bunun dışında bir de bulabildiğimiz kadarıyla 1949 tarihli üçüncü
baskısı vardır.

50 Ali Rıza Önder, *Yasa Dili Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1966.

51 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türkçeleştirilmiş Metinleriyle Birlikte Türk Medenî Kanunu ve
Borçlar Kanunu: 3. Cilt: Terimler ve Sözcükler Kılavuzu*, TDK Yayınları, Ankara 1975.

52 İsmet Sungurbey'in sözlüğünde “adalet” kelimesi, “tüze” kelimesiyle (s. 3), “hukuk”
kelimesi “töre”, “hukuki” kelimesi “törel”le karşılanmış (s. 13), “hak” kelimesineyse yeni
bir karşılık verilmemiştir. Buna karşılık Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, adı geçen sözlüğünde
“adaletle muvafık” terimini “tüzeğenliğe uygun”; “adaletle tevfikân” terimini “tüzeğenlik
uyarınca” kelimeleriyle karşılamış (s. 955), “hukuk” kelimesine “tüze”, “hukukî” kelimesine
“tüzel” kelimesiyle karşılamıştır (s. 988). Hak kelimesine Hıfzı Veldet de herhangi bir
karşılık önermemiştir. Bu karşılıklardan da anlaşılacağı üzere İsmet Sungurbey'in “tüze”
ile karşıladığı “adalet” kelimesine Hıfzı Veldet “tüzeğenlik” karşılığını önermiş, “tüze”yi de
“hukuk”un karşılığında kullanmıştır. Hâlbuki yine TDK'nın yaklaşık aynı dönemde çıkardığı
Özleştirme Kılavuzu'nda “adalet”in karşılığı “tüze”; “hukuk”un karşılığı “türe” şeklinde yer
almakta, ayrıca “hak” kelimesi de yine “tüze” ile karşılanmaktadır, bkz. *Özleştirme Kılavuzu*,
TDK Yayınları, Ankara 1978, s. 11, 34, 37.

Yazarları tarafından “[h]ukuk fakültesine devam eden arkadaşların ve haricen arzu edenlerin hukuki tabir ve ıstılahları uzun zaman ve bir çok me-
sai sarfına lüzum kalmaksızın sühuletle öğrenebilmelerini te’min eylemek”⁵³
amacıyla hazırlandığı belirtilen sözlük, cep boyundadır ve temel hukuk kav-
ramlarına karşılık gelen kısa açıklamalardan oluşur; bu açıklamaların çoğu
ilgili hukuk kavramının sözlük anlamından ileri gitmemektedir. Bizim seçtiği-
miz “adalet”, “hak” ve “hukuk” terimlerinin yanısıra “pozitif hukuk” ve “doğal
hukuk” terimlerine de yer verilmiştir.

Aşağıda “adalet”, “hak”, “hukuk” ve ilgili terimlere bu sözlükte verilen karşılık-
lar belirtilmiştir.

Adalet⁵⁴: “Doğruluk, hakseverlik, bilcümle hakları teslim.”⁵⁵

Hak: “Vacip ve lâzım olan şey sabit ve mutahakkik olan.”⁵⁶

Hukuk: “Haklar, hakkın cemidir.”⁵⁷

Hukuku mevzua: “Tahrir, tanzim ve vazedilmiş kaidelere denir. Hukuku tabiiyye
ye mukabilidir.”⁵⁸

Hukuku tabiiyye: “Hukuku mevzua mukabilidir. Hukuku mevzua tahrir ve tan-
zim ile kaideler haline gelmiş hukuk olduğu halde hukuku tabiiyye hakikatte
mevcut ve riayeti vicdanen mecburî olan ve fakat yazılı bir şekle sokulmayan
hukuktur.”⁵⁹

2) *Türk Hukuk Lugatı*, Türk Hukuk Kurumu, Maarif Matbaası, Ankara
1944.

Türk Hukuk Kurumu tarafından hazırlanan *Türk Hukuk Lugatı*, diğer
hukuk sözlüklerinden bir kaç nokta itibariyle farklıdır. Öncelikle resmi bir
kurum tarafından hazırlanan tek Latin harfli hukuk sözlüğüdür. Bu özelliği-
nin getirdiği avantajla da hazırlanma süreci daha uzun sürmüş, hem madde
başlıklarının seçiminde hem de terimlere verilen karşılıklarda daha geniş
bir katılım sağlanmıştır. Dolayısıyla verilen tanımlar nispeten daha tutarlı,
daha kapsamlı ve ayrıntılıdır. Üstelik sadece uygulamaya yönelik terimlere

53 Feyyaz, Gürsel, *a.g.e.*, s. 1.

54 Bu ve bundan sonra ele alacağımız sözlüklerde yer alan madde başlıklarında yazarın imlâsı
aynen korunmuş, herhangi bir değişiklik veya düzeltme yapılmamıştır.

55 Feyyaz, Gürsel, *a.g.e.*, s. 3

56 Feyyaz, Gürsel, *a.g.e.*, s. 72.

57 Feyyaz, Gürsel, *a.g.e.*, s. 85.

58 Feyyaz, Gürsel, *a.g.e.*, s. 86.

59 Feyyaz, Gürsel, *a.g.e.*, s. 88.

değil, hukuk felsefesi, hukuk sosyolojisi ve hukuk tarihi gibi kuramsal hukuk disiplinlerinde kullanılan terimlere de yer verilmiş, bu terimlerin karşılıkları o dönemde Avrupa’da geçerli hukuk düşüncesinden olduğu kadar, yabancı hukuk sözlüklerinden de istifade edilmiştir. Bunun yanı sıra eski hukukumuza ait terimler de bulunmaktadır. Sözlükte yer alan terimlerin karşılıkları oluşturulurken Türkiye’nin önde gelen hukukçu ve ilahiyatçılarına da danışılmıştır.

Sözlüğün hazırlanmasında kendilerine danışılan isimler arasında Yavuz Abadan, Ahmet Esat Arsebük, Mustafa Reşit Belgesay, Şevket Mehmet Ali Bilgişin, Ebülula Mardin, Sıddık Sami Onar, Tahir Taner gibi Türkiye’nin önde gelen hukuk profesör ve ordinaryus profesörlerinin yanı sıra Hikmet Belbez, Ali Himmet Berki, Fuat Hulusi Demirelli, Mehmet Gönenli, Fahrettin Karaoğlan, İmran Öktem, Vehbi Yekebaş, Şevket Yunt gibi yüksek yargı mensupları ve tanınmış avukatlar olduğu kadar Ömer Nasuhi Bilmen gibi ilahiyatçılar ile çeşitli bürokrat ve milletvekilleri de bulunmaktadır. Ayrıca o dönemde Türkiye’de görevli bulunan Ordinaryus Profesör A.B. Schwarz, Profesör E. Hirsch ve Profesör Crozat gibi yabancı uyruklu hukukçuların da özellikle tercüme konusunda yardımı alınmıştır.⁶⁰

Bizim seçtiğimiz terimlere verilen karşılıklara bakıldığında sözlüğün önemi ve diğerlerinden farkı daha iyi görülebilir. Her ne kadar “adalet” maddesi biraz zayıf kalmışsa da “hak” maddesi, dönemin hukuk düşüncesi içerisinde genel kabul gören yaklaşımları yansıtır. Hatta ünlü Fransız hukuk düşünürü Leon Duguit’in subjektif hak – objektif hak ayırımına dayalı hak ve hukuk anlayışından fazlasıyla etkilendiği bile söylenebilir. Buna karşılık “hukuk” maddesi, İslam hukukundaki tanımları kabul eder. Pozitif hukuk ve doğal hukuk (“mevzu hukuk” ve “tabii hukuk”) maddeleriye yine o yıllarda Avrupa’da hakim olan hukuk düşüncesinden esinlenerek hazırlanmış, gayet etraflı açıklamalara da yer vermiş tanımlardan oluşur.

Türk Hukuk Lugatı’nın, gerek terim seçimi, gerekse terimlere verilen karşılıklar açısından sonraki hukuk sözlüklerine kaynak teşkil ettiği de belirtildikten sonra “adalet”, “hak” ve “hukuk” terimlerine nasıl karşılık verdiği üzerinde durulabilir.

60 Hasan Âli Yücel’in Önsözü ve sözlüğün hazırlanma süreci hakkında bilgi için bkz. *Türk Hukuk Lugatı*, haz. Türk Hukuk Kurumu, Maarif Vekaleti, Ankara 1944, s. v-xviii.

Adalet: “Haklılık, hakka uygunluk. Sübjektif mânada: Herkesin hakkını tanıma hususunda değişmez, kesin dilek. Objektif mânada: Karşılıklı zıt menfaatler arasında hakka uygun bir denklik.”⁶¹

Hak: “Hukuk ilminde kabul edilmiş olan umumi telâkkiye göre haklar iki zümrede toplanabilir: Objektif hak (hukuk): İctimai hayat nizamının muhafaza ve idamesi için cemiyet âzası sıfatıyla fertlerle fertler, veya cemiyetle – yani devletle – fertler, yahut muhtelif devletler arasındaki münasebetleri tanzim eden usul ve kaidelerdir. Bu mânada hak, yani hukuk nizamı [alm. Rechtsordnung. – fr. ordre juridique. – ing. Legal system, legal order. – lat. Ius], fertler veya devletler arasında beraberlik, ve fertlerle devlet arasında ise devletin üstünlüğü esasına dayanır. Sübjektif hak: objektif hakkın usul ve kaidelerine dayanarak hak sahibi sıfatıyla fertlere veya devletlere tanınmış salâhiyetler. İctimai hayatı yalnız hukuk nizamı tanzim etmez. Ayrıca ahlâk ve muâşeret nizamları da vardır. Hukuk nizamının bunlardan farkı, devlet kuvvetine dayanan zecir ile müeyyidelenmiş olmasında görülmektedir. Yukarıda anlatılan telâkkiye zıt olarak ileri sürülen sosyolojik görüşe göre, hukuk devlet tarafından vazedilmiş olmayıp içtimai hayatın kaidesinde mevcut objektif vaziyetlerin (müesseselerin) mahsulüdür. Bu vaziyetlerin devlet tarafından tanınması ve himaye edilmesiyle hukuk nizamı vücuda gelir. Aynı telâkkiye göre “dar sübjektif hak” bu objektif vaziyetlerin hak sahipleri cephesinden bir ifadesidir. Umumi bir mefhum olarak fertlerin iradesine bırakılmış sübjektif hak mevcut olmayıp sübjektif hukuki vaziyetler vardır. Bu irade yazılı olan ve olmıyan mevzuatla (kanunlar, örf ve âdetler) tezahür eder.”⁶²

Hukuk: 1 – bk. Hak. 2 – Hakkın cem’idir. Başlıca iki kısma ayrılır: Hukuk-ullahtır ki: nef’i umuma taallûk edip yalnız bir şahsa muhtas bulunmayan ahkâm demektir. Bunlar hukuk-u umumiyyeden ibarettir. Bunların cenab-ı hakka iza-fesi tâzim ve ehemmiyetlerine işaret içindir. Hukuk-u ibattır ki: nef’i mahdut eşhasa taallûk eden, başka bir tâbirle mesalih-i hassaya mütaallik bulunan haklar demektir. Bunlara hukuk-u hususiye, hukuk-u şahsiye de denir. Bazı hususlarda hukukullah ile hukuk-u ibat birleşir ki bu, hukuk-u umumiye ile hukuk-u şahsiyenin içtimai demektir. Had-di kazifte olduğu gibi.”⁶³ Mevzu hukuk: “Tabii hukukun aksine, âmme kuvveti müeyyidesi altında fertlere yüklenen hukuk kaidelerinin kümesidir. Buna “Müsbet Hukuk” da denir. Geniş mânada müsbet hukuk, bir memkelette mer’i olan mevzuatla, yazılı olmıyan örf ve adet hükümlerinin heyeti mecmuasıdır. Dar mânada müsbet hukuk, bir memlekette meri bulunan yazılı mevzuat hükümleridir.”⁶⁴ Tabii hukuk:

61 *Türk Hukuk Lûgatı*, s. 2.

62 *Türk Hukuk Lûgatı*, s. 110–111.

63 *Türk Hukuk Lûgatı*, s. 130.

64 *Türk Hukuk Lûgatı*, s. 233.

“Hukukun insan mahiyetinden istidlâl edilerek mâkul bir surette tedvin edilmesi ve bu hukukun, her zaman için değişmez bir surette mer’i ve muteber olması lâzım geldiği telâkkisine dayanan eski “tabiî hukuk” mefhumu, Yunan felsefesine kadar çıkar. Roma hukukunda insanlara ve hayvanlara teşmil edilen tabiî hukuk mefhumu, Ortaçağın skolâstik telâkkisinden birinci derecede ilâhî emirlere icra edilmek suretiyle dinî bir mahiyet almıştır. On yedinci ve on sekizinci asırlarda bu hukuk telâkkisi tatbikat sahasına geçmiştir. Bu mânada olmak üzere “aklî hukuk” tâbiri de kullanılır. Bu telâkkinin neticesi olarak Fransada “ansiklopediciler” tarafından ve bilhassa on dokuzuncu asırda ferdin hürriyeti üzerinde ısrar edilmiş, her hakkın menşei, içtimai bir kategori olarak düşünülen “mukavele” ye irca olunmuş ve bu suretle “irade muhtariyeti” veya “mukavele serbestliği” esası kabul edilmiştir. Tabiî hukuk telâkkisi Tarihî Mektep, Pozitivizim ve sosyolojik telâkkilerle reddedildikten sonra, adalet fikrine dayanan esasları değişmemek şartıyla diğer muhteviyatı değişen yeni bir tabiî hukuk telâkkisi zamanımızda kabule mazhar olmuştur. Hakikatte, tabiî hukuk telâkkisi, hukukun doğru olarak müşahade edilmiş, objektif sosyolojik mahiyetini ifadeden başka bir şey değildir.”⁶⁵

3) Şakir Altay, *Hukuk, Ekonomi, Maliye, Ticaret, Sosyoloji ve İlahiyat ile İlgili Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1962.

Kapakta başlığın altında bu sözlüğün, “sosyal bilim dalında öğrenim yapan öğrenci, tüccar, memur, bankacı ve kendi kendini yetiştirmek isteyenler için” hazırlandığı belirtilmektedir. Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere kendisi hukukçu olmasına rağmen yazar, bu sözlüğü, sadece hukukçulara değil daha geniş bir kitleye yönelik hazırlamıştır. Hatta kendi kendini yetiştirmek isteyenleri de dikkat alarak, bir anlamda genel kültür sözlüğü niteliğinde olmasını tercih ettiği de söylenebilir.

Sözlüğe Türk hukuk camiasının yakından tanıdığı meşhur ceza hukukçusu Profesör Faruk Erem de bir önsöz yazmıştır. Yazdığı bu önsözde Faruk Erem, hukukçular arasında kullanılan terimlerin herkes tarafından bilinen ve üzerinde hemfikir olunan anlamları olduğuna dair bir kanaatin bulunduğunu, fakat söz konusu terimlerin tanımlarına bakıldığında hakikatin hiç de öyle olmadığını görüleceğini belirtmektedir. Erem’e göre, bazı hukuk kavramlarının terim hâline gelmemiş olması Türk hukukunun en önemli sorunlarından biridir. Dolayısıyla aynı kavrama ilişkin farklı kelimelerin ve terimlerin kullanıldığı, bu durumun da aslında aynı şeyden bahsedilmesine rağmen sanki

65 *Türk Hukuk Lûgatı*, s. 314.

farklı kavramlardan bahsediliyormuş izleniminin doğmasına, böylece hukuk literatüründe bir anlam karmaşasına yol açtığı söylenebilir. İşte Erem'e göre Şakir Altay'ın bu sözlük çalışması bir nebze de olsa bu sorunun aşılmasına yardımcı olmaktadır.⁶⁶

Başlığından da anlaşılacağı üzere Şakir Altay'ın hazırladığı bu sözlük, sadece hukuk terimlerinden oluşmamakta, genel bir sosyal bilim sözlüğü niteliği taşımaktadır. Nitekim terimlere verilen karşılıklarda çeşitli felsefeci ve düşünürlerle atıfta bulunmaktadır.

Sözlükle ilgili bu genel açıklamalardan sonra terimlere verilen karşılıklara bakılabilir.

Adalet: “Diğerlerinin menfaatını gözetmek şartile herkese azami bir menfaat temin eden daimi bir gayedir-Corpus İuris. Adalet kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapmamaktır. Levy Ulmann. Beşeriyetin en güzel vazifesi adalet dağıtmaktır-Voltair. Hakimler kararlarını doğru, âdil ve yaşayan kanunlara göre vermek mecburiyetindedirler. V. Dupin. Genel olarak adalet hukuk kaidelerini icra yani doğru ve müfit (faydalı, yararlı) olan kanunu tatbik etmektir.”⁶⁷

Hak: “Lügâtte Allah, doğru manalarına gelir. Istilâhta şahıslara hukuk tarafından tanınmış olan selâhiyetlerdir. Hukuk mefhumu objektiftir. Hak, hududu çizilmiş hürriyetlerdir. Menfaat yoksa dava hakkı da yoktur.”⁶⁸

Hak ve hukuk: “Hukuk objektif olup kaidedir. Hak subjektif olup bu kaidenin verdiği selâhiyettir.”⁶⁹

Hak ve nısfet: “Bu iki kelime tek mefhum olup hakkaniyet, adâlet düşüncesi demektir.”⁷⁰

Hakkaniyet: “(Nasafet) Fertlerin kanun karşısında müsavi olduklarını, bunların haklarına riayet etmenin zaruri bulunduğunu kabul eden bir adalet prensibidir. Hakkını vermek, hakkını kabul etmek manalarına da gelir.”⁷¹

Hukuk: “Lügâtte Haklar demektir. Istilâhta, cemiyeti nizamlayan ve devlet müeyyidesiyle kuvvetlendirilmiş olan kaidelerin bütünüdür. Çiçerona göre namusluluk ve hakkaniyet ilmidir. Justinyanus'a göre ilâhi ve beşeri şeyleri

66 Şakir Altay, *Hukuk, Ekonomi, Maliye, Ticaret, Sosyoloji ve İlahiyât İle İlgili Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Ankara Basım ve Ciltevi, 1962, Önsöz.

67 Altay, *a.g.e.*, s. 2.

68 Altay, *a.g.e.*, s. 93.

69 Altay, *a.g.e.*, s. 93.

70 Altay, *a.g.e.*, s. 93.

71 Altay, *a.g.e.*, s. 94.

bilmektir. Hukuk adalet fikrinin izahıdır. Hukukun mahiyetini izah için insanın mahiyetini izah lâzımdır.”⁷² Mevzu hukuk: “Mer’i ve yazılı hukuk. Müeyyidelenirilmiş hukuk kaideleri.”⁷³ Objektif hukuk: “Muayyen bir devirde ve muayyen bir cemiyette yaşayan insanların malik oldukları hürriyetlerin hududunu tesbit ve şahıslar arasında ki sosyal münasebetleri tanzim eden riayeti mecburi kaidelerdir.”⁷⁴ Sübjektif hak: “Objektif hukukca tanınmış, hududu, mevzuu, istimâli, şekil ve şartları gösterilmiş, istifadesi camiaca temin olunmuş hürriyetlerdir. Hukukan himaye edilmiş ve bu himayeden istifade hak sahibinin iradesine bırakılmış olan menfaatlardır.”⁷⁵ Tabi’i hukuk: “Muayyen bir memlekette belli bir devrede tatbik edilmekte olan değil, fakat tatbiki gereken yani ihtiyaçları en iyi şekilde karşılayacağı düşünülen hukuka verilen ad’dır. Doktrinde buna olması lâzım gelen hukuk’ta denir (Lege ferenda).”⁷⁶

Tabi’i Hukuk Mektebi: “Bu mektep mensupları aklın nihayetsiz kudretine, onun istiklâline ve kendine mahsus hata yapmaz kanunlarına inanırlar. Hugo Grotius, Puffendor, Wolf, Vattel, Hobbes, Locke bu mektebe mensupturlar.”⁷⁷

4) *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*, Aytemiz Kitabevi, Ankara 1963.

Yazarı belli olmayan bu sözlük, bir yandan “adalet” terimini “hak” terimiyle “hak” terimini de “adalet” terimiyle karşılamakta, diğer yandan “adalet”i Ulpianus’a atıfla ahlâki bir ilke şeklinde açıklamakta, “hak” kavramını ise “menfaat” düşüncesiyle izah etmekte, bu arada ünlü Alman hukukçu Jhering’e atıf yapmaktadır.

“Tabii hukuk” maddesinde “[m]uayyen bir memlekette, muayyen bir devrin ihtiyaçlarını ve insanlık duygularını en iyi şekilde tatmin eden hukuk kaideleridir” şeklinde bir tanım verilmektedir. Şakir Altay’ın yukarıda ele alınan sözlüğünde aynı madde, “[m]uayyen bir memlekette belli bir devrede tatbik edilmekte olan değil, fakat tatbiki gereken yani ihtiyaçları en iyi şekilde karşılayacağı düşünülen hukuka verilen ad” şeklindedir. Doğal hukuka ilişkin genel bilgilerimiz dikkate alındığında Şakir Altay’ın tanımının daha doğru olduğunu, *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*’nın büyük ölçüde Şakir Altay’ın sözlüğündekiyle örtüşen doğal hukuk tanımının ise büyük ihtimalle bir yazı hatasından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

⁷² Altay, *a.g.e.*, s. 111.

⁷³ Altay, *a.g.e.*, s. 182.

⁷⁴ Altay, *a.g.e.*, s. 214.

⁷⁵ Altay, *a.g.e.*, s. 248.

⁷⁶ Altay, *a.g.e.*, s. 255.

⁷⁷ Altay, *a.g.e.*, s. 255.

Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı'nın sonunda Roma Hukuku terimleri sözlüğüne de yer verildiğini belirttikten sonra söz konusu hukuk terimlerine verilen karşılıklara geçilebilir.

Adalet: “Haklılık, hak ve hukukun gerçekleşmesi. Roma hukukçusu Ulpianus’a göre adalet; şerefli ve dürüst yaşama, kimseyi incitmeme, herkese kendine düşeni vermedir.”⁷⁸

Hak: “Adalet, doğruluk ve fertlere hukuken tanınan salâhiyetlerdir. Şahsiyet hakkı, mülkiyet hakkı, alacak hakkı gibi. İrade nazariyesi taraftarlarına göre hak, hukuk nizamının bahsettiği bir irade kudreti ve irade hakimiyetidir. Menfaat nazariyesini savunan Jhering; hakları, “hukuken himaye edilen menfaatler” olarak tarif eder. Muhtelit nazariye taraftarlarına göre ise haklar “himaye edilmiş ve bu himayeden istifade hak sahibinin iradesine bırakılmış olan menfaatlerdir.” Haklar, amme hakları ve hususi haklar olmak üzere iki büyük kısma ayrılır (...) Haklar objektif ve subjektif olmak üzere de ayrıca da tasnif edilir.”⁷⁹

Hukuk: “Haklar hakikatler demektir. Hukuk muhtelif şekillerde tarif edilmiştir. Ancak çeşitli tariflerde müşterek nokta hukukun, cemiyeti nizamlayan kaideler mefhumu içinde yer almış olmasıdır. Bu itibarla umumi bir ifade ile hukuk, cemiyeti nizamlayan ve devlet müeyyidesiyle kuvvetlendirilmiş bulunan kaidelerin bütünüdür (Hıfzı Veldet Velidedeoğlu). Hukuk sistem Amme hukuku ve Hususi hukuk olmak üzere iki büyük sahaya ayrılır.”⁸⁰ Mevzu hukuk: “Salâhiyetli bir makam tarafından konulmuş olan (yürürlükteki kanunlar) pozitif hukuk kaideleri.”⁸¹ Tabii hukuk: “İdeal hukuk. Muayyen bir memlekette, muayyen bir devrin ihtiyaçlarını ve insanlık duygularını en iyi şekilde tatmin eden hukuk kaideleridir. Tabii hukuk taraftarlarına göre hukuk kaideleri tabiatı, insan tabiatında esasen mevcut olup, insanların vazifesi onları bulup çıkarmaktır. Bu kaideler her devirde, her yerde ve her zaman değişmeyen gerçek prensipler olarak mevcuttur. Bu prensipleri insan, aklı ve düşüncesiyle keşfeder. Tabii hukuk, devlet tarafından vaz edilen müsbet hukuka karşılık devletten önce ve devletten üstün, Tanrıdan veya akıldan kaynağını alan bir ideal hukuk tasavvurudur.”⁸² (s. 166)

⁷⁸ *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*, Aytemiz Kitabevi, Ankara 1963, s. 7.

⁷⁹ *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*, s. 61.

⁸⁰ *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*, s. 68.

⁸¹ *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*, s. 115.

⁸² *Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı*, s. 166.

5) T. Azmi Uslu, *Yeni Hukuk Lugatı ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Site Kitabevi, İstanbul 1964.

Hukukçular arasındaki anlayış ve kullanım farklarının giderilmesi, eski terimlerle yazan ve konuşan hoca ve uygulamacılar ile yeni terimlerle yazan ve konuşan hoca ve uygulamacılar arasındaki uçurumun kapatılması amacıyla yazıldığı, yazarın önsözünden anlaşılan bu sözlük, eski ve yeni hukuk terimlerini birarada ele almaktadır. Aslında sözlüğün isminden de böyle bir amaç taşıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim yazar, sözlüğün isminde “lugat” ve “sözlük” kelimelerinin yanyana bulunmasının ilk bakışta tuhaf karşılanabileceğini, fakat bu tür bir tercihin sebebinin eski ve yeni hukuk sistemlerine ait terimleri birlikte ele alma ihtiyacından kaynaklandığını belirtmektedir.⁸³

Sözlükte “adalet”, “hak” ve “hukuk” terimlerinin herbiri yine “subjektif – objektif” ölçütüne göre tanımlanmıştır.

İlgili terimlerin karşılıkları şöyledir:

Adalet: “Hakka uygunluk demektir. Sübjektif adalet. Her şahsı hak sahibi bir kimse olarak kabul etmek. Herkesin hakkını tanımak. Objektif adalet. Karşılıklı zıt menfaatler arasında hakka uygunluk.”⁸⁴

Hak: “Kelime olarak geniş ve değişik anlamları vardır. Doğruluk, gerçek, alacak, bir iş veya emek karşılığı, pay ve tanrı mânalarında kullanılır. Hususi hukuk terimi olarak haktan, daha çok, bir kişinin, insan olarak, bir toplum üyesi olarak sahip olduğu ve kanunların veya anlaşmaların kendisine tanıdığı değişik şekillerde beliren birtakım yetkiler anlaşılmaktadır. Bu anlamda hakka sübjektif hak da denir.”⁸⁵

Hukuk: “Hak’ın çoğuludur. Haklar demektir. Hukuk ilmindeki genel anlayışa göre, Haklar iki zümrede toplanabilir. Objektif hukuk. Toplum hayat nizamının devamı için, toplum üyesi olarak fertlerle fertler, yahut devletle fertler veya muhtelif devletler arasındaki münasebetleri tanzim eden usul ve kaidelerdir. Bu anlamda hukuk nizamı fertlerle fertler, devletlerle devletler arasında eşitlik, fertlerle devlet arasında ise devletin üstünlüğü kuralına dayanır. Sübjektif hukuk. Objektif hukuk usul ve kurallarına göre, hak sahibi olarak fertlere veya devletlere tanınmış yetkilerin toplamıdır.”⁸⁶ Mevzu Hukuk (Müspet Hukuk): “Âmme kuvveti zoru ile fertlere yüklenen hukuk kaideleri kümesi. Müspet hukuk terimi de bu anlama gelir. Geniş mânada müspet hukuk, bir memlekette

83 T. Azmi Uslu, *Yeni Hukuk Lûgatı ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Site Kitabevi, İstanbul 1964, Önsöz.

84 Uslu, *a.g.e.*, s. 3.

85 Uslu, *a.g.e.*, s. 108.

86 Uslu, *a.g.e.*, s. 125.

yürürlükte olan mevzuatla, yazılı olmıyan örf ve âdet hükümlerinin hepsidir. Dar anlamda müspet hukuk, bir memlekette yürürlükte bulunan yazılı hukuk kurallarıdır.”⁸⁷ Tabii Hukuk (Doğal Hukuk): “Hukukun insan tabiatından çıkartılması gerektiği, her zaman için değişmez ve muteber olması lâzım geldiği görüşüne dayanan hukuk anlayışı. Menşei Yunan felsefesine kadar dayanır. Roma hukukundan geçer, Ortaçağın skolâstik anlayışında ilâhi emirlere dayatılarak dinî bir mahiyet alır. Onyedinci ve onsekizinci asırlarda bu hukuk anlayışı tatbikat sahasına geçmiştir. Aynı anlamda “aklı hukuk” tâbiri de kullanılır. Bu görüş neticesi Fransa’da “ansiklopediciler” tarafından ve özellikle ondokuzuncu asırda kişinin hürriyeti üzerinde durulması, her hakkın menşei, sosyal bir kategori olarak düşünülen “mukavele” ye irca olunmuş, bu suretle “irade muhtariyeti” veya mukavele serbestliği esası kabul edilmiştir.”⁸⁸

6) Hilmi Ergüney, *Türk Hukukunda Lügat ve Istılahlar*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1973.

Yazar Hilmi Ergüney, Yargıtay İkinci Hukuk Dairesi Başkatipliği’nden emekli hakimdir ve daha önce de *İzahlı ve Mukayeseli Mecelle Külli Kaideleri* isimli bir kitap yayınlamıştır. Yine Temyiz Mahkemesi Reisliği’nden emekli hakim Ali Himmet Berki’nin bir önsöz yazdığı bu sözlük de eski hukukumuz ile şimdiki hukukumuza ait terimlere birlikte yer vermiştir.

Özellikle “adalet” maddesinde *Kamus-i Osmani*’ye atıfla adalet kavramını fazilet (erdem) gibi ahlâki bir terimle birarada ele alması, eski hukukun izlerinin hala devam ettiğini göstermektedir.

“Hakk” şeklinde yazılan “hak” maddesinde ise adalet ile hak arasında yakın bir ilişki kurulduğu görülmektedir.

“Hukuk” maddesinde de büyük ölçüde İslâm hukukuna atıf yapılan bu sözlüğün dilinin diğer sözlüklere göre çok daha düzgün, tutarlı ve Osmanlıca ağırlıklı oluşu da dikkat çekicidir.

Türk Hukuk Lugatı’nın yetkinliğine en fazla yaklaşan bu sözlükte yer alan karşılıklar şöyledir:

Adalet: “‘Adl’ maddesindendir. Adl ve Adâlet aynı manayı ifade ederler. Kamûsü osmânîde, bütün faziletleri bir arada toplamış olan bir haslettir ki zulüm ve eziyyet etmeyip maddeten ve aklen doğru yolu gösteren işleri ve halleri icra ve

⁸⁷ Uslu, a.g.e., s. 212.

⁸⁸ Uslu, a.g.e., s. 292.

daima her işde, her şeyde ve herkes hakkında hakkı ve doğruyu iltizam etmek ve hakkı yerine getirmeğe çalışmak, diye ta'rif ve îzah olunmuştur. Bu ta'rife göre Adâlet, hakların yerine gelmesi ve gerçekleşmesi olarak vasıflandırılabilir.”⁸⁹

Hakk: “Gerçek, sâbit, doğru, nasîb, nefsel-emre mutâbık mânalarında ve Tanrıya İzâfe edilen isimlerden olarak müsta'meldir. Adâleti, mülkiyyet ve salâhiyeti de ifade eder: Cem'i “hukuk” ve mukabili “bâtıl”dır. İstilahda, bir kimseye izâfe olunan mânevî bir kudrettir ki onunla tasarruf salâhiyetini veya mâlikiyyet vasfını hâiz ve bâzı şeyleri icra ve mutâlebeye salâhiyettar olur diye târif olunmuştur. Hak olduğu delilleri ile sâbit olan bir şeye hükm edilmekle ihkak-ı hak edilmiş olur. Medenî Kanun, şahsî, âilevî, iktisabî ve aynî hakları tanzim etmiş, Anayasa ile teşrîi, siyâsî ve ictimâî hak ve hürriyetlerin korunmasına Ceza, İdâre, Borçlar vesaire gibi diğer mevzuatla da Emniyyet, masûniyyet, muâmelât ve iktisadî münâsebetlere müteallik hakların temin ve tanzîmi gagesine mâtuf hükümler vaz' olunmuştur.”⁹⁰

Hukuk: “‘Hakk’ın cem'idir. Haklar, gerçekler demektir. İstilahda, İnsanların Kanuna, ahlâk kaidelerine, örf ve âdetlere bağlı olarak fiil ve hareket serbestliğini tanzim eden usul ve kaidelere itlak olunur. Cemiyet hayatında huzur ve emniyeti temin, ictimâî ve âilevî münasebetleri tanzim edebilmek için hürriyetleri sınırlandırmak, aralarında eşitlik kurmak zarureti hissedilmiş ve bunu sağlayacak kaidelerin müeyyideli olanlarına hep birden hukuk adı verilerek mevzularına göre âmm hukuku, Hususî hukuk, Ceza hukuku, Âile hukuku, Mîras hukuku, Borçlar hukuku gibi kısımlarla ifade edilmiştir. Diğer kaideler ise Din, ahlâk, örf ve âdet gibi İlâhî esaslara ve iyi geleneklere bırakılmıştır.. İslâm'da hukuk, hukukullah ve hukukulibâd yâni Allah hakkı ve kul hakkı olarak iki kısımda mutalaa olunmuştur. Hukukullah, umûmun menfaatine tealluk eden haklardır. Hudûdu şer'iyye bu nevidendir. Hukuku ibâd, menfaati şahıslara âid olanlardır ki bunlara hukuku hususiyye ve hukuku şahsiye de denir. Ailevî, maddî ve aynî mükellefiyyet ve mesûliyetleri ve hududu şer'iyye dışında kalan ceza müeyyidelerini tanzim eden hükümler de bu nevidendir.”⁹¹

7) Hüseyin Özcan, *Ansiklopedik Hukuk ve Kanun Deyimleri Sözlüğü*, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1973.

1969 ve 1971 yıllarında daha kısa baskıları da yapılan bu sözlük, Av. Hüseyin Özcan tarafından hazırlanmıştır. Sadece hukuk ve kanun terimlerini açıklamakla kalmayıp, günlük dilde kullanılan kelimelere de yer vermeyi

89 Hilmi Ergüney, *Türk Hukukunda Lügat ve İstilahlar*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1973, s. 5.

90 Ergüney, *a.g.e.*, s. 142.

91 Ergüney, *a.g.e.*, s. 177.

amaçlayan sözlükte yer alan karşılıklar hem dil, hem de içerik açısından nispeten daha yüzeyseldir. Bu yönüyle daha çok uygulamacılara yönelik olduğu söylenebilir. Nitekim “adalet”, “hak” ve “hukuk” terimlerinin gündelik dildeki anlamlarından hareket edildiği, bu yüzden önerilen karşılıkların pek de ince ayrımları göz önünde bulundurmadığı görülmektedir. Pozitif hukuk (mevzu hukuk) maddesine yer verilmesine rağmen doğal hukuk maddesine yer verilmemiştir.

Sözlükteki karşılıklar şöyledir:

Adalet: “Başkalarının hakkını tanımak, icabını yapmak demektir. İnsanların tabii hakları vardır. Bunların yanında da Cemiyetlerin (toplumun) tayin ettiği bir takım hak ve mefhumları bulunur. Adalet kelimesi iki mânada kullanılır. Kaide veya kanunlarla mukayyet vazife ve haklara aittir. Vicdanımızın hükümlerine göre ortaya çıkan haklara aittir.”⁹²

Hak: “1) Doğru gerçek olan şey, 2) Adalet insaf, doğruluk, 3) Bir adama ait olan şey, alacak, istihkak, 4) Bir dâva ya da iddiaya gerçek uygunluk, 5) Geçmiş emek, manevî istihkak, meselâ ana baba hakkı, hoca hakkı, usta hakkı, 6) Pay, hisse, örneğin barut hakkı, makas hakkı gibi.”⁹³

Hukuk: “[Hak] kelimesinin çoğuludur. Toplum içindeki kişiler arasındaki ya da kişilerle devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen kuralların bütünü. Hukuk kuralları sadece kanundan doğmaz; örf ve âdetler, ahlâk kuralları ve hattâ kişilerin karşılıklı olarak kabul ettikleri hususlar da hukukun kaynağı olabilir. Mahkeme kararları da hukukun kaynağıdır.”⁹⁴ Mevzu hukuk: “Müspet hukuk. Âmme kuvveti zoru ile fertlere yüklenen hukuk kaideleri kümesi. Müspet hukuk terimi de bu anlama gelir. Geniş mânada müspet hukuk, bir memkelette yürürlükte olan mevzuatla, yazılı olmayan örf ve adet hükümlerinin hepsidir. Dar anlamda müspet hukuk, bir memlekette yürürlükte bulunan yazılı hukuk kurallarıdır.”⁹⁵

8) Esat Şener, *Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2001.

Yargıtay üyeliği ve Yargıtay 2. Hukuk Dairesi Başkanlığı yapmış bir hakim olan Esat Şener tarafından hazırlanmıştır. Yazar, Önsöz’de belirttiği üzere, sadece hukukçulara değil hukuka yabancı kişilere de karşılaşılabilecekleri

92 Hüseyin Özcan, *Ansiklopedik Hukuk ve Kanun Deyimleri Sözlüğü*, Yeni Desen Matbaası, Ankara, 1973, s. 3.

93 Özcan, *a.g.e.*, s. 109.

94 Özcan, *a.g.e.*, s. 118-119.

95 Özcan, *a.g.e.*, s. 209-210.

hukuk sorunlarını çözmelerinde yardımcı olmayı amaçlamaktadır⁹⁶. Bu yönüyle daha çok uygulamaya yönelik olduğu görülmektedir.

“Adalet” konusunda önceki sözlüklerden farklı olarak “adaletin türleri”ne de yer verilmiştir. “Denkleştirici adalet” ve “dağıtıcı adalet” şeklindeki bu ayırım, günümüzde hâlâ geçerlidir.

“Hak” kavramını yine menfaat ölçütü ile tanımlayan sözlük, “hukuk”u izah ederken İslâm hukukuna referans vermektedir. Bunun yanısıra bugünkü hukuk sistemimiz için de “kanun ile korunan menfaatler” şeklinde pek de açık olmayan bir tanım vermektedir. Keza doğal hukuk için önerdiği “[b]elli bir ülkede, belli zamanda, normal ihtiyaçlarını ve duygularını en iyi şekilde tatmin eden (karşılaman) hukuk” şeklindeki karşılık da doğal hukukun yaygın tanımıyla pek örtüşmemektedir.

Sözlükteki tanımlar şöyledir:

Adalet: “Haklılık, hakka uygunluk. Subjektif anlamda adalet: Herkesin hakkını tanıma hususunda, değişmez ve kesin nitelikteki istek (dilek). Objektif anlamda adalet: Karşılıklı zıt yararlar arasında hakka uygun bir eşitlik ve denklidir. Genel anlamda adalet: İnsafli davranmak, zulüm etmemek ve hakkı gözetmek.”⁹⁷ Adalet çeşitleri: “1. Denkleştirici adalet (tevzinî) adalet: Bu, kişilerin eşitliği esasına dayalı bir sistemdir. 2. Dağıtıcı (tevziî) adalet: Bu, herkese, hak ettiğini vermek ilkesine dayalı, hukuk anlayışıdır ki, bu, her şeyin kişilerin yeteneklerine göre dağıtımını öngören bir düşünce biçimidir. Onun için; kişiler katkıları oranında, mevki ve servet sahibi olurlar.”⁹⁸

Hak: “1- Allah. 2- Kanunun (hukukun) koruduğu menfaat (yarar), her çeşit özgürlük. 3- Bir şeyin ortası; doğruluk; adalet; insaf; alacak, iş karşılığı verilen pay; pay.”⁹⁹

Hukuk: “Hak kelimesinin çoğuludur. Eski hukukta (şer’i hukukta) iki hali vardır: 1- Hukuk-ullah: Kamunun (ammenin) yararına olup herkese tanınan hak ve imkânlardır. Bunlar Allaha tazim ifade etmek için tanınmış haklardır. 2- Hukuku ibad: Bazı kişilere yarar sağlamak amacı ile tanınmış hususi (özel) haklardır. Bugünkü hukuk sistemimize göre hukuk, kanun ile korunan menfaatlerdir.”¹⁰⁰

Pozitif hukuk: “Belli bir zamanda, topluma düzen veren, müeyyidesi mevcut olan kurallar toplamı.”¹⁰¹

96 Esat Şener, *Hukuk Sözlüğü*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2001, s. 7.

97 Şener, *a.g.e.*, s. 18.

98 Şener, *a.g.e.*, s. 18.

99 Şener, *a.g.e.*, s. 262.

100 Şener, *a.g.e.*, s. 296.

101 Şener, *a.g.e.*, s. 646

Tabii hukuk: “İdeal hukuk, tabii hukuk. Belli bir ülkede, belli zamanda, normal ihtiyaçlarını ve duygularını en iyi şekilde tatmin eden (karşıl原因) hukuk, tabii hukuktur. Bu anlayışta olanlara göre, hukuk, zaten tabiatı ve insanın tabiatında (yaradılışında) mevcuttur. Önemli olan, onu bulup çıkarmaktır. Tabiatı ve insanın yaradılışında var olan bu kurallar zamanla değişmeyen gerçek ilkeler olarak vardır. Bu kuralların kaynağı tanrı ve akıldır.”¹⁰²

9) Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, genişletilmiş 7. bsk., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002.

İlk baskısı 1976’de, son baskısıysa 2005’te yapılan Ejder Yılmaz’ın sözlüğü, son yıllarda yazılan en istikrarlı ve en kapsamlı sözlüklerdendir. Yukarıda ele alınan sözlüklerden diğer bir farkı da yazarının akademisyen oluşudur. Sözlüğü hazırlayan Ejder Yılmaz, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde Medeni Usul ve İcra İflas Hukuku profesörüdür.

Sözlüğün yedinci baskısına yazdığı Önsöz’de yazar, hukuk dilinin zorluğundan ve anlaşılabilirliğinden bahsetmekte, üstelik bir de eskiliğinden şikâyet etmektedir. Buna rağmen özellikle 1960’lardan itibaren hukuk dilinde belirli bir yenileşme (öztürkçeleşme) eğiliminin baş gösterdiğini, kendisinin de bu eğilimdeki yazarlardan biri olduğunu ve sözlüğünü hazırlarken bu amacı taşıdığını belirtmektedir. İlk baskısında 6.000 maddeden oluşan bu sözlüğü zaman içerisinde yaptığı eklemelerle sürekli genişlettiğini söyleyen yazarın çalışması, bu yönüyle de diğer hukuk sözlüklerinden ayrılmaktadır. Yine yazarın kendi sözlerinden anladığımız kadarıyla sözlüğün hazırlanmasında yasa, tüzük, yönetmelik ve diğerlerinden oluşan mevzuattan, şerhlerden, ders kitaplarından, monografilerden, makalelerden, yerli ve yabancı hukuk sözlüklerinden, ansiklopedilerden ve yüksek mahkeme kararlarından istifade edilmiştir. Hukuka yardımcı disiplinlere ait terimlerle birlikte Osmanlıca ve Latince kelimelere de yer verdiğini belirten yazar, hukuk dilinin kelime hazinesi bakımından en zengin dillerden birisi olduğunu söyleyerek hukukçunun, özellikle hakimin kullanacağı kelimelerin önemine işaret etmekte, nihayet bu tür bir hukuk sözlüğünün hazırlanmasında tek kişinin yetersiz kalacağını, mutlaka bir ekip çalışmasına ihtiyaç duyulduğunu da eklemektedir.¹⁰³

¹⁰² Şener, *a.g.e.*, s. 741.

¹⁰³ Yılmaz, Ejder, *Hukuk Sözlüğü*, genişletilmiş 7. bsk., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002, s. 7–8.

Sözlükte iki “adalet” maddesi vardır. Birincisi “yargı örgütü”nü, “adliye”yi anlatırken ikincisi bir ahlâki ilke olan adaleti ele alır. Adaletin türlerine de “adalet çeşitleri” başlığı altında yer verilmiştir.

“Hak” maddesinde yine menfaat ölçütü kullanılmış, fakat hemen ardından “adalet”, “insaf” ve “hakkaniyet” kelimelerine de atıf yapılmıştır.

“Hukuk” terimi fazla ayrıntılı tanımlanmamış, “pozitif hukuk”la örtüşen bir açıklamayla yetinilmiştir. “Tabii hukuk”, “belli bir zamanda ve belli bir ülkede, gereksinimleri ve insan duygularını en iyi tatmin eden hukuk” şeklinde tanımlanmıştır. Bu ifadelerle birlikte maddenin geri kalanındaki açıklamalar, bir önceki sırada incelenen Esat Şener’in sözlüğünde verilen tanımlarla neredeyse birebir örtüşmektedir. Üstelik bu iki sözlükte yer alan terimlere verilen karşılıkların, daha önce yazılmış hukuk sözlüklerinde geçen karşılıkların biraz daha sadeleştirilmiş hâlleri olduğu görülmektedir.

Sözlükteki karşılıklar şöyledir:

Adalet: “Yargı örgütü; adalet dağıtan örgüt; adliye işleri.”¹⁰⁴

Adalet: “Herkesin hakkını tanıma; karşılıklı zıt yararlar arasında hakka uygun olan eşitlik veya denge; zulmetmeme; insafli davranma.”¹⁰⁵ Adalet çeşitleri: “a) denkleştirici (tevizinî) adalet: Kişilerin eşit sayılması sonucunu doğuran adalet; herkes yasa önünde eşittir; b) dağıtıcı (tevizii) adalet: Herkese müstahak olduğunu (hak ettiğini) vermek; yani zenginlik ve mevkilerin yeteneklere göre dağıtımını öngören adalet; bu nedenle eşit katkıda bulunanların eşit, eşitsiz katkıda bulunanların ise eşitsiz zenginlik ve mevki sahibi olmaları anlamına gelir.”¹⁰⁶

Hak: “Hukuken korunan menfaat; adalet; insaf; hakkaniyet; kişilere tanınan yetki; davranış özgürlüğü; edinebilme, sahiplik ileri sürebilme yetkisi; yasaca tanınan ayrıcalık.”¹⁰⁷

Hukuk: “Haklar; tüze; toplumda kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve devlet gücüyle kendisine uyulması, yaptırıma (müeyyideye) bağlı kılınmış kurallar bütünü; haklar ve yükümlülüklerin toplamını gösteren toplumsal düzen.”¹⁰⁸ Pozitif hukuk: “Belli bir zamanda toplumu düzenleyen yaptırımlı kurallar.”¹⁰⁹ Tabii hukuk: “İdeal hukuk; doğal hukuk; belli bir zamanda ve belli bir ülkede,

104 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 27.

105 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 27.

106 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 27.

107 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 438.

108 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 487.

109 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 1001.

gereksinimleri ve insan duygularını en iyi tatmin eden hukuk; bu anlayışta olanlara göre hukuk zaten doğada ve insan tabiatında vardır, önemli olan onu bulup çıkartmaktır; doğada ve insan tabiatında varolan bu kurallar, zamanla değişmeyen gerçek ilkeler olarak vardır ve bu kurallar Tanrı'dan ve akıldan kaynağını almaktadır.”¹¹⁰

10) Latif Mutlu, *Hukuk Sözlüğü*, Akademi-İstanbul Yayıncılık, İstanbul 2004.

Ulvi Alacakaptan'ın da bir önsöz yazdığı sözlüğün yazarı Latif Mutlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin kurucularındandır ve Bilgi Eğitim Vakfı'nın da başkanıdır.

Yazdığı önsözde yazar, Türk Hukuk tarihindeki kanunlaştırma faaliyetlerinden bahsetmekte, bu kanunlaştırma faaliyetlerinin yabancı hukuk sistemlerinden kanun alınmak suretiyle gerçekleştirildiğini belirtmekte, günümüzde de bu eğilimin Avrupa Birliği'ne kabul süreci bağlamında devam ettiğini söylemektedir. Yine diğer sözlüklerin yazarları gibi Latif Mutlu da bir hukuk sözlüğü yazma fikrinin hukuk dilini sadeleştirme kaygısından kaynaklandığını belirtmektedir.¹¹¹

Hukukçu olmayan birinin hazırlaması açısından diğer hukuk sözlüklerinden ayrılan bu sözlükte yer alan maddeler kısadır ve herbirinin İngilizce karşılıkları da verilmiştir.

“Adalet”, “hak”, “hukuk” ve ilgili terimlere verilen karşılıklar şöyledir:

Adalet: “Hakka uygunluk. Karşıt çıkarlar arasında hakka uygunluk sağlama.”¹¹²

Hak: “Hukuk düzeninin kişilere tanıdığı yetki. Hukuk kuralları tarafından korunan menfaat.”¹¹³

Hukuk: “Toplum yaşamını düzenleyen uyulması zorunlu kurallar bütünü. (Hukuk kurallarının ayırıcı niteliği, bunlara uyulmasının zorunlu olmasıdır. Hukuk kuralları devletin yaptırım gücüyle donatılmıştır.”¹¹⁴ Mevzu hukuk: “Yetkili organlar tarafından konmuş olan yazılı hukuk kurallarının tümü.”¹¹⁵ Pozitif hukuk: “Belirli bir dönemde yürürlükte olan hukuk kurallarının tümü.”¹¹⁶ Tabii

110 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 1161.

111 Latif Mutlu, *Hukuk Sözlüğü*, Akademi-İstanbul Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 5-7.

112 Mutlu, *a.g.e.*, s. 14.

113 Mutlu, *a.g.e.*, s. 127.

114 Mutlu, *a.g.e.*, s. 141.

115 Mutlu, *a.g.e.*, s. 226.

116 Mutlu, *a.g.e.*, s. 265.

hukuk: “Doğanın bir düzeninin bulunduğunu, bunun insanın ve devletin iradesinden bağımsız olarak kimi kuralları zorunlu hale getirdiğini, insanın doğuştan kimi hakları olduğunu, bu hakların herhangi bir iradeden bağımsız ve doğal olarak var olduğunu savunan görüş.”¹¹⁷

Değerlendirme

Öncelikle belirtilmelidir ki bu çalışmada ele alınan sözlüklerden *Türk Hukuk Lugatı* hariç, diğerlerinin önemli bir kısmının, özellikle 1980 öncesindeki, hukuk uygulayıcıları (hakim veya avukat) tarafından yazıldığı görülmektedir. Bu sebeple daha çok uygulamaya yönelik terimlerin ele alındığı, karşılıkları verilirken de akademik kaygıyla değil işlevsellik amacıyla hareket edildiği söylenebilir. Buna karşılık nispeten daha yeni tarihli sözlüklerinse akademisyenler tarafından hazırlandığı ve tanımların daha akademik nitelikte olduğu görülmektedir. Nitekim yeni tarihli bu sözlüklerdeki karşılıkların hukuk felsefesi ve sosyolojisi gibi disiplinlerin kazanımlarından da istifade edilerek hazırlandığı göze çarpmaktadır. Örneğin adalet kelimesine verilen karşılıklarda adaletin türleri gibi daha ince ayrımlara da yer verilmiştir. Özellikle Ejder Yılmaz’ın sözlüğündeki karşılıklar için bu durum daha açık belli olmaktadır.

Dikkat çeken bir diğer özellikse sözlük sayısının 1960’dan itibaren arttığıdır. Daha öncesinde iki sözlük yazılmışken, burada ele alınan sözlüklerin geri kalanının 1960 sonrasında hazırlandığı görülmektedir. Kanımızca bunda biraz da 1960 Anayasası sonrası dönemde hukuk düşüncesinde genel anlamda bir gelişmenin ortaya çıkışının da etkisi vardır. Son yıllardaki sözlüklere bakıldığında yabancı dillerden yapılan çeviri hukuk sözlüklerinin, örneğin Almanca, Fransızca ve İngilizce gibi gelişmiş hukuk dillerinden yapılan çeviri sözlüklerinin sayısının arttığı gözlemlenmektedir. Bu arada iki veya daha fazla dilli hukuk sözlükleri arasında Pars Tuğlacı’nın ilk baskısı 1966’da yapılan *İktisadi ve Hukuki Terimler Sözlüğü (İngilizce–Fransızca–Türkçe)* önemli bir yere sahiptir ve bu alanda yazılan diğer sözlüklere hâlâ kaynak oluşturmaktadır.

Burada ele alınan sözlükler ile aynı alanda yazılmış yabancı hukuk sözlükleri karşılaştırıldığında y Türkçe hukuk sözlüklerinin, özellikle ABD’de kullanılan *Black’s Law Dictionary*’ye göre hem içerik, hem hazırlanma yöntemi,

117 Mutlu, a.g.e., s. 303.

hem de süreklilik ve bütünlük açısından maalesef çok geride kaldığı görülmektedir. Türkçe hukuk sözlükleri, mevcut hukuk dilini bütün yönleriyle yansıtmayacak ölçüde kapsamlı olmadığı gibi, tanımlarında da hayli sınırlıdır ve çoğu zaman kavram veya terimlerin sadece tek anlamını vermektedir. Ayrıca hazırlık aşamalarında çağdaş sözlük biliminin verilerinden yeterince faydalanılmadığı izlenimi uyanmaktadır. Nihayet *Türk Hukuk Lügatı* ile Ejder Yılmaz'ın sözlüğü gibi bir kaç istisna hariç, çoğu ikinci baskıyı dahi görememiştir.

Son olarak “adalet”, “hak” ve “hukuk” kavramlarına sözlüklerde verilen karşılıklar değerlendirilebilir. “Adalet” kavramı, Esat Şener ve Ejder Yılmaz'ın gibi yakın tarihli sözlüklerde adalet türlerini de kapsayacak şekilde ayrıntılı tanımlarla ele alınmışsa da çoğunlukla ya salt ahlâki anlamıyla yetinilmiş ya da gündelik dildeki anlamından çok uzaklaşmayan yetersiz karşılıklarla değiştirilmiştir. “Hak” ve “hukuk” kavramlarına verilen karşılıklar ise nispeten daha kapsamlı ve tutarlı olmakla birlikte yine de tatminkâr değildir. Örneğin eski tarihli sözlüklerde “hak” ve “hukuk”, “objektif hak-subjektif hak” veya “objektif hukuk-subjektif hukuk” kavram ikilileriyle birarada ele alınmaktadır. Bu tür bir kavramlaştırma bilindiği üzere ünlü Fransız düşünür Léon Duguit'ye aittir. Özellikle 1960'larda yazılan sözlüklerin “hak” ve “hukuk”u bu kavramlarla izah etmesinde, aynı dönemde Duguit'nin eserlerinin Türkçe'ye çevrilip yayınlanmasının da etkisi vardır. Her ne kadar dönemine göre yeni ve özgün bir bakış açısının ürünü sayılabilirse de bu kavramlaştırma tarzı bugün pek kullanılmamaktadır. Dolayısıyla bu kavramlaştırmadan hareket eden sözlüklerin de hukuk düşüncesinin günümüzde geldiği nokta itibarıyla yetersiz kaldığı söylenebilir.¹¹⁸

Sonuç olarak genel Türk sözlükçülüğüyle karşılaştırıldığında hukuk sözlüklerinin maalesef çok da tatminkâr olmadığı ileri sürülebilir. Nicelik açısından bakıldığında Osmanlı döneminden günümüze hatırı sayılır oranda hukuk sözlüğü yazılmışsa da bu sözlüklerin, nitelik açısından pek de başarılı olmadığı, büyük ölçüde birbirini kopya ettiği, Türk Hukuk Lügatı'nda verilen karşılıklardan öteye geçemediği, çoğu durumda kelimelerin sözlük anlamıyla yetindiği, terim anlamlarının da hayli cılız kaldığı rahatlıkla ileri sürülebilir. Bu durum Profesör Faruk Erem'in daha 1960'lardaki tespitin hala geçerlilik taşıdığını göstermektedir. Dolayısıyla çağdaş Türk hukuk düşüncesinin ve kültürünün temel kavramlar düzeyinde, bırakın genel kabul gören tutarlı ve

¹¹⁸ Duguit'nin genel hukuk anlayışı ve “objektif hukuk-subjektif hukuk” ayrımı için bkz. Léon Duguit, *Kamu Hukuku Dersleri*, çev. Süheyp Derbil, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1954, b.a.

kapsamlı felsefi karşılıklar üretmesini, çoğu durumda sözlük anlamı derecesinde kaldığı görülmektedir. Türk hukuk camiasının gerek akademik, gerekse uygulayıcı kesimlerinin bu konuda daha hassas ve gayretkeş olmaları gerekmektedir. Bu, sadece Türk hukuk düşüncesi değil, genel Türk düşüncesi için de bir zorunluluktur. Zira belirtmek gerekir ki bir kültürün gelişmişliği, dilinin de gelişmişliğine bağlıdır. Bir dilin gelişmişliği de söz dağarcığının zenginleşmesiyle mümkündür. Bunun için ilk adım şüphesiz hem teknik, hem de içerik açısından daha gelişmiş sözlüklerin hazırlanmasıdır.

Unutulmamalıdır ki sözlükler, sadece bilmediğimiz kavramların anlamlarını öğrenmek için değil, aksine çoğu zaman bildiğimiz kavramların tarih içerisinde kazandığı farklı anlamları görmek amacıyla başvurduğumuz rehberlerdir. Düşünce ve kültür dünyamızı, tarihi seyri içerisinde bütünlüklü bir şekilde anlayabilmek için sözlükler vazgeçilmez kaynaklarımızdır.

Kaynakça

Madde başlıkları incelenen hukuk sözlükleri

Altay, Şakir, *Hukuk, Ekonomi, Maliye, Ticaret, Sosyoloji ve İlahiyat ile İlgili Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1962.

Ergüney, Hilmi, *Türk Hukukuunda Lügat ve İstilahlar*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1973.

Feyyaz Celal, Feyzi Gürsel, *Hukuk İstilahları Lugati*, 2. bsk., y.y. 1943.

Hukuk, İktisat ve Ticaret Lügatı, Aytemiz Kitabevi, Ankara 1963.

Mutlu, Latif, *Hukuk Sözlüğü*, Akademi-İstanbul Yayıncılık, İstanbul 2004.

Özcan, Hüseyin, *Ansiklopedik Hukuk ve Kanun Deyimleri Sözlüğü*, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1973.

Şener, Esat, *Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2001.

Türk Hukuk Lugatı, haz. Türk Hukuk Kurumu, Maarif Vekaleti, Ankara 1944.

Uslu, T. Azmi, *Yeni Hukuk Lugatı ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Site Kitabevi, İstanbul 1964.

Yılmaz, Ejder, *Hukuk Sözlüğü*, genişletilmiş 7. bsk., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002.

Atıf yapılan diğer Türk hukuk sözlükleri

Aksoy, Ömer Asım, *Anayasa Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1962.

Bouchet-Saulnier, François, *İnsancıl Hukuk Sözlüğü*, çev. Selahattin Bağdatlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

- Daniş, Hüseyin, *Fransızca–Türkçe Hukuki ve Medeni Lugat / Dictionnaire Juridique et Civique Français–Turc*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1934.
- Erdoğan, Ahmet, *Ceza Yargılama Yöntemi Yasası Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1972.
- Eren, Hasan, Hamza Zülfikar, *Anayasa Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1985.
- Ovacık, Mustafa, *İngilizce Türkçe Hukuk Sözlüğü / English–Turkish Law Dictionary*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1964.
- , *Türkçe–İngilizce Hukuk Sözlüğü*, Banka ve Ticaret hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1986.
- Önder, Ali Rıza, *Yasa Dili Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1966.
- Sungurbey, İsmet, *Medeni Hukuk Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1966.
- Tuğlacı, Pars, *İktisadi ve Hukuki Terimler Sözlüğü (İngilizce–Fransızca–Türkçe)*, Sermet Matbaası, İstanbul 1966.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Türkçeleştirilmiş Metinleriyle Birlikte Türk Medenî Kanunu ve Borçlar Kanunu: 3. Cilt: Terimler ve Sözcükler Kılavuzu*, TDK Yayınları, Ankara 1975.

Genel kaynaklar

- Achard, Pierre, *Dilsel Toplumbilim*, İletişim Yayınları Cep Üniversitesi 145, İstanbul 1994.
- Akarsu, Bedi, *Wilhelm von Humboldt'da Dil–Kültür Bağlantısı*, 3. bsk., İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998.
- , *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 6. bsk., İnkılâp Kitabevi, İstanbul t.y.
- Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim, 5. bsk., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- , *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 5. bsk., Engin Yayın Evi, Ankara 2009.
- Atkins, B.T. Sue, Michael Rundell, *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford University Press, Oxford 2008.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslamiye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul t.y.
- Black's Law Dictionary*, Seventh Edition, Bryan A. Garner (ed.), St. Paul 1999.
- Black's Law Dictionary*, Deluxe Ninth Edition, Bryan A. Garner (ed.), A Thomson Reuters Business, West 2009.
- Bland, D.S., “Some Notes on the Evolution of Law the Legal Dictionary”, *The Journal of Legal History*, I/1 (2007), s. 75–84.

- Cabré, M. Teresa, *Terminology: Theory, Methods, and Applications*, John Benjamins Publishing, Amsterdam & Philadelphia 1999.
- Copi, Irving M., Carl Cohen, *Introduction to Logic*, Eighth Edition, MacMillan Publishing Company, New York 1990.
- Çüçen, A. Kadir, *Klasik Mantık: Mantığa Giriş*, Asa Kitabevi, Bursa 2004.
- Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, haz. Berke Vardar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1980.
- Duguit, Léon, *Kamu Hukuku Dersleri*, çev. Süheyp Derbil, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1954.
- Eminoğlu, Emin, *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*, Asitan Yayıncılık, Sivas 2010.
- Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara 2004.
- Friedman, Lawrence M., “Law and Its Language”, *George Washington Law Review*, sy. 33 (1964–1965), s. 563–579.
- Gensler, Harry J., *Introduction to Logic*, Second Edition, Routledge, New York & Londra 2010.
- Hurley, Patrick J., *A Concise Introduction to Logic*, Tenth Edition, Thomson Wadsworth, USA 2008.
- Hutton, Chris, *Language, Meaning, and the Law*, Edinburgh University Press Ltd, Edinburgh 2009.
- Jackson, Howard, *Lexicography: An Introduction*, Taylor & Francis Routledge, Londra & New York 2002.
- Kirchmeier, Jeffrey L., Samuel A. Thumma, “Scaling the Lexicon Fortress: The United States Supreme Court’s Use of Dictionaries in the Twenty-First Century”, *Marquette Law Review*, sy. 94 (2010–2011), s. 78–261.
- Lyons, John, *Kuramsal Dilbilime Giriş*, çev. Ahmet Kocaman, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- Medowell, Gary L., “The Politics of Meaning: Law Dictionaries and the Liberal Tradition of Interpretation”, *American Journal of Legal History*, XLIV/3 (2000), s. 257–283.
- Mersky, Roy M., “The Evolution and Impact of Legal Dictionaries”, *Legal Reference Services Quarterly*, XXIII/1 (2008), s. 19–35.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, 8. bsk., Bilim Yayıncılık, Ankara 1998.
- Özlem, Doğan, *Mantık*, 2. bsk., Anahtar Kitaplar, İstanbul 1996.
- Özleştirme Kılavuzu*, TDK Yayınları, Ankara 1978.
- Perrot, Jean, *Dilbilim*, çev. Işık Ergüden, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.

- Rickert, Heinrich: “The Theory of Definitions”, *Essays on Definition*, ed., Juan C. Sager, Amsterdam & Philadelphia, John Benjamins Publishing, 2000, s. 191–249.
- Rubin, Phillip A., “War of the Words: How Courts Can Use Dictionaries in Accordance With Textualist Principles”, *Duke Law Journal*, sy. 60 (2010), s. 167–206.
- Ural, Şafak, *Temel Mantık*, genişletilmiş 2. bsk., Çantay Kitabevi, İstanbul 1995.
- Uygur, Nermi, *Dilin Gücü: Denemeler*, 4. bsk., Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1994.
- Vardar, Berke, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982.
- Vendryes, Joseph, *Dil ve Düşünce*, çev. Berke Vardar, Yeni İnsan Yayını, y.y. t.y.
- Yates, Sarah, “Black’s Law Dictionary: The Making of an American Standard”, *Law Library Journal*, CIII/2 (2011–2012), s. 175–198.
- Yıldırım, Yusuf, *Türk Dili Anlatım Türleri*, Der Yayınları, İstanbul 2010.
- Yörük, Ali Adem, “İlk Hukuk Lügatlerimiz, 1870–1928”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy. 2 (2006), s. 99–128.

“Hayrât-ı İslâmiye ihtiyâcât-ı asra ve usul-i meşrûtiyete tevfiân ne vechile idare olunmak icab eder?”: Yirminci Yüzyıl Başında Vakıf Kurumu Hakkında Bir Risale Üzerine

Fatma Gül Karagöz*

Bu çalışmanın temel amacı, Evkaf Başkâtibi İsmail Sıdkı Bey’in 1908 tarihinde, vakıfların durumuna ilişkin kaleme aldığı risalenin bir transkripsiyonunu araştırmacıların kullanımına sunmaktır. Risalenin latin harflerine aktarılmasına ek olarak, kısa bir tanıtım yazısının hazırlanması uygun görülmüştür. Bu tanıtım yazısında, öncelikle vakıfların kaynağı, İslam Hukuku’ndaki tanımı ve Osmanlı Devleti’nde nasıl bir hukuki rejime tabii olduğu üzerinde genel olarak durulmuştur. Daha sonra, Tanzimat Dönemi yenilikleriyle ortaya çıkan vakıf rejiminden kısaca bahsedilmiştir. Nihayet risalede yer alan başlıca fikir, eleştiri ve önerilere yer verilmiş bu unsurlar, dönemin zihinsel yapısıyla birlikte ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Vakıf, gedik, Tanzimat, İsmail Sıdkı, teşebbüsât-ı şahsiyye

“How to manage Islamic foundations with an appropriate manner to the necessities of our time and to the regime of constitutional monarchy?”: On a Pamphlet About the Institution of Islamic Foundation in the Early Twentieth Century

The purpose of this study is to offer a transliteration of a pamphlet written about the status of foundations to the researchers interested in this era. The pamphlet was written in 1908 by İsmail Sıdkı Bey, the general secretary of Islamic Foundations in the Ottoman Empire. Apart from the transliteration, a small description of the text is given as well. In the first part of this description, the origins of Islamic foundations, their status in Islamic law and Ottoman law are defined. In the second part, the effects of the reforms of Ottoman *Tanzimat* period on foundations are briefly presented. In the last part, the principal opinions, critics and the suggestions of the writer are compared with the ideology of the time.

Keywords: foundation, *gedik*, Tanzimat, İsmail Sıdkı, private initiative

* Arş. Gör. Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

1908 yılında, Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesinden yaklaşık üç ay sonra, Meclis-i İdare-i Evkaf Başkatibi İsmail Sıdkı, vakıflar hakkında Meclis-i Mebusan'a hitaben kaleme aldığı risalenin bir bölümünde şu ifadeyi kullanacaktır:

“... memleketimiz yangınlar, zelzeleler görmüştür fakat bunların tesirâtı ahâlinin say ü gayretine, toprağın feyz ü bereketine nisbeten pek mahdûddur, memleket asıl bir âfet, pek büyük ve cidden dehşet-nâk bir felâket geçirmiştir ki o da âfet-i istibdâddır.”¹

Bu cümle, bahsi geçen *âfet-i istibdâd*ın baş aktörü II. Abdülhamid henüz tahttan çekilmemiş iken kaleme alınmış bir cümleydi. Gerçi bir zamanların “Ulu Hakan”ının tahttan çekilme günleri çok da uzak değildi.² Yine de İsmail Sıdkı'nın bu sözleri edebilmesi hem baskıcı rejimin bir ölçüde kısıtlanmış olmasıyla hem de yeni dönemin kuşkusuz en güçlü odağı olan İttihad ve Terakki Partisi'nin bir önceki dönemin gayrimeşruluğunu vurgulama çabalarıyla açıklanabilir. Risalenin ana meselesi aslında istibdad ve II. Abdülhamid Dönemi'ni eleştirmek değildir. Evkaf Başkatibi, kendi yirmi yıllık deneyiminden de yararlanarak, vakıfların yönetimindeki bazı aksaklıkların üzerinde durmakta ve mevcut *sû-i idâre*den kurtulmak için yapılması gerekenleri açıklamaktadır. Risalenin vakıflar konusunda tek başına dönemin bütüncül bir portresini çıkartmaya yeterli bir belge olarak kabul edilemeyeceği açıktır. Ancak yine de, bu tip bir belgenin, yirminci yüzyılın başında, devletin kurumlarından birinde yıllar boyunca çalışmış olan bir memurun düşünce dünyasını aydınlatmak ve Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, imparatorluğun en önemli kurumlarından biri olan vakıfların dönüştüğü duruma ışık tutmak bakımından önemli ipuçları taşıyabileceği de kesindir.

I. Vakıf Kurumu'nun Kökenleri ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Şekli

Vakıf kurumunun on dokuzuncu yüzyıldaki sorunlarına eğilmeden önce, Osmanlı Devleti'nde modern dönem öncesinde vakıf rejiminin ne şekilde uygulandığı üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır. Bireylerin vakıf

1 İsmail Sıdkı, *Meclis-i Mebusâna Bir Tuhfe-i Nâçize*, Selanik Matbaası, Dersaâdet, 1324/1908, s. 2. Metnin en sonunda (s. 21) tam tarih verilmektedir: “12 Teşrinisani Sene 1324”, yani 25 Kasım 1908 tarihli bir metin söz konusudur. Sonda tam tarih verilirken Rumi takvimin kullanılmış olması baştaki tarihin de Rumi takvime göre belirlenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

2 Bilindiği üzere, II. Abdülhamid 27 Nisan 1909 tarihine kadar tahtta kalmıştır.

kurumu sayesinde bir tür sosyal yardımı gerçekleştirdikleri, eğitim ve sağlık gibi bugün devlet tarafından da verilen bazı hizmetlerin bu şekilde yerine getirildiği bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde “sosyal devlet” veya “refah devleti” düşüncesinin varlığı tartışmalı bir konudur.³ Osmanlı Devleti’nde vakıflar yoluyla “cami, tekke, mekteb, medrese, kitap, yol, köprü, çeşme, han, hastahâne, yurt, imaret ve çamaşırhane gibi her türlü dinî ve içtimâî ihtiyaçlar”a cevap verildiği, buna ek olarak “muhtaç kimselere nakdî yardımlar yapılması için” para vakıflarının da kurulduğu literatürde sık sık üzerinde durulan bir konudur.⁴ Ancak, temel amacı hayır işlemek olan vakıfların bazen bu amacın dışında da kurulabildikleri ifade edilmiştir. Ömer Lütfü Barkan, şer’î miras hukukunun hükümlerini aşmak amacıyla kurulan evladiyelik vakıflardan bahseder ve bu tip vakıfların kurulmasıyla bir tür vasiyetname hazırlama niyetinin yerine getirilebildiğini ifade eder.⁵ Yine de, Barkan sırf bu amaçla kurulmuş olan vakıfların genele oranla küçük bir nispette kaldığını eklemeyi de ihmal etmez.⁶

Vakıf kurumunun kökenleri hakkında tarihçiler arasında farklı fikirler öne sürülmüştür. Kuran-ı Kerim’de vakfa dair herhangi bir hüküm bulunmuyor olması,⁷ bu tartışmayı ateşleyen unsurlardan biri olarak düşünülebilir. Bazı tarihçiler, büyük bir ihtimalle bu duruma binaen, İslam Hukuku çerçevesinde kurulan vakfın daha önceki medeniyetlerle ilgisi üzerinde duran teorilerden bahsederler. Fuad Köprülü bu görüşe sahip bazı yazarların teorilerini nakletmektedir. Bu bakımdan üzerinde durulan iki örnek Roma İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu örnekleridir.⁸ Yazar, özellikle Marcel Morand isimli bir tarihçinin İslam toplumu ve Bizans toplumunda vakıf uygulamasıyla ilgili yaptığı karşılaştırmaya yer verdikten

3 Osmanlı İmparatorluğu’nda “refah devleti” ve “refah toplumu” tartışmaları için bkz. Amy Singer, *Constructing The Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, State University of New York Press, New York 2002.

4 Mehmet Şimşek, “Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münakaşalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII/1 (1986), s. 208.

5 Ömer Lütfü Barkan, “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller I: Şer’î Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar”, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Tetkikler-Makaleler*, haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, İstanbul 2000, c. II, s. 1248.

6 Barkan, *a.g.m.*, s. 1256.

7 Bülent Köprülü, “Tarihte Vakıflar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, VIII/3, s. 509.

8 M. Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesi’nin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Terekkümü”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, haz. Orhan Köprülü, 2. bsk., Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 304–305.

sonra, bu teorinin belli bir kuvvete sahip olduğunu da ekler.⁹ Buna karşın vakfın tamamen İslam Hukuku çerçevesinde oluştuğunu ifade eden görüşler de mevcuttur. Ahmet Akgündüz İslam dinindeki hayırseverlik müessesini vakfın oluşumundaki en önemli etkenlerden biri olarak görür.¹⁰ M. Âkif Aydın da, vakfın orijinal bir İslam kurumu olduğu konusunda Akgündüz'ün fikirlerini paylaşmaktadır.¹¹ Aynı dönemde veya birbirine yakın dönemlerde, aynı coğrafyada kurulmuş olan uygarlıkların arasında kurumlar bakımından benzerliklerin olması kaçınılmazdır. Ancak her kurumun, içinde bulunduğu sosyo-kültürel ortama göre şekillenerek kendine özgü bir hale kavuşabileceği de bu bakımdan dikkat edilmesi gereken bir noktadır. Dolayısıyla Roma toplumu, Bizans toplumu ve Osmanlı toplumunda hayır amaçlı kurumların benzerliklerinden ziyade farklılıkları o kurumların sui generis yapısını ortaya çıkaracaktır.

İslam Hukuku çerçevesinde de vakfın kaynağını ve hukuki niteliğini tanımlayan farklı fikirler görebilmek mümkündür. Malîkî mezhebine göre vakıf cihada yapılan bir tür katkı niteliğindedir. Vakfın süjesi, atların, silahların, giysilerin (veya İbn-i Kasım'a göre kölelerin) *habs fi sabillillah* olacak nitelikte bağışlanmasıdır.¹² Buna göre, cihada gidecek savaşçıların konaklaması için taşınmaz mal "habs"i de mümkündür. Muhammed (Şeybani)'ye göre "Özel bir amaç belirtilmediği müddetçe, doğrudan veya miras olarak yapılan bağışlar savaşçıları donatmak ve onlara para ödemek için kullanılır."¹³ Bu tanıma göre, kural olarak cihad için vakıf kurulabileceği, istisna olarak farklı amaçlar için vakıf kurmanın mümkün olabildiği anlaşılmaktadır. Öte yandan, Şâfi doktrinine göre vakıf bir tür *sadaka-yı muharreme-i mevkufedir*.¹⁴ Ahmet Akgündüz *sadaka-i muharreme* kavramını, lehtar olan yoksullar haricindekiler için haram ilan edilen şey olarak açıklar.¹⁵

Osmanlı Hukuku'nda vakıflar konusunda genel kabul gören Hanefî doktrini ise vakfı bir tür sadaka veya zekat olarak tanımlar. Ebu Hanife'ye göre, vakfedilen eşyanın "ayn"ı, vakfın kurucusunun mülkiyetinde kalmaktadır ancak,

9 Köprülü, *a.g.m.*, s. 305-307.

10 Ahmed Akgündüz, *İslam Hukuku'nda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. bsk., Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996, s. 67.

11 M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 9. bsk., Beta Yayınları, İstanbul 2012, s. 247.

12 Joseph Schacht, "Early Doctrines on Waqfs", *Fuad Köprülü Armağanı*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s. 444.

13 Schacht, *a.g.m.*, s. 444.

14 Schacht, *a.g.m.*, s. 445-446.

15 Akgündüz, *a.g.m.*, s. 79.

eşyanın tasarruf hakkı devredilebilir.¹⁶ Bu durumda, mâlikin eşyayı satabilmesi mümkün olacaktır. Ebu Hanife'nin öğrencileri ise, vakfın sağlığı ve sürekliliği açısından daha farklı bir görüş benimsemişlerdir. Ebu Hanife'ye göre, vakfedilen bir malın vakıf statüsünden çıkarılması her zaman mümkündür.¹⁷ Ebu Yusuf ise bu konuda daha farklı düşünmekte, irade beyanından sonra vakfedilen malın tekrar mâlike geri dönemeyeceğini, yani vakıftan rücu edilemeyeceğini ifade etmektedir.¹⁸ Osmanlı Devleti uygulanmasında ise Muhammed (Şeybani)'nin görüşleri tercih edilmiş ve vakfedilen malın, mütevellinin eline geçmesinden itibaren vakıftan rücuun mümkün olmadığı ifade edilmiştir.¹⁹

Osmanlı Devleti'nde vakıf hukukunun detaylarının ortaya çıkmasında Ebussuud'un özel bir yere sahip olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Kanuni Sultan Süleyman'ın şeyhülislamı, gerek para vakıfları konusunda, gerek gayrimüslimlerin vakıf kurması konusunda, İslam hukukunun inceliklerinden yararlanarak, pratik çözümler oluşturmuş ve bu çözümlerin hukuk çerçevesinde kalmasına gayret etmiştir. John Mandaville, Ebussuud'un para vakıflarını hukuk çerçevesinde izah edebilmesini, şeyhülislamın İmam Muhammed ve Ebu Yusuf'un para vakfının geçersiz kabul edilmesi ile ilgili görüşlerine "yer vermeyi ihmal etme"sine bağlar.²⁰ Ebussuud için para vakfı sadece taşınır vakfının bir alt türüdür ve ayrı bir muameleyi gerektirmez.²¹ Para vakıflarının küçük ölçekli tacirler için önemli bir kredi kaynağı olması, Ebussuud'u böyle bir çare aramaya itmıştır.²²

Ebussuud'un diğer bir etkisi ise Hanefi mezhebindeki vakfın daimiliğine dair ikileme çare bulmak şeklinde özetlenebilir. Buna göre, vakıf kuran, malın mülkiyetini mütevelliyeye geçirdikten sonra, kadının huzuruna çıkmalı ve Ebu Hanife'nin doktrini uyarınca malın mülkiyetinin geçmediğini ifade ederek vakıf malı geri istemelidir. Müteveli ise, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in görüşlerine göre, vakfın bağlayıcı olduğunu ileri sürmelidir. Kadı bundan sonra vakfın dönülmezliğine hükmedebilir ve vakıf ebedi hale gelir.²³

16 Colin Imber, *Şeriattan Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 158.

17 Aydın, *a.g.e.*, s. 250-251.

18 Aydın, *a.g.e.*, s. 251.

19 Imber, *a.g.e.*, s. 161.

20 John E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, X/3 (1979), s. 295.

21 Mandaville, *a.g.e.*, s. 299.

22 Imber, *a.g.e.*, s. 155.

23 Imber, *a.g.e.*, s. 159.

Vakıf kurmak, bu tasarrufta bulunan kişinin malvarlığında bir azalma teşkil edeceği için, vâkıfın tam bir fiil ehliyetine sahip olması gerektiği genel olarak kabul görmektedir.²⁴ Gayrimüslimlerin de Müslümanlar veya gayrimüslimler lehine vakıf kurabilmelerinin mümkün olduğu, İslam dinine mensup olmamanın ehliyet açısından bir eksiklik teşkil etmediği bilinmektedir.²⁵ Kilise vakıflarının durumu ise daha karmaşıktır. Vakıf hukukunun temelinde İslam hukuku vardır ve kilisenin bu hukuki çerçeveye yerleştirilmesi pek olası görünmemektedir. Bu güçlüğü üstesinden gelebilen kişi ise yine Ebussuud olmuştur. Müslümanlar Hristiyanların kurduğu vakıflardan faydalanabilse-ler de Hristiyan vakıflarının camiiler lehine kurulamayacağı, dini binaların tamiri, korunması, büyütülmesi gibi amaçlarla veya bu gibi binalarda yaşayan keşişlerin geçimini sağlamak için kurulamayacağı; bu gibi konularda vakıf kurulmasının Müslüman dindarlığına bir aykırılık teşkil edeceği kabul edilmektedir.²⁶ Ebussuud bu sorunu, kilise ve aile arasında bir kıyas yaparak çözmüştür. Buna göre, bir manastırda yaşayan keşişler bir tür aile gibidir.²⁷ Keşişler lehine bir vakıf kurulabilir ve kaydı yapılırsa bu vakıf geçerli olur. Ancak, kiliseler veya manastırlar lehinde kurulmuş/kurulacak vakıfların kabul edilemeyeceği açıklanmıştır.²⁸

Vakıf kurulduktan sonra, mal üzerindeki özel mülkiyet sona erer ve vakfın yönetimi mütevelliyeye geçer. Vakıfların yönetimi ve mütevelliler üzerinde, hem Osmanlı Devleti'nde, hem de daha önceki İslam devletlerinde belli bir denetimin uygulanması söz konusudur. Bu denetim, Emeviler Dönemi'nde kadılar yoluyla yapılmış, Abbasiler Dönemi'nde ise *sadru'l-vukûf* adıyla bir tür idari kurum ortaya çıkmıştır.²⁹ Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde vakıfların yönetimi özellikle mütevellinin elinde olmuştur. Bahaeddin Yediyıldız, devletin on beşinci yüzyıldan itibaren vakıflar üzerinde bir tür merkezi denetim kurmaya çalıştığını ifade eder.³⁰ Nitekim kuruluş yıllarında, Osmanlı Devleti'nde vakıfları kadılar denetlemiş, ancak, II. Mehmed döneminde *sadr-ı âli nezâreti* adı altında, sadrazam tarafından görevlendirilen özel bir teşkilat

24 Akgündüz, *a.g.e.*, s.175.

25 Akgündüz, *a.g.e.*, s. 182.

26 Eugenia Kermeli, "Ebussuud's Definition of Church Waqfs Theory and Practice in Ottoman Law", *Islamic Law: Theory and Practice*, haz. Robert Gleave, Eugenia Kermeli, I.B. Tauris, Londra 2001. s. 144.

27 Kermeli, *a.g.m.*, s. 151.

28 Kermeli, *a.g.m.*, s. 146.

29 Halil Cin, Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2011, s. 474.

30 Baheddin Yediyıldız, "Vakıf", *DİA*, c. XLII, s. 485.

ortaya çıkmıştır.³¹ Bu teşkilatın ortaya çıkışının, devlete merkezi bir şekil veren ve Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok kurumunun temelini atan II. Mehmed zamanına denk gelmesi tesadüf olmasa gerektir. Daha sonra 1586 yılında bir Evkaf-ı Haremeyn Nezareti kurulmuş, 1774'te ise Evkaf-ı Hamidiye Nezareti ortaya çıkmıştır. İsimlerinden de tahmin edilebileceği üzere, bu nezaretlerin belirli vakıflar üzerinde denetim görevi olduğunu görmek mümkündür.³² Netice itibarıyla, on dokuzuncu yüzyıl öncesinde Osmanlı Devleti'nde vakıfların kontrolü merkezi değil parçalı bir sistem ile sağlanmaya çalışılıyordu. Elmalılı Hamdi Yazır'a göre, "... her birinin manevi şahsiyetleri müstakil, vakfiyeleri ve teamülleri uyarınca idareleri çok çeşitli idi."³³ Bu konuda kapsayıcı ve bütünleştirici bir denetimin ortaya çıkması, III. Selim, II. Mahmud ve onları müteakiben Tanzimat dönemi reformları sayesinde olacaktır.

II. Osmanlı Modernizasyonu ve Vakıflar

Yukarıda bahsedildiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernizasyon öncesi döneminde, vakıfların kurulması, sürekliliği gibi hukuki problemler Ebussuud gibi hukukçuların buldukları çözümler sayesinde belli bir düzene oturtulmuş ve vakıflar üzerinde kadılar veya nezâretler yoluyla belli bir denetimin sağlanmasına uğraşılmıştır. Ancak, on dokuzuncu yüzyılda imparatorluğu baştan aşağı tüm yapısıyla etkileyen modernleşme, (yeniden) merkezleşme ve batılılaşma akımının vakıfları da etkilememiş olması mümkün değildir. Nitekim II. Mahmud Dönemi'nde, 1826 yılının ekim ayında, bir Evkaf Nezâreti kurulmuştur.³⁴ Bahaeddin Yediyıldız, bu nezaretin "(...) tedricen sadarete, meşihata, reisilküttaplığa, Haremeyn evkaf müfettişliğine, kaptan-ı deryalığa, Darüssaade ağalığına bağlı zengin vakıfların idaresini (...)” üstlenmiş olduğunu belirtir.³⁵ Elmalılı Hamdi Yazır ise durumu:

“Bu Nezârete ilk evvela, hükümet elinde demek olan Evkaf-ı Hümayun sermaye ittihaz edildi. Eski İslam devletlerinden intikal eden vakıflardan bir kısmı da bu meyana dâhil edildiği gibi, mühim olan vakıflar da peyder pey zabtedilerek idare bunlara tevhid olundu. Geri kalanlarını zabta muktedir olmak için de evkaf-ı mülhaka usulü ihdas edildi.”³⁶

31 Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s. 475.

32 Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s. 475.

33 Nazif Öztürk, *Elmalılı Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 188.

34 Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 485.

35 Yediyıldız, *a.g.m.*, s. 485.

36 Öztürk, Yediyıldız, *a.g.e.*, s. 195.

sözleriyle açıklamaktadır. Tüm bunlara ek olarak, Yediyıldız, Tanzimat döneminde vakıflara ilişkin mevzuatın genişletildiğinden de bahseder. Devletin vakıflar üzerinde artan müdahalesini, Jön Türkler'in vakıflar üzerinde kurmak istedikleri genel bir hâkimiyet arzusuyla birlikte dile getiren Yediyıldız, on dokuzuncu yüzyılda bir tür bütünleştirmenin belli ölçüde sağlanabilmiş olduğunu da ifade eder.³⁷

Bu doğrultuda başkentte kurulan Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti'nden sonra, modern vakıf teşkilatının taşra ayağı üzerinde de bazı yeni örgütlenmelerin ortaya çıktığı dikkati çekmektedir. Eyaletlerde kurulan Evkaf Bölge Müdür-lükleri bu tip örgütlenmelerden biridir. Yine bu anlamda, daha önceden var olan, özellikle Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti ve Haremeyn Nezâreti'yle ilgili hem bir tür denetim görevi gören, hem de Evkaf Hazinesi'ne çeşitli gelirleri aktarmaktan sorumlu olan *muaccelât nâzırlarının muaccelât müdürü* denen yeni bir statü altında birleştirildiği göze çarpmaktadır.³⁸ Bu düzenleme ile vakıf yönetiminde önceden tesis edilmiş olan uygulamaların bir tür idari hiyerarşiye dâhil edilmiş oldukları yorumunu yapmak mümkündür. Nitekim 1845 yılında taşrada evkaf müdürlüklerinin oluşturulmasıyla "(...) muaccelât nâzırı tayini ile başlayan bu kurumlaşma, zamanla mazbut vakıfların yönetildiği, bütün vakıfların teftiş edildiği, merkezle vakıfların ilişkilerinin sağlandığı, bünyesinde Evkaf muhasebecisi, Evkaf müdürü, kâtipler ve çuhadâr gibi görevlilerin çalıştığı mahallî kurumlara dönüşmüştür."³⁹

Evkaf Nezâreti'nin ortaya çıkması, vakıflar arasında daha önceden hukuk kitaplarında görülmeyen, yeni bir ayırım ve sınıflandırma tipini de ortaya çıkarmıştır ki bu da vakfın idare ediliş biçimine göre yapılan bir tasniftir.⁴⁰ Bu tasnife göre vakıflar evkaf-ı mazbuta, evkaf-ı mülhaka ve müstesna vakıflar olarak üç gruba ayrılmaktadır. Evkaf-ı mazbuta, mütevellisi ve idaresi veya sadece mütevelliliği vakfedenin belirttiği şahıslarda kalan ama idaresi doğrudan Evkaf Nezâreti'ne bağlı olarak yapılan vakıfları ifade eder.⁴¹ Evkaf-ı mülhaka ise Evkaf Nezâreti'nin kontrolü altında, mütevellileri tarafından idare olunan vakıflardır.⁴² Üçüncü grup ise nezâret tarafından kontrol edilmeden, doğru-

37 Yediyıldız, a.g.m., s. 485.

38 Mustafa Alkan, "Tanzimattan Sonra Vakıfların İdaresinde Yeniden Yapılanmaya Dair Bir Örnek: Adana Evkaf Müdürlüğü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 19 (1997), s. 15.

39 Alkan, a.g.m., s. 15.

40 Cin, Akgündüz, a.g.e., s. 482.

41 Cin, Akgündüz, a.g.e., s. 482.

42 Cin, Akgündüz, a.g.e., s. 483.

dan mütevelliler tarafından idare edilen vakıfların dâhil olduğu müstesna vakıflardır.⁴³ Akgündüz, bu tip vakıfların da aslında mazbut vakıf statüsünde kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁴

İsmail Sıdkı'nın kaleme aldığı risale işte böyle bir ortamda yazılmıştır. Yukarıda ifade edildiği üzere, yazarın yirmi yıllık bir süre boyunca evkaf başkâtibi olarak görev yaptığını ve kendi deyişiyle risaleyi kaleme alırken bu tecrübelerinden yararlandığını biliyoruz. İsmail Sıdkı'ya ilişkin diğer bir bilgiyi yazarın 1911 yılında basılmış olan *Hayye ale'l-İntibah* adlı eserinden edinebiliyoruz. Bu kitabın kapağından görülebildiği kadarıyla, yazar "İlahiyatdan mücaz ve Darü'l-Fünun Edebiyat Şubesi'nden mezun"⁴⁵ durumdadır. Yazarın kişiliğine ve hayatına ilişkin bu verilerden başka bir bilgiye ulaşabilmek mümkün olmamıştır. Yine *Hayye ale'l-İntibah* sayesinde, yazarın Avrupa'da bazı şehirleri gezmiş olduğunu öğreniyoruz.⁴⁶ İsmail Sıdkı'nın, Tanzimat Dönemi'nin vakıf uygulamalarından pek de memnun olmadığını ise, risale-sinde kullandığı ifadelerden anlamak mümkündür. Yazar Tanzimat'tan sonra Evkaf-ı Hazine düzenlemesiyle ortaya çıkan sonucun, vakıflarla yıllardan beri ilgilenen kişiler için dahi içinden çıkılamaz, anlaşılabilir bir halde olduğunu belirtmektedir.⁴⁷ Yazar, risaleye şu sözlerle başlayacaktır:

"Şüphe yoktur ki bir memlekette mektepler muntazam olur, şübbân-ı vatan ciddi, müfid bir tahsil görürlerse, aksâm-ı mülkün her cihetinde zabıta vazifesini tamamen ifâ ederek asayiş mükemmelen temin edilir, mehâkim bihakkın tevzi-i adalet edip de herkes hukukundan emin bulunursa, idare-i hükümetin her şubesi, maliye, nafia, vesaire intizâm-ı tam tahtına girip de memleketin her ciheti şoseler, demiryollar ile yekdiğerine rabt olunur, vergilerin suret-i tarh ve cibâyeti kavâid-i adâlete tâbi olursa o memleket pek az bir zamanda mamur, sekenesi müreffeh ve mesud olur."⁴⁸

Bu ifade, Tanzimat Dönemi literatürüne aşina olan tarihçilere tanıdık gelebilir. Cümlelerin, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda yer alan aşağıdaki ifade ile birlikte değerlendirilmesi bu bakımdan önemlidir:

43 Cin, Akgündüz, *a.g.e.*, s. 483.

44 Akgündüz, *a.g.e.*, s. 369.

45 İsmail Sıdkı, *Hayye ale'l-İntibah*, Hikmet, Der Saâdet 1329/1911, s. 1.

46 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 2.

47 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 8.

48 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 2.

“(...) bilakis can ve nâmusundan emin olduğu halde dahi sıdk ü istikâmetten ayrılmıyacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibaret olacağı dahi bedihî ve zâhirdir ve emniyet-i mal kaziyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne imar-ı mülke bakamayıp daima endişe ve ıztıraptan hâli olmadığı misillû aksi takdirinde yâni emvâl ve emlâkinden emniyet-i kâmile olduğu halde dahi hemen kendü işi ile ve tevsi-i daire-i taayyüşüyle uğraşıp ve kendisinde gün be gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ana göre hüsn-i harekete çalışacağı şüpheden azâdedir.”⁴⁹

Her iki ifadenin de, memleketin refahının sağlanabilmesi için bireyin bazı temel ihtiyaçlarının giderilmesi gerektiği prensibinde benzer fikirlere dayandığı görülmektedir. Ancak, Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda odak, bireyin can, mal, namus güvenliğinin hukuken sağlanması iken, İsmail Sıdkı’nın risalesinde, bir memlekette bireyin gelişimi için bazı maddi tedbirlerin alınması, eğitim, sağlık, ulaşım gibi hizmetlerin aksamadan yerine getirilmesi gibi ihtiyaçlar üzerinde durulmaktadır. Nitekim İsmail Sıdkı, bu girişten sonra, devletin görevlerini ve bireyin teşebbüsüyle yapılması gerekenleri ayıracaktır:

“Muamelât-ı vakfiyenin teşevvüş ve tezebzübde kalmasının ve hayrât ve meberrâta bakılamamasının ikinci ve belki en mühim sebebi Hâzine-i Evkaf Nizâmâtı’nın şekil ve mâhiyet-i maslahatının icabât-ı hakikiyesine tevâfuk etmemesi ve merkezîyet usulünün tam bir kuvvetle tatbikiyle efrâd-ı ahalide teşebbüsât-ı şahsiye hissiyâtının imhâ olunmasıdır. Maksadımızı izâh edelim: Hazine-i Evkaf ne için teşkil edilmiştir? Hayrât ve meberrâtın idare ve devam-ı mamuriyeti maksadıyla değil mi? Bu vazife esâsen kime aittir? Bir kasabanın, bir kariyenin yahud bir mahallenin camii, mescidi, çeşmesi bulunmazsa veya mevcut olan mescid ve çeşmesi harâb olursa onları yapmak, tamir etmek kime vazifesidir? Şüphesiz ki orada sâkin olan ahâlinin.... Hükümet, siyâset-i dâhiliye ve hâriciye idare, memleketi müdâfaa için kuvâ-yı harbiyeyi tanzim eder. Tevzî-i adâlet için mahkemeler teşkil eyler, ahâlinin müteferrikan imâl ve idare edemeyeceği umûr-ı nâfiayı; şimendüferler, kanallar, köprüleri vesair imâlât-ı cesîmeyi vücuda getirir. Fakat efrâd-ı ahaliye ait olan hususâtı doğrudan doğruya hükümet ifa etmemelidir. Ahâli de her işi hükümetten, padişah-tan beklememelidir. Böyle her işte hükümetin icrâatına intizâr ve iftikar eden bir millet hiçbir suretle ilerleyemez. Terakkî ve teâlî-i millet efrâd-ı ahâlinin, kuvve-i fâileye teşebbüs-i şahsiye malikiyetine mütevakktır.”⁵⁰

49 “Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, haz. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, 2. bsk., Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 2.

50 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 10–11.

İsmail Sıdkı'ya göre, devlet ya da hükümet, iç ve dış siyaseti idare eder, savunma için gerekli orduyu kurar ve düzenler, adaletin yerine getirilmesi için mahkemeler kurar, halkın bireysel olarak yerine getiremeyeceği demiryolu, kanal, köprü inşası gibi bayındırlık işlerini üzerine alır. Bunların dışında kalan işleri, İsmail Sıdkı *efrâd-ı ahaliye ait* olarak nitelemektedir ki yazara göre bu ikinci gruba dâhil olan işler halk tarafından yerine getirilmelidir. Halkın, her hizmetin devlet tarafından yerine getirilmesini beklememesi gerektiği yazarın üzerinde durduğu konulardan biridir. Yazara göre, devletin vakıflar nezdinde ortaya çıkan merkezileşme çabaları, halkı bireysel teşebbüs düşüncesinden uzaklaştırmış durumdadır.

1908 yılında yazılmış bu risalede liberalizm benzeri fikirlerin ortaya çıkması elbette bir tesadüf değildir. II. Abdülhamid dönemi, baskıcı fikirleri ve uygulamaları ile ön plana çıkmış olsa da, her baskıcı dönemde olduğu gibi bu dönemde de daha özgürlükçü düşüncelerin de ortaya çıkabildiği görülmektedir. Bu bakımdan, belki de üzerinde durulması gereken fikir adamlarından biri, adem-i merkezîyet ilkesi çerçevesinde yerinden yönetim ve yerel yönetimlere ağırlık vermeyi savunan Prens Sabahaddin'dir.⁵¹ Ancak, Prens Sabahaddin'in fikirleri, belli oranda etkili olduysa da, bu fikirlerin iktidar alanına ulaşma şansı olmayacaktır. Adem-i merkezîyet söz konusu olduğunda bu durum, Abdülhamid dönemi için olduğu kadar, onu takip eden İttihad ve Terakki dönemi için de geçerlidir. Zafer Toprak, "Hürriyetin İlanı" sonrasındaki dönemde İttihat ve Terakki'nin liberal düşüncelyi bir yere kadar sürdürebildiğini ifade eder.⁵² Yazara göre:

"Abdülhamid dönemi Osmanlı aydınının esin kaynağı klasik iktisattı. Bu nedenle teşebbüs-i şahsi- Osmanlı toplumunda yankı uyandırmıştı. Hürriyet avazeleri arasında teşebbüs-i şahsinin yankısı uzun süre boyunca devam etmişti. Faik Bey teşebbüs-i şahsi terkinin Meşrutiyetin ilanı ertesi hürriyet sözcüğü kadar çok kullanıldığını, gelişmenin ilerleme hayatının sırrının bu terkipte yattığını, teşebbüs-i şahsinin toplumsal yaşamda dayanılacak, kurtuluş olacak tek yol olduğunu iddia ediyordu."⁵³

51 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 397-398.

52 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 81.

53 Toprak, *a.g.e.*, 1908-1918, s. 81.

Toprak, zihniyetteki bu girişimci/özgürlükçü ruh halinin Balkan Savaşları'na kadar devam ettiğini belirtmektedir.⁵⁴ Görüldüğü üzere, İsmail Sıdkı'nın dilekçesinde belirttiği, “ahalinin her şeyi devletten beklememesi” gerektiği fikri, o dönemde belli bir akımın yaygın olarak kabul görmüş olmasına da dayanmaktadır. İsmail Sıdkı, bir mahalledeki vakıf binalarının atıl kalmasına orada yaşayan halkın dahi razı gelmeyeceğini ifade ederken *teşebbüsât-ı şahsiye* düşüncesini özellikle vurgulamaktadır.⁵⁵ Öte yandan, İttihat ve Terakki'nin, devletleşme fikrinden tamamen uzaklaşmış olduğunu söylemek de mümkün değildir. Özgürlükçü/liberal düşünceyle başa baş giden bir devlet sosyalizmi fikri, İttihat ve Terakki'nin hüküm sürdüğü dönemde etkili olmaya başlamıştır; hem de “Hürriyetin İlanı”nın ardından sonra iki ay gibi kısa bir süre içinde.⁵⁶ Bu bakımdan, vakıfların 1908'den sonra nasıl bir rejime tabi tutuldukları üzerinde yapılacak bağımsız bir araştırma, dolaylı olarak Osmanlı Devleti'nde liberalizm akımına dair ilginç sonuçları ortaya çıkartabilir. Nitekim 1921 yılında, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından bir “Şer‘iyye ve Evkaf Vekâleti” kurulmuş, ancak söz konusu vekâlet, 1924 tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumlarına uyum sağlayacak şekilde kaldırılmıştır.⁵⁷

İsmail Sıdkı, bireysel girişimin rolü üzerinde durduktan sonra, vakıfların içinde bulunduğu durumdan ve bu durumun nasıl düzeltilebileceğinden bahseder. Bu noktada özellikle yazarın hemen hemen bütün kurumlarda bir bozulma olduğunu ifade etmesi göze çarpmaktadır. Yazara göre, bu kurumlar arasında en kötü durumda olan Hazine-i Evkaf ve dolayısıyla vakıflar kurumdur.⁵⁸ Bunun sebebi yazarın deyimiyle “...*bu hazinece nizâmât-ı mevcudenin böyle cüz'î tadiliyle muâmelenin ıslâhı evvela maddeten...*”⁵⁹ mümkün olmamasından kaynaklanmaktadır. Yazar, böyle bir kısmi düzenlemenin “maslahaten” de mümkün olmadığını, bu konuda yapılacak bir düzenlemenin Kanun-ı Esasi hükümlerine de aykırılık teşkil edeceğini ifade etmektedir. Bu imkânsızlık, daha ileride, Kanun-ı Esasi'nin ilgili maddesine atıf yapılarak daha net bir şekilde anlatılır; bu maddeye göre, vakıfları denetlemek amacıyla her kazada her millete ait birer cemâat meclisinin kurulması öngörülmüştür. Yazar öncelikle bu meclislerin kurulması gerektiğini ve Evkaf Hazinesi'nin de buna

⁵⁴ Toprak, *a.g.e.*, 1908–1918, s. 87.

⁵⁵ İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 14.

⁵⁶ Zafer Toprak, *a.g.e.*, 1908–1918, s. 89.

⁵⁷ Yediylidiz, *a.g.e.*, s. 485.

⁵⁸ İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 5.

⁵⁹ İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 6.

göre düzenlenmesinin icap ettiğini ifade eder.⁶⁰ Böylece, merkezden yerele doğru değil, yerelden merkeze doğru bir örgütlenmenin söz konusu olacağı düşünülebilir ki bu da yazarın benimsemiş olduğu “liberal” fikirlerle uyumlu bir düşünce olacaktır. Ayrıca yazar, cemâat meclislerinin ve merkezi yükü azaltılmış bir vakıf sisteminin zaman içinde Hazine-i Evkaf gibi bir kurumu bertaraf ederek, mali anlamda tasarrufun yolunu açacağını da belirtmektedir.⁶¹

Bu temel tavsiyenin dışında yazarın üzerinde durduğu bazı farklı noktalar vardır ki bunlardan bir kısmı “su-i idare”ye yöneliktir. Yazara göre, vakıf memurlarının yerleştirilmesinde liyakat yerine adam kayırmanın rol oynaması bu sorunlardan biridir.⁶² Yazarın ifadesiyle özellikle taşrada görev yapan memurlar, “Merkeze iyi gelir aktaran memur, iyi memurdur.” fikriyle pek çok vakfın harap olmasına neden olmuşlardır. Yine yazarın belirttiği diğer bir problem, vakıfların Evkaf Nezâreti’nin kurulmasıyla ortaya çıkan hukuki rejim bakımından kesin bir biçimde ayrılmamış olmalarıdır.⁶³ Nitekim yazar, vakıfları iki temel ayrıma tabii tutmaktadır. Bunlar ya doğrudan mütevellileri tarafından idare olunan vakıflar yani evkaf-ı mülhaka, ya da Evkaf Nezâreti tarafından idare edilen evkaf-ı mazbutadır.⁶⁴ Ancak yazar, müstesna vakıfları da, evkaf-ı mülhakanın daha gelişmiş ve bağımsız bir biçimi olarak tanımlamaktadır.⁶⁵ Yazara göre, hangi vakfın hangi gruba dâhil olduğu net olarak belirtilmemiştir ve bu durum da sorunlara yol açmaktadır. Vakıf tasnifi ve vakıf tipleri açısından esas sorunlu görülen konu ise vakıf mallarının işletilmesi için icareteyn, mukataa, gedik gibi bazı karmaşık yollara başvurulmuş olmasıdır. Belki de yazarın en radikal önerilerinden biri, bu tip vakıfların mülk haline getirilmesi önerisidir.⁶⁶ Yazar, bu tip bir tavsiyenin arkasındaki niyetini “(...) hangi taş kaldırılrsa altından bir vakıf çıkması ve onun yüzünden türlü türlü müşkülât zuhur etmesi gibi ahvale meydan bırakılmamalıdır.” şeklinde özetler.⁶⁷

Mehmet Bayartan, 1908 tarihinden sonra, vakıfların durumunu düzeltmek için farklı kanun tasarılarının hazırlanmış olduğunu, ancak, bu tasarılar arasından sadece Evkaf Nezâreti’ne “işlenmeyen topraklarla harap bina

60 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 12.

61 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 13.

62 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 9.

63 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 19-20.

64 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 16.

65 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 17.

66 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 20-21.

67 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 21.

arsalarını satarak elde edilen paralarla; cami, ilkokul, medrese ve hastahane yapma salâhiyeti veren” 1911 tarihli bir kanunun çıkarılmış olduğu ifade etmektedir.⁶⁸ Öte yandan, 22 Rebiülevvel 1331 (1 Mart 1913) tarihinde, “Gediklerin İlğası Hakkında Kanun-ı Muvakkat” çıkarıldığı da bilinmektedir.⁶⁹ Ancak, bu ikinci kanunun birinci maddesinden, söz konusu ilga işleminin sadece İstanbul ve Eyüp, Galata ve Üsküdar’ı içeren Bilad-ı Selase için geçerli olacağı anlaşılmaktadır:

“İstanbul ve Bilad-ı Selase’de mülkiyet ve vakfiyyet vechile tasarruf olunub mülk tabîr olunan mahallere mevzû gedikler ilga olunmuş ve bunlara müteallak hukuk-ı tasarrufiye ol mahallerin hukuk-ı tasarrufiyesiyle birleştirilmiştir. Müsakkafât ve müstagallât haricinde ve bazı çârşû sokak kûşelerinde muhdes gedikler dahi bedel-i misleri şehîr emânetince tesviye olmak üzere bilkülliyeye ilga idilmiştir.”⁷⁰

Yukarıda İsmail Sıdkı’nın, gedik, mukataa, icareteyn gibi bazı sistemleri tasvip etmediği belirtilmişti. Nitekim yazar, bu konudaki önerilerini de 1909 tarihinde basılmış bir başka risalede kaleme almıştır.⁷¹ Bu risalede, Tanzimat dönemi öncesinde ve Tanzimat dönemi boyunca, gediklerin tabii oldukları rejim üzerinde durulmaktadır. Yazar 8 Zilhicce 1277 (17 Haziran 1861) tarihinden itibaren yeni gediklerin verilmesini/kurulmasını engelleyen önlemlerin alınmış olduğunu ifade etmektedir.⁷² Gedik kavramı yazar tarafından “icra-yı sanat ve ticaret edebilmek kabiliyeti”⁷³ olarak tanımlanmaktadır. Tanzimat Dönemi ile benimsenen serbest ticaret anlayışının; ticaret ve zanaatı usta-kalfa-çırak ilişkisi ve imtiyaz ile inhisar sistemleri ile kontrol eden geleneksel Osmanlı sistemiyle uyuşmayacağı açıktır. Gedikler risalesinin vakıfları asıl olarak ilgilendiren kısmı ise farklı bir noktadadır. İsmail Sıdkı’ya göre, vakıfların gelir kalemleri masraf kalemlerini karşılamak bakımından kısıtlı bir hale gelmiştir ve bu durumun başlıca sebebi gediklerdir.⁷⁴ Yazar bu konuda tek bir vakfın üzerinden örnek vererek durumu somutlaştırmaya çalışır ve bu örneğin yeterli

68 Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, X/1 (2011), s. 160.

69 Karînâbâdîzâde Ömer Hilmi, *Eski Vakıfların Temel Kitabı*, haz. İsmet Sungurbey, Sulhi Garan Matbaası Varisleri Kollektif Şirketi, İstanbul 1978, s. 10.

70 Karînâbâdîzâde, *a.g.e.*, s. 10.

71 İsmail Sıdkı, *Gedikler*, haz. Kamil Ali Gıynaş, Gazi Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi, Kırşehir 2004.

72 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 30.

73 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 34.

74 İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 60.

olduğunu savunur.⁷⁵ Bu örneğe göre, 117.237 kuruş kuru hasılatı olan bir vakfın gelirlerinin ancak 6.720 kuruşu vakfa geri dönebilmektedir.⁷⁶ İsmail Sıdkı'nın ikinci risalesinden dört yıl sonra gedikleri kısıtlı bir bölge için dahi ortadan kaldıran kanunun ne şekilde uygulamaya yansıtıldığı, araştırma bekleyen bir konu olarak dikkati çekmektedir. Kanunda, gedikler tasfiye edilmiş olmakla beraber mukataa gibi uygulamaların sürdürüldüğü görülmektedir ki bu durum, İsmail Sıdkı'nın Vakıflar risalesinde belirtilen görüşle pek uyumlu gözükmemektedir. Gediklerin İlgasına İlişkin Kanun'un kabulü öncesinde mecliste yapılan tartışmaların gözden geçirilmesi, bu konuda bir veri sunabilir.

Temel amacı belli bir metni tanıtmak ve bu metnin transkripsiyonunu ilgili araştırmacıların kullanımına sunmak olan bu çalışmada, yirminci yüzyılın başında vakıf uygulamasıyla ilgili, sistemin içinde deneyim kazanmış bir memurun düşünceleri ve vakıf sistemine getirilen bazı temel eleştiriler üzerinde durulmuştur. İsmail Sıdkı'nın üzerinde durduğu temel husus, vakıfların merkezden yönetilmesinin bir tür ataletle yol açmış olması ve vakıf kurumunda Kanun-i Esasi'ye uygun şekilde, yerinden yönetilmenin yolunun açılmasıdır. Yazarın fikirlerinde belirgin bir liberalizm, ya da en azından *teşebbüsât-ı şahsiye* etkisi hâkimdir. Ancak, bu metin tek başına İsmail Sıdkı'nın bütün bir düşünce dünyasını aydınlatır nitelikte de kabul edilemez. Bu konuda asıl bilginin, yazarın kaleme almış olduğu ve yukarıda bahsi geçen Hayye Ale'l-İntibah'tan edinileceğini düşünmek yerinde olur. Zira yazar, asıl bu eserinde, İslam dini, İslam kültürü ve ilerleme üzerindeki düşüncelerini kaleme alabilmiştir.

Bu temel meseleler haricinde, yazar vakıfların kötü bir biçimde idare edildiğini de metinde sıklıkla vurgulamakta, vakıf ile ilgili yapılan düzenlemelerin karmaşık niteliğine dikkat çekmektedir. 1908 tarihinden sonra, vakıfları doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren farklı kanunlar çıkarıldığı görülmektedir. Cumhuriyetin ilanından sonra, 1935 tarihinde, vakıflara ilişkin yeni bir kanun çıkarılmıştır. Bu kanunla, Osmanlı Devleti'nin miri arazi rejiminin yok olmasına binaen, mîrî arazi üzerinde kurulan vakıfların da belirli şartlar altında ilga edilmesi söz konusu olmuştur. Doktrinde sıklıkla eleştiriye tabii tutulan bu kanunun sağlıklı bir değerlendirmesini yapabilmek için, önceki dönemlerden kaynaklanan sorunların, bu sorunlara o dönemde aranan çarelerin üzerinde durulması belki de Cumhuriyet Dönemi vakıf uygulamalarını farklı bir biçimde değerlendirmeye yol açabilecektir.

⁷⁵ İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 61.

⁷⁶ İsmail Sıdkı, *a.g.e.*, s. 74.

III. Transkripsiyon

Metod hakkında

Transkripsiyon aşamasında risalenin orijinal biçimine mümkün oldukça şekillen uyulmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan yazarın yapmış olduğu tahmin edilen, konu bitimini gösteren ayrımlar muhafaza edilmiştir. Metnin yirminci yüzyıl başında kaleme alındığı dikkate alınarak bazı ifadelerin modern Türkçeye uygun biçimiyle kullanılmasına dikkat edilmiştir. Günümüz Türkçesi'nde de kullanılan kelimeler, bugün kullanıldığı biçimiyle yazılmıştır. Kelime sonlarına gelen -de, -da, -den, -dan, -dir gibi ekler, sessizlerin sertleşmesi kuralına uygun biçimde yazılmıştır. Bunun haricinde -u ve -ü ile yazılan -ı ve -i harfleri -ı ve -i olarak yazılmıştır. Kelime sonuna gelen -b ve -d, kelime Türkçe ise veya günümüz Türkçesinde kullanılıyor ise sert sessiz biçimde -b ve -t olarak yazılmıştır. Ancak, metnin otantik yapısını korumak adına bazı yerlerde bu kuralların dışına çıkılmıştır. Örnek olarak “ve” yerine -ü (örnek feyz ü bereket) veya “için” yerine, yirminci yüzyılda da kullanımda olan “içün” tercih edilmiştir.

Medhal⁷⁷

Devâir-i Resmîye ve Islâhat-ı Umumiye

Hazine-i Evkaf

Şüphe yoktur ki bir memlekette mektepler muntazam olur, şübbân-ı vatan ciddi, müfid bir tahsil görürlerse, aksâm-ı mülkün her cihetinde zabıta vazifesini tamamen ifâ ederek asayiş mükemmelen temin edilir, mehâkim bihakkın tevzi-i adalet edip de herkes hukukundan emin bulunursa, idare-i hükümetin her şubesi, maliye, nafia, vesaire intizâm-ı tam tahtına girip de memleketin her ciheti şoseler, demiryollar ile yekdiğerine rabt olunur, vergilerin suret-i tarh ve cibâyeti kavâid-i adâlete tâbi olursa o memleket pek az bir zamanda mamur, sekenesi müreffeh ve mesud olur.

Uzun uzadıya tedkikâtta bulunmaksızın memleketimize, ahâlimize söylece bir nazar atfolunur ise ne görülür? Her ciheti harabezâra dönen Mülk-i Osmânî'yi görenler dâhil-i memlekette tufanlar zuhur etmiş, büyük yangınlar, müdhiş zelzeleler, kanlı muharebeler vukû bulmuş zannederler. Evet

⁷⁷ Risalenin kapağının transkripsiyonu şu şekildedir: “Meclis-i Mebusâna Bir Tuhfe-i Nâciz Hâtîrât Memâlik-i Osmâniye’de Kâin Evkafın Sûret-i İdaresi Hakkında Bazı Mutâlaatı Hâvidir. İsmail Sıdkı Meclis-i İdare-i Evkaf Başkâtibi Dersaâdet Selanik Matbaası Bâb-ı Âli Caddesinde Numero 40-42 1324”

memleketimiz yangınlar, zelzeleler görmüştür fakat bunların tesirâtı ahâlinin sa'y ü gayretine, toprağın feyz ü bereketine nisbeten pek mahdûddur. Memleket asıl bir âfet, pek büyük ve cidden dehşet-nâk bir felâket geçirmiştir ki o da âfet-i istibdâddır.

İdâre-i sâbika devâir-i hükümetin her kısmını bozmuş, maarifi hemân muattal bir hale getirmiş, zabıtaı halkın ahvâl-i hususiyesini tecessüs gibi hıdemâtta kullanmış, mahkemeleri temin-i adâlet etmekten müberra bir halde bulundurmuş, hülâsa memleket için faydalı olması lâzım gelen bütün müessesâtı memlekete, ahâliye muzır olacak bir şekle koymuş idi. Devâir-i resmîyenin ve memurîn-i hükümetin şu hal-i esef-âveri bütün erbâb-ı hamiyeti öteden beri dâğdâr etmekte olduğu gibi inkılâb-ı mesudumuzdan sonra ıslâh-ı muamelâta teşebbüs edilince şu hakikat-i müessife nazarlarda büsbütün tecelli etmiştir. Binaenaleyh eski felaketleri tamir için iktizâ eden ıslâhât ve tensikâtın icrâsına harikulade bir faâliyet ibrâzile müsâraat, memurîn-i hükümetin kâffesine farz-ı ayn derecesine gelmiş, devâirin kısm-ı a'zamında bu gibi tedâbir-i ıslâhiyeye az çok başlandığı görülmekte bulunmuştur. Ancak şurası da umûr-ı müsellemedendir ki tensikât-ı matlûbe bütün şu'abât-ı idarede bir ahenk-i muntazam dairesinde yapılmaz, ıslahât namına vukûa getirilecek icrâata her şube-i idarede müsâvi himmetlerle çalışılmaz ise devr-i istibdâdın cism-i devlete açtığı müdhiş yaralar kolaylıkla tedavi olunamaz. Şimdi enzâr-ı cihân bize matûfdur ve selâmetimiz, necât ve felâhımız ıslâh-ı ahvâlimize mevkûftur. En cesîm yaralarımızı hüsn-i ihtimâm ile kapamağa muvaffak olsak bile bir küçük cerihamızı cihân-ı medeniyet çirkin görür. Hükümet-i Osmanîye'yi "şahs-ı marîz" ünvân-ı sakîminden kurtarmak istersek cism-i devletin uzuvlarını aynı ihtimâm ile tedâvi etmeli, bütün aksâm-ı idareyi aynı faaliyet ile ıslâh eylemelidir. Hâlbuki cidden kıymetdâr olan ve hiçbir dakikasının ifâtesine vicdan kail olmayan şu zamanımızı bazı dairelerimiz pek beyhude geçirmekte, muamelâtının intizâmsızlığı devr-i sâbika [...]⁷⁸ okutmaktadır. Mesela Hazine-i Evkaf.

Herkes bilir, tasdik eder ki devâir-i resmîyemiz miyânında en ziyade muhtâc-ı ıslâh olan bir dairemiz Hazine-i Evkafdır. Gûnâ gûn mesâvi-i idare ile derunu boşalmış, yalnız unvanı kalmış olan bu hazinedir. Vâkıa umûr-ı mühimme-i maliyenin tanzîmi, kavânîn-i adliyenin ihtiyâcât-ı hâzıraya göre tadîli, kuva-yı berriye ve bahriyenin ilâsı gibi âcilen icrâsı elzem olan ıslâhât sırasında evkaftan bahs edilmesi belki de nâ-be-mahal görülebilirse de idare-i

78 Burada metinde silik bir kelime vardır. "rahmet" olabileceği düşünülmektedir.

memleket hususunda hukuk-ı tasarrufiyenin ne derecede mühim olduğu pîş-i nazara alınır ve memleketimizde evkafın hakk-ı tasarrufa ne kadar münasebeti olduğu, mahza sû'-i-idareden dolayı muamelât-ı halkın ne derecelerde işkâl edildiği düşünülürse memleketimiz ahâlisinden hemân cümlesinin doğrudan doğruya veyahud bi'l-vasıta alâkadar olduğu şu madde hakkında cümlenin hukuk ve menâfi'ni muhafaza edecek surette iktizâ eden tedâbirin bir an evvel ittihâz edilmesindeki lüzum ve zaruret tasdik olunur zannederim.

Gerçi diğer devâirde olduğu gibi Daire-i Evkafça da ıslâh-ı muamelât için iki komisyon teşkil olunarak memurîn maaşâtının tensîki ve evkafın muamelât-ı tasarrufiye taalluk eden bazı mevâddının tadili tezekkür edilmekte ise de mevki-i tezekküre vaz olunan husûsât, muamelâtı ber vech-i matlûb tanzîme kifâyet eyleyecek bir derecede olmadığı gibi usûl-i meşrûtiyetin tecdîd-i mer'iyeti tarihinden itibaren mahlûlât yağma-gerliği ortadan kalkmış ve şimdiye kadar yağma edilen ve kıymet-i hakikiyesi ehemmiyetlice bir yekûn teşkil eden bir hayli mahlûlât da istirdâd olunmuş iken, idare-i umûr hususunda gösterilen atalet ve rehavet neticesi olarak hazinenin vâridât ve mesârifine bir nokta-i tevâzün bulunamayarak birkaç mahdan beri verilmekte olan maâşât bin türlü ricâ ve temellükler ile şuradan buradan istikrâz edilen mebâliğ ile tediye edilmekte olduğu ma'a't-teessüf görülmekte bulunmuştur. Hazinenin başlıca mahlûlât maddesinden dolayı pek ziyade zengin olması iktizâ eden şu sırada memurîn maâşâtı ve hademe-i hayrâtın vezâif-i ile diğer birtakım düyûn için tediyesi icâb eyleyen birkaç bin liraya mukâbil ancak beş yüz liralık bir emânet akçesinden başka hazinenin mevcudu olmadığı görülmesine nazaran şu hâlin esbâb-ı hakikiyesi taharri ile ona göre tedâbir-i musîbe ittihâzına teşebbüs edilmek lâzım gelir iken pek beyhude imrâr-ı vakt olunmaktadır. İdâre-i hâzıranın bir dereceye kadar olsun hüsn-i temşîyetinde hakikaten izhâr-ı acz etmekte olan ekâbir-i memurîn nezâretin ıslâhâtı için tasavvur etmekte oldukları tensikât dahi birkaç memurun tebdîl-i unvanı, bazı müteneffizân-ı memurînin tatyîb-i hatırı için müstevfa maaşlar ile yeniden birtakım memuriyetler ihdâsı gibi hususâtta ibaret olup hazinece kanunen, maslahaten, aklen, mantıken icrâsı iktizâ eden tadilât ve ıslâhât hatırlardan bile geçirilmemiş ve hatta bazılarına ihtâr bulunduğu halde atf-ı nazar-ı ehemmiyet edilmemiştir.

Fıkr-i acizânemce ıslâhât maddesinde devâir-i saireden hiçbir Hazine-i Evkaf'a makîs olamaz, diğer dairelerde nizâmât-ı mevcudenin vakt u hâle, kaide-i Meşrûtiyete tevfikân tadili, memurîn miktârının nisâbına iblâğ veya tenzîliyle maaşlarının tensik ve tertibi ve memûrinin vezâif-i mahsûsalarının

tayiniyle ona göre hareketlerinin temin ve tevsîki halinde ıslâhât-ı lâzimeye tevessül edilmiş olur. Bi'l-farz Zabtiye Nezâreti Polis Nizamnâmesi'ni tadil, memurîn-i zabitanın vazifesini bihakkın tayin eder, memurînin intihâbâtında ihtimâm gösterir, kendilerine vazifelerini tamamen öğretir, ondan sonra muâmelâtı teftiş ve nezâret altında bulundurmakla beraber mükâfât mücâzât kaidelerini tatbik ve icrâ ederse daire-i zabtiyece icrâsı iktizâ eden ıslâhât-ı esâsiyeyi icrâ etmiş olur. Kezalik Maarif Nezâreti de mekâtib-i mütenevvi-ada tadrîs olunacak ulûm ve fûnûnun programlarını mükemmelen tertîb ettirir, muallimlerini, memurîn-i sâireyi hüsn-i intihâb eder, tadrîsâtın ciddi, müfid bir tarzda icrâsı için teftîşât-ı mütemâdiyede bulunursa matlûb olan ıslâhâtı şimdilik icrâ etmiş olur, devâir-i hükûmetin kısm-ı a'zamında hal bu merkezdedir, çünkü her dairenin esasî ihzâr olunmuş, nizâmâtı tertîb edilmiştir. Yapılacak şey, nizâmât-ı mevcudeden hale, icâbât-ı zamana kabil-i tevfiik olmayanlarını tadil, idare-i sâbıkanın açtığı rahneleri tamir için faâliyet-i lâzime ibrazıdır. Hazine-i Evkafa gelince: Yirmi seneyi tecâvüz eden tecrübeyle anladığıma göre bu hazinece nizâmât-ı mevcudenin böyle cüz'i tadi-liyle muâmelenin ıslâhı evvelâ maddeten kabil değildir. Sâniyen, maslahaten muvâfık değildir. Sâlisen, Kanun-ı Esâsî hükmünce câiz değildir. Şu ifâdâtın delâil-i muknia ile teyîd ve isbâtı Hazine-i Evkaf'ın maksad ve suret-i teşekkülü ile muahharan aldığı tarz-ı idare hakkında hiç olmaz ise gayet muhtasar olarak bazı izâhât i'tâsını istilzâm eder. Bu cihet izâh edilmeli, evkafın vak-tiyle ne suretle idare olunduğu, Evkaf Hazinesi'nin muahharan ne için teşkil edildiği ve hal-i hâzırına ne sûretle ve ne gibi esbâbın tesiriyle geldiği beyân olunmalıdır ki ihtiyâcât-ı vakt ü asra ve usûl-i Meşrûtiyete tevfiikan ne vechile idaresi lâzım geleceği ta'ayyün etsin.

Devlet-i ebed-müddet-i Osmâniye'nin teşekkülünden sonra Osmanlılar seyf-i celâdet ve şehâmetleriyle feth ve teshîr ettikleri memâlikte evvelemirde memurîn-i idare tayini ve hâkim nasb ve ikamesi gibi hususâta ihtimâm etmekle beraber diğer taraftan kalem-rev-i Osmâniye zam ve ilhâk edilen memâlikin tezyîn ve îmarı ve menâfi-i umûmiyenin temini için çeşmeler, köprüler, imâretler yapmışlar, şehir ve kasabalara etraftan su celb ve isâle etmişler, ahâli-i İslâmiye'nin ibâdât-ı diniyelerini icrâ etmeleri için mescidler, câmiiler inşâ eylemişler, tadrîs-i ulûm ve fûnûn için mektepler, medreseler açmışlar ve bütün bu mebâni-i hayriyenin tebîd-i idare ve mamûriyeti için de birtakım arazi ve emlâk terk ve tahsîs etmişlerdir ki Memâlik-i Osmâniye'de vakıf muâmelesi şu suretle meydana gelmiş ve muahharan zuhûr eden vüzerâ ve ekâbirin de nef'-i amma himmet ve namlarının bekasına hıdmet etmiş

olmak üzere şu isre tevfk-i hareket eylemeleri memleketimizin her cihe-
tinde birçok hayrât ve meberrât ve onlara mahsûs birtakım akârât vücûda
getirmiştir.⁷⁹

Evkaf-ı mezkûrenin suret-i idaresine gelince: Bir vakfın kimin marife-
tiyle idaresini vâkıfı tensîb etmiş ise o vakfın onun marifetiyle idaresi, tabir-i
diğerle bir vâkıfın vakfına kimi müteveli tayin etmiş ise o vakfın o müteveli
marifetiyle idaresi ahkâm-ı şer'îyye icâbından olmasıyla eshâb-ı hayır tara-
fından tesîs ve ihdâs olunan vakıflar müteveli-i mahsûsları marifetiyle ida-
re edilmekte ve yalnız muamelelerine hükkâm-ı şer'îyye cânibinden nezâret
ve muhâsebeleri kıbel-i şer'îden ruyet olunmakta olduğu gibi bazı evkaf-ı
şerîfenin tevliyetleri dahi vâkıfları tarafından Meşihat-i İslâmiye ile İstan-
bul Kadılığı gibi menâsıb-ı âliye eshâbına şart ve tahsîs edilmiş olmasıyla
evkaf-ı mezkûre muamelâtı da menâsıb-ı mebhûsede bulunan zevât mari-
fetleriyle idare olunurdu. Tanzimât-ı Hayriye'den sonra devletin bi'l-cümle
muamelâtını tanzîm için her dairenin muamelâtına dair nizâmât-ı mahsûsa
tertîb olduğu sırada böyle müteferrik suretle idare edilmekte olan evkafın da
bir daire-i mahsûsaya tevdi tensîb olunarak Evkaf Nezâreti teşkil olunmuş
ve selâtin-i ızâm hazerâtının evkaf-ı seniyyeleri ile müteveli-i mahsûsları bu-
lunmayan vakıfların doğrudan doğruya bu hazine marifetiyle idaresi ve müte-
vellileri marifetiyle idare edilen ve evkaf-ı mülhaka tesmiye olunan vakıfların
muamelâtına da hazinece nezâret edilerek muhasebelerinin hükkâm-ı şer' ile
birlikte memurîn-i vakfiye taraflarından ruyet olunması takarrur etmiş ise
de ifâ olunacak vezâif ve muamelât, selâmet-i maslahatı temin edecek suret-
te tayin ve tahdîd edilmedikten başka muhtelif tarihlerde akl ü mantika ve
maslahat ü ma'delede hiçbir suretle tevâfuk edemeyecek birtakım usûller ile
muamelat içinden çıkılmayacak ve herkesçe değil senelerce o işlerle meşgul
olanlarca anlaşılamayacak bir hale getirilmiş ve memurînin intihâbâtında
hiçbir kaideye riâyet edilmeyerek rast gelen adamlara ve müstebiddân-ı as-
rın iltimasgerdeleri olan nâ ehillere tevdi-i umûr edilmekle böyle ne olduğu
malûm olmayan ve liyâkatten zerre kadar behresi bulunmayan memurlar ise

79 Böyle bir maksad-ı hayra hidmet amel-i mukaddesiyle vücûda getirilen vakıf muamelesinin zamanımızda herkesin şikayetini mucib bir hale gelmesi, imar ve tezyîn-i bilad edecek surette vücûda getirilen mebâni-yi muntazamanın şimdi her yerde harab olarak şehir ve kasabalara çirkin bir manzara teşkil itdikten mâdâ imar ve tezyîn-i belde husûsunda bir çok müşkülât tevliid eylemesi ve esasî itibâriyle cidden nef'î ve hayrî mültezim olan vakıf muamelesinin el-haletü hazihi avam halk nezdinde adeta nefretle telakki olunur bir dereceye gelmesi muhasa sonraları uğradığı sû'-i idareden ve halkın mesâlihini işkâl edecek bir tarza ifrâğ edilmesinden ileri geldiği âtîde izâh olunacaktır.

suistimallerini kendilerine bir şöhrat-i fâika addolunacak bir raddeye getirmişler ve bir taraftan dahi İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi'nin memurîn-i vakfiyenin vezâifini tayin eden madde-i mahsûsasında evkaf memurlarının birinci vazifeleri emvâl-i evkafın tahsiliyle evkat-ı muayyenesinde Hazine-i Evkaf'a göndermekten ibâret olduğu münderic bulunmasından dolayı evkaf memurları kendilerinin vazifeleri hayrât ve meberrâtın imar ve idâme-i şe'âiri değil belki merkeze para irsâlinden ibâret olduğu fikrine zâhib olarak ve ne kadar fazla para gönderecek olurlarsa merkezce o nisbette takdirâta mazhar olduklarını görerek tesâdüf ettikleri her nev' evkafı hazîne hesabına zabt etmişler, vakfa ait birçok yerleri müteneffizâna, şuna buna kaptırdıkları halde kendileri vakıf nâmıyla haber verilen her gûnâ emlâka bilâ tahkîk ve tedkîk dest-i teaddi ve tecâvüzlerini uzatmışlar, daire-i evkafça muamelesi olan bilumum efrâd-ı halkı senelerce uğraştırıp cümlelerin şikâyatını ve evkaf hakkında herkesin nefretini celb ve davet etmişlerdir.

Hülâsa: İdare-i sâbika bütün devâir-i resmîyede olduğu gibi Evkaf Hazinesi'nde dahi tesirât-ı seyyiesini tekml kuvvetiyle göstermiş olduğundan vazife-i esasiye olan imar ve hüsn-i idare-i hayrâta bakılamayıp müessesât-i hayriyenin hademesi beşer, onar kuruş vezâif ve maaşât ile âdeta teseül edecek bir halde bırakılmış, eslâf tarafından gayet büyük himmetlerle vücuda getirilen milyonlarca mebâni-i hayriye acınacak bir hale gelmiştir.

Evkaf muamelâtının şu tezebzüb ve teşevvüşünün esbâbına gelince: Bunların birincisi şüphe yoktur ki sû'-i-idaredir çünkü bâlâda beyan olunduğu üzere memurîn-i vakfiyenin intihâbâtında iktidâr ve liyâkat gibi evsâfa riayet olunmayıp ekâbir-i ricâlin tavsiye ve iltimaslarıyla memur tayin edilmesi ve bu suretle tayin olunan memurların hamilerine istinâden irtikâb ettikleri her gûnâ mesâvînin cezasız bırakılması ve bilakis vazife-i mevduasını hüsnüniyetle müstakimâne ifâ ederek hukuk-ı vakfî müdâfaa ve muhâfaza eyleyen memurların türlü türlü iftirallara uğrayarak memuriyetlerinden mahrûm edilmesi velhâsıl mükâfât ü mücâzât usullerinin tatbik edilmeyip mükâfâta şâyân olan bir memurun mücâzât görmesi, mücâzâta uğraması icâb edenlerin takdir ve iltifâta mazhar olması gibi bin türlü ahvâl, muamelâtı şiraze-i intizâmdan çıkarmıştır. Ancak bu gibi mesâvî-i idareyi imhâ için iktizâ eden tedâbirin ittihâzı haddizatında o kadar müşkül değildir. Re's-i idarede bulunacak zevât hakikaten ehliyet ve liyâkat ve hüsnüniyet sâhibi bulunurlar da ciddi bir faâliyet ibrâz ederlerse ta'dâd olunan mesâvîden hiçbirinin kalmayacağı şüphesizdir.

Muamelât-ı vakfiyenin teşevvüş ve tezebzübde kalmasının ve hayrât ve meberrâta bakılamamasının ikinci ve belki en mühim sebebi Hâzine-i Evkaf Nizâmâtının şekil ve mâhiyet-i maslahatının icâbât-ı hakikiyesine tevâfuk etmemesi ve merkezîyet usûlünün tam bir kuvvetle tatbikiyle efrâd-ı ahâlîde teşebbüsât-ı şahsiye hissiyâtının imha olunmasıdır. Maksudımızı îzâh edelim: Hazine-i Evkaf ne için teşkil edilmiştir? Hayrât ve meberrâtın idare ve devam-ı mamuriyeti maksadıyla değil mi? Bu vazife esâsen kime aittir? Bir kasabanın, bir kariyenin yahud bir mahallenin camii, mescidi, çeşmesi bulunmazsa veya mevcut olan mescid ve çeşmesi harâb olursa onları yapmak, tamir etmek kimin vazifesidir? Şüphesiz ki orada sâkin olan ahâlinin. Yoksa Memâlik-i Osmaniye'nin bütün köylerine varıncaya kadar her cihetinde kâin milyonlarca mebâni-i hayriyeyi doğrudan doğruya idare etmek, hademesinin vezâif ve muayyenâtını vermek, harâb olanlarını tamir etmek hükümetin borcu değildir. Esâsen ahâliye ait olan şu vazifeyi -şimdiye kadar olduğu gibi- kendilerinden alarak hükümete tahmîl etmek ahâlinin her hususta olduğu misûl-lü bunda da kuvve-i teşebbüsiyesini kesr etmekte olduktan başka Bağdad ve Basra ve Trablusgarb gibi vilâyât-ı bâidenin nâhiye ve kariyelerine varıncaya kadar bütün vilâyâtta kâin hayrâtın en ufak teferruâtını merkezden idareye kalkışmak, muamelâtı bir keşmekeş-i bînihaye içinde bırakmaktan başka bir şey değildir. Hükümet, siyâset-i dâhiliye ve hâriciye idare, memleketi müdâfaa için kuvâ-yı harbiyeyi tanzim eder, tevzî-i adâlet için mahkemeler teşkil eyler, ahâlinin müteferrikan imâl ve idare edemeyeceği umûr-ı nâfiâyı, şimendüferleri, kanalları, köprüleri vesair îmâlât-ı cesîmeyi vücuda getirir. Fakat efrâd-ı ahaliye ait olan hususâtı doğrudan doğruya hükümet ifâ etmemelidir. Ahâli de her işi hükümetten, padişaktan beklememelidir, böyle her işte hükümetin icrâatına intizâr ve iftikar eden bir millet hiçbir suretle ilerleyemez. Terakkî ve teâli-i millet efrâd-ı ahâlinin, kuvve-i fâileye, teşebbüs-i şahsiye malikiyetine mütevakkıftır.

Bazı muamelât vardır ki -umûr-ı hâriciye ve adliye ve zâbıta gibi- onları hükümet icrâ eder. Efrâd-ı millet vekilleri marifetiyle icrâat-ı hükümeti taht-ı murakabede bulundurur. Bazı işler de vardır -umûr-ı belediye vesaire gibi- bunlar ahâliye aittir. Hükümetin vazifesi olsa olsa menâfi-i umûmiyeyi vikaye için bunları nezâret altında bulundurmaktır. İşte evkaf bu kabîldendir. Müessesât-ı diniye ve hayriyeyi doğrudan doğruya devlet idare etmemeli, hükümetin vazifesi bir nezâretten ibâret kalmalıdır.

İzahât-ı mebsûteden müsteban olur ki Hazine-i Evkafa müteallik olan nizâmâtın şöyle böyle tadiliyle ıslâhât-ı matlûbenin vücuda gelmesi mad-detten kabil olmadığı gibi maslahaten dahi muvâfık değildir. Çünkü heyet ve teşkilât-ı hâzıra ne kadar ıslâh edilirse edilsin -madem ki esâsı kavâid-i umûmiye-i ictimâiyyeye tetâbuk etmiyor- temin-i selâmet-i maslahata kâfi olamaz ve maksûd olan umrân ve intizâm hiçbir suretle husûle gelemes. Ma-ahaza teşkilât-ı mevcudenin ıslâhı ile iktifâ olunması Kanun-i Esasî hükmüne de tevâfuk etmez. Çünkü kanun-ı mezkûrun yüz on birinci maddesinde

“Müsakkafat ve müstegallat ve nukûd-ı mevkûfe hâsılâtının şürût-ı vakfiyesi ve teamül-i kadîmi vechile meşrûtun-lehine ve hayrât ve meberrâta sarf olunmak üzere vasiyet edilen emvâlın vasiyetnâmelerinde muharrer olduğu üzere mûsâ-lehine sarfına ve emvâl-i eytâmın nizamnâme-i mahsûsı vechile suret-i idaresine nezâret etmek üzere her kazada her milletin bir cemâat meclisi bulunacak ve bu meclisler tanzim edilecek nizâmât-ı mahsûsası vechile her milletin müntehab efrâdından mürekkeb olacaktır. Ve mecâlis-i mezkûre mahalleri hükümetlerini ve vilâyât mecâlis-i umûmiyesini kendilerine mercii bilecektir.”

deniliyor ki şu madde ile esâsı vaz olunan cemâat meclisleri kanun dairesinde vücuda gelince Evkaf Hazinesi teşkilât-ı kadîmesinin de ona göre ve esaslı bir surette tadili zaruridir.

“Hayrât-ı İslâmiye ihtiyâcât-ı asra ve usûl-i Meşrûtiyete tevfikane ne vechile idare olunmak icâb eder?”

Memâlik-i Osmaniye’nin her cihetinde kâin evkaf-ı İslâmiye’den mütevellî-i mahsûsu olmayan evkafı doğrudan doğruya idare etmek ve mütevellîleri bulunan evkafın muamelâtını da hakiki bir murâkabe tahtında bulundurmak üzere her yerde intihâb-ı ahâli ile “Cemâat-i İslâmiye Meclisleri” teşkil edilmeli ve ihtiyâc-ı hakiki nisbetinde tertib ve tayini icab eden memurîn-i vakfiye dahi bu meclislerin nezâret-i mütemâdiyesi altında ifâ-yı vazife etmelidir.

Şu esas vaz ve tatbik edilince gerek payitaht ve gerek vilâyâtın evkaf muamelâtı doğrudan doğruya bu işte alâkadâr olan ahâlinin himmet ve gayretleri ve yalnız -yine intihâbât-ı ahâli ile tayin edilmesi muvâfık olan- birkaç memurun mesâisi ile pek sade bir usûl altında cereyan edeceğinden dâhiliye, mâliye nezâreti kadar cesim bir nezâret teşkil eden ve şehri binlerce liranın beyhude sarfıyla beraber halkın muamelâtını tas’ib ve işkâl etmekten başka

bir faydası görülmeyen Hazine-i Evkaf'ın teşkilât-ı hâzırasına da bittabii ihtiyâc kalmayıp belki payitaht ve taşrada teşekkül edecek cemâat meclislerinin muamelâtı gayet muktedir, faâl birkaç müfettiş marifetiyle teftişât-ı ciddiye ve nezâret-i mütemâdiye altında bulundurmak ve bilcümle Cemâat-i İslâmiye Meclisleri'ne bir merkez-i umûmi olmak üzere Dersaâdet'te bir müdür-i umûminin idaresi tahtında muamelâtı mazbût ve muntazam ve icab-ı zarûrîsi kadar memurdan mürekkebe bir "Hayrât-ı İslâmiye İdâresi" teşkili husûl-ı matlûba kifâyet eder.

Şu esasın herkes tarafından mazhar-ı hüsn-i kabul olacağını ve milletin vükelâ-yı muhteremesi taraflarından ehemmiyet-i tammesiyle nazar-ı dikkate alınacağını kaviyen ümit ederim. Çünkü bu esas kabul edilecek olur ise:

Evvela hayrât-ı İslâmiye'nin mamuriyet ve intizâmı temin edilmiş olur. Çünkü her mahalle veya kasabada kain hayrâtın idare ve nezâreti -tertib edilecek nizamnâmede muharrer şuruta tevfiikan- ahâliye terk ve tevdi edilecek olursa o kasaba veya mahalle ahâlisi mahallelerindeki hayrâtın harâb bir halde kalmasını hamiyet ve gayret-i diniyelerine muvâfık göremeyeceklerinden ve âdeta bu hususta diğerleriyle müsabakaya gireceklerinden onların devâm-ı mamuriyeti için son derece ibrâz-ı gayret edeceklerdir.

Sâniyen ahâli bu işte doğrudan doğruya alâkadar olmaları hasebiyle müessesât-ı hayriyenin tezyîd-i vâridâtına çalışmakla beraber istihsâl olunacak vâridât ile hayrât-ı mevcudeyi mükemmelen ve muntazaman idareye ihtimâm etmeleri ve şayet vâridât-ı müstahsele, mesârif-ı lâzımeye kifâyet etmeyecek olur ise üst tarafını nizamen tayin edilecek usûl-i mahsûsa daire-sinde cem edecekleri îânât ve teberruat ile tesviye eyleyecekleri bedihi olup bu hal ise müessesât-ı hayriyenin husûl-ı ümrânıyla beraber aynı zamanda müessesât-ı mezkûreyi muavenet-i hükûmete ve yahud idare-i umûmiye-i vakfiyeye müracaattan müstağni bırakacağı şüphesizdir.⁸⁰

Sâlisen ahali-i memleket teşebbüsât-ı şahsiyeye alışmış, her işi hükûmetten beklemek itiyâd-ı sakîminden kurtulmuş olur.

Rabian gerek merkez ve gerek vilâyette şimdiki kadar memur istihdâmına hâcet kalmayacağından bu işte kullanılacak efrâd-ı memleket ileride servet-i umûmiyeye hıdmet edecek birer mesleke sülûk ederler.

80 Her cemâatin müessesât-ı diniye ve hayriyesi için îânât ve teberruatta bulunması her yerde, her memlekette câri bir kaide-i umûmiye olmakla buna îtirâz edilemez, ve bu ahâlden muhtelif namlar ile istifâ edilen diğer îânâta makîs tutulamaz.

Hâmisen böyle fazla memur istihdâm edilmemesinden dolayı tasarruf olunacak mebâliğ müessesât-ı hayriyenin hüsn-i idaresine sarf edilir.

Sadisen muamelâtın sadeleştirilmesi ve bi'l-farz Basra Vilâyeti mülhakâtından bir nâhiye veya kariyedeki mescidin tamiri gibi hususâtın merkezden istizânına hâcet kalmaması intizâm-ı muameleyi vücuda getirir.

Sabien vâridât-ı vakfiye hüsn-i idare olunur, mesârîf-ı zaide ile itlâf ve izâ'a edilmezse birkaç misli tezâyüd edeceğinden el-haletü hazîhi maaşları beşer, onar kuruştan ibâret olan ve senede ancak altı, yedi maâş almakla beraber bir aylığı almak için birçok defa gelip gitmeğe, bin türlü zahmetler çekmeğe mecbur olan müstahdemîn-i hayrâtın maaşları derece-i kifâyeye iblâğ ve evkat-ı muayyenede muntazaman tediyesi temin edilerek şimdi dûçâr oldukları fart-ı sefâlet ve zarurettten tahlîs edilmiş olurlar.⁸¹

Saminen hükümet vezâif-i resmiyesinden bir kısmını efrâd-ı ahâliye tahmîl ederek daha doğrusu hükümet esâsen vazifesi olmadığı halde uhdesine almış olduğu bir işi alâkadarânına terk eyleyerek bâr-ı meşâğilini tahfîf ve memurîn-i hükümet pek muazzez ve kıymetdâr olan evkat-ı mesâisini diğer mevadd-ı mühimmeye tahsis etmiş olur.

İzahât-ı marûze teşkilât-ı idare için bir esas ihzâr ve irâ'esinden ibâret olup bunun teferruâtı ve cemâat meclislerinin gerek mahalleri hükümetleri ve gerek merkez ile olan münasebatı nizamnâme-i mahsûs ile tayin ve tevsîk edilmek icâb edeceği tabiidir.

Aksâm-ı Evkaf

Şimdiye kadar arz ve ityân olunan izahât tebyin-i hakikat maksadıyla tahrîr edildiği için evkafın ezhânı teşvîş edecek birtakım muamelât-ı mahsûsasından bahs edilmemiş ve hatta tabîrât ve ıstılâhât-ı hususiyesi de zikr ve beyan olunmamış, herkesçe mucib-i şikâyet olan birçok muamelâtı cümlelerin malumu olduğu için bu bahiste de itnâb-ı kelâmdan sarf-ı nazar

81 Devr-i sâbık eâzım-ı ricâlinin emr ü tavsiyeleri ile şart-ı vâkıf haricinde birçok dergâhlara taâmiyeler, bir hayli şeyhlere binlerce kuruş maaşlar, hiçbir hıdmeti olmayan kimselere bir yığın mebâliğ tahsîs edilmiş ve bunlar hâlâ dahi verilegelmekte bulunmuş iken Bursa'da cennetmekân Yıldırım Bayezid Han hazretlerinin türbe-i şerifesi hademesinden bir zatın yevmi iki akçeden ibâret olan vazifesinin hal ü vakte göre tezyîdi için takdîm ettiği arzuhalde hal-i hâzır hazine müsait olmadığından bahisle cevap verilmesi (karar tarihi 10 teşrin-i sani sene 1324) hayrât-ı şerife hademesinin zarûret ve sefâletlerine ve Hazine-i Evkaf muamelâtının derece-i intizâmına bir misal-i kâfi olur zannederim.

olunmuştur. Yoksa evkafın birçok aksâmı ve her kısmına göre de müteşettit birtakım muameleleri vardır ki haricdekiler değil bu işlerin içinde ifna-yı ömür edenler bile bunların derecâtını öğrenemezler. Daha doğrusu istenilirse bu gibi muamelât, nizâmât ve kavâid-i muntazamaya merbut olmayıp muhtelif tarihlerde istihsâl edilmiş müteaddid fermân-ı âliler, yekdiğerine munâkız kararlar, emirnâmelere istinâden icrâ olunageldiğinden hiçbir diğeri tevfâfuk etmemekte ve memurîn-i mütehassıssası bile hakikatine tamamen muttalli olamayarak idare-i keyfiyeye ittiba etmekte bulunmuşlardır.

Bu aksâm-ı evkaftan muvazzahen bahs olunmayacak ise de atiyen almaları icâp eden şekl-i idarenin tayini maddesi bir dereceye kadar o cihete sevk-i kelam olunmasını ve evkafın aksâmı hakkında pek zübde olarak bazı malumât itasını iktizâ ediyor.

Evkaf ya doğrudan doğruya Evkaf Nezâreti tarafından ve yahud Evkaf Hazinesi'nin nezâret ve inzimâm-ı malumâtı ile mütevellileri tarafından idare olunur. Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti marifetiyle idare olunan vakıflara “evkaf-ı mazbuta” mütevellileri cânibinden idare edilen vakıflara “evkaf-ı mülhaka” tabir olunur.

Evkaf-ı mazbûta dahi üç kısımdır, birincisi selâtîn-i ızâm hazerâtıyla mutemallikât-ı seniyyelerinin evkafıdır. İkincisi tevliyetin müstehakkı kalmaması hasebiyle Evkaf-ı Hümâyûn Hazinesi idaresine alınan vakıflardır. Üçüncüsü tevliyetleri meşrûnun-lehi uhdelerinde olduğu halde umûr-ı vakfa müdâhale etmemek üzere mütevellilerine muayyen bir maâş tahsîs edilen ve muamelâtı doğrudan doğruya Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti tarafından tesviye ve ifâ olunan vakıflardır, Köprülü, Cağalazade, Sokollu Mehmed Paşa Evkafı gibi bu kısım vakıflara “idaresi mazbût evkaf” tabir olunur.

Bir kısım evkaf daha vardır ki müteveli-i mahsûsları marifetleriyle idare olunmakla beraber onlara diğeri evkaf-ı mülhakadan müstesna olarak bazı müsaadat ve imtiyazat i'tâ edilmiştir. Bu kabîl evkafa “müstesna vakıf” ıtlak edilir. Gazi Mihal Bey, Evrenos Bey, Hacı Bektaş Veli vakıfları gibi.

Evkaf-ı mezkûre haklarında icrâsı icâb eden muameleye gelince: Müteveli-i mahsûsu bulunan evkaf-ı mülhakanın yine mütevellileri marifetiyle idare ve yalnız cemâat meclisleri tarafından muamelelerine nezâret olunması iktizâ edeceği ve mütevellisi bulunmaması hasebiyle hazine idaresine alınmış olan vakıfların da cemâat meclisleri ve memurîn-i vakfiye marifetleriyle idaresi münâsib olacağı arz edilmiş, şu halde, evkaf-ı mülhaka ile

evkaf-ı mazbûtanın ikinci kısmı hakkında olunacak muamele izâh olunmuş idi. Evkaf-ı mazbûtanın birinci ve üçüncü kısımlarıyla müstesna evkaf hakkındaki mütâlaa dahi ber vech-i atî beyan olunur:

Evkaf-ı mazbûtanın birinci kısmı olan selâtîn-i a'zâm hazeratıyla müteallıkât-ı seniyyeleri evkafının tevliyetleri makâm-ı celîl-i hilâfete meşrût olduğundan umûr-ı tevliyeti idare etmek üzere taraf-ı padişahiden Evkaf Nezâreti'nde bulunan zat tevkil edilmekte ve evkaf-ı mezkûrenin muamelâtı şu vekâlet itibâriyle Hazine-i Evkafça ruyet ve tesviye olunmakta ise de hayrât-ı İslâmiye'nin bâlâda ber-tafsîl serd olunan esas dairesinde idaresi halinde Evkaf Hazinesi namıyla bir hazineye ve o hazinenin nâzırına lüzum kalmayıp müessesât-ı vakfiyeden bir kısmı intihâb-ı ahâli ile teşekkül edecek cemâat meclisleri ve bir kısmı bu meclislerin nezâreti tahtında olarak mütevellî-i mahsûsları marifetiyle idare olunacağından ve payitahtta teşkili iktizâ eden merkez-i umûmî dahi doğrudan doğruya evkafı idare etmeyip vazifesi teftîş ve murakabeden ibaret kalacağından selâtîn-i ızâm hazerâtı evkafının taraf-ı eşref-i padişâhîden tensîb ve tevkîl buyurulacak bir zata ve mesela Makam-ı Âli-i Meşihatpenâhi'ye yahud Hazine-i Hassa Nezâreti'ne tevdiile teşkil edilecek bir komisyon marifetiyle idaresi halinde hüsn-i cereyan-ı muamele temin edilir mütalaasındayım.

Evkaf-ı mazbûtanın üçüncü kısmı ki tevliyetleri meşrûtun-lehleri uhde-lerinde olduğu halde umûr-ı vakfa müdahale etmemek üzere mütevellîlerine birer maâş tahsîs edilip de muamelâtı doğrudan doğruya Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti tarafından ifâ olunan ve "idaresi mazbut evkaf" tabir edilen vakıflardır, bunların meşrutun-lehleri mevcut iken kendilerine birer miktar maâş tahsîsiyle emr-i idarenin onlardan nez ve zabtı ahkâm-ı şer'îyye ile hiçbir suretle kabil-i telif olmamakla beraber bu yolda zabt olunan evkaf az bir müddet içinde kâmilen harâb ve vâridâtı dūçâr-ı ziyâ olarak zabt muamelesi maddeten ve maslahaten dahi bir hüsn-i netice hâsıl etmediğinden evkaf-ı mezkûrenin meşrutun-lehlerine terk ve iâdesi zarûrîdir.

Müstesna vakıflara gelince: Bu vakıflar yine mütevellîleri marifetiyle idare edilir. Fakat diğer evkaf-ı mülhakadan fazla olarak kendilerine bazı imtiyâzât verilmiştir. Mesela diğer vakıfların âşârı, mîrî âşârı ile birlikte müzayedeye ve ihale olunduğu halde müstesna evkafın âşârına hükümet müdâhale etmez, evkaf memurlarına resmî bir hesap verirlerse de kendilerinden harc-ı muhâsebe ve sâire namıyla hiçbir şey alınmaz. Bilcümle muamelelerini mütevellîler ifâ eder, mahlûlâtını mütevellî müzayedeye ve tefvîz eder. Hatta sened-i

hâkânî i'tâsı devletin hakkı olduğu halde müstesna vakıfların mütevellileri ferâğ ve intikali icrâ kılınan müsakkafât ve müsakkafât-ı mevkufe için sened-i hâkânî i'tâ ederler. Bu istisna vaktiyle birtakım fermân-ı âliler ile sekiz vakfa verilmiş iken muahharan bazı mukarrerât ile adedi on dörde iblâğ olunmuş ve bir aralık yine hal-i sâbıkına ircaa edilmiş idi. Bazı evkaf mütevellileri tarafından pek yakın zamanlarda vâki olan mürâcaat ve kendilerine her nasılsa icrâ edilen muzaheret üzerine birkaç kalem vakfın daha istisnaiyetine Şurayı Devlet karar vermiş velhâsıl hangi vakıfların müstesna olduğu, hangilerinin olmadığı şimdiye kadar tamamen tayin edilmemiş olmasıyla hazinece hakikat-i hal bilinmemekte ve gayr-ı muttarid bir muamele cereyân etmektedir. Böyle birtakım vakıfların mütevellilere müekkil olmak üzere kendilerine terk edilmesi ve devletin hakk-ı sarîhi olan sened-i hâkânî i'tâsı muamelesinin efrâda terkiyle kahvehâne köşelerinde, dükkânlarda, şurada burada ferağ ve intikal gibi resmî bir muamelenin cereyanına mahal bırakılması caiz olamayacağından evkaf-ı mezkûrenin yine mütevellileri marifetiyle idaresi ve fakat haklarında diğer evkaf-ı mülhakaya icrâ edilen muamelenin tamamen tatbiki halen maslahaten lâzımdır.

Hatime

Her nev' evkafın ne taraftan idaresi icâb edeceğine dair olan mutâlaât ber vech-i bâlâ arz ve izâh olunmuş ve idarenin şu suretle tesisi halinde husûle gelecek fevâid tadâd edilmiş ise de mütâlaat-ı mesrûde teşkilât-ı esâsiye hakkında olup halbuki teşkilât ne derece muntazam olursa olsun evkafça icareteyn, gedik ve sâire namlarıyla vücuda getirilmiş olan birtakım karışık usûller, muamelât-ı nâsı işkâl eder kaideler bertaraf edilmedikçe intizâm-ı tam husule gelemez ve halkın şikayâtına sed çekilemez. Gerçi ahiren teşkil edilen bir komisyon icareteynli müsakkâfât ve müstegallatın bir bedel mukabelesinde intikâlâtının tevsii ve gediklerin emr-i tasarrufâtının kavâid-i cedîdeye rabtı gibi bazı hususâtı tezekkür etmekte ise de müzâkerât-ı câriye tadilât-ı cüz'iyeye dair olmakla bununla matlûb hâsıl olmaz. Hazinesinin ıslâhı için âdeta bir "tasfiye-i muamelât" lâzımdır. İcareteynli, mukataalı vakıf mahallerin, gediklerin mülk hâline ifrâğına çalışılmalı ve fakat gerek mutasarrıflarının ve gerek vakıflarının temin-i hukûku için âdilâne bir suret-i tesviye ittihâz etmelidir. Velhâsıl hangi taş kaldırılrsa altından bir vakıf çıkması ve onun yüzünden türlü türlü müşkülât zuhûr etmesi gibi ahvâle meydan bırakılmamalıdır.

Bu mesele cidden nazar-ı dikkate alınmağa şâyândır. Ancak arz olunduğu vechile alâkadârânın hukukunu muhafaza edecek surette mukarrerât ittihâzı, ariz ü amîk tedkîkât ve müzâkerâta muhtaçtır.

Şu teklîfin kabul ve icrâsında hiçbir gûnâ mahzûr-ı şer'î olmamakla beraber vâkıfların maksad ve rızasına da muvâfık bir hareket icrâ edilmiş olur. Çünkü gerek icareteyn ve gerek gedik tabir olunan usûller bir iki asır mukaddem ihdâs edilmiş birtakım kavâid-i sakîmeden ibâret olmakla icâbât-ı zamana tevâfuk etmemesi itibâriyle bunların tebdîl ve tagyîri zarûrî ve her gûnâ mahzûrdan âridir. Bâhusus umûr-ı hayriye için bir vakıf tesis eden zatın maksad-ı aslîsi evâmîr-i hayrın ilelebed hüsn-i idaresi olacağından evkaf-ı İslâmiye böyle müşevveş muamelâtta kurtarılıp da idare-i muntazama altına alınırsa az bir müddet içinde cümlesinin imarına ve şu suretle vâkıflarının maksad-ı aslîsinin husûlüne delâlet edilmekle beraber memlekete de hıdmet edilmiş olur. Zaten bu hıdmet-i memleket emeli, nef'-i âmmeye delâlet hissi işbu risaleciğin tahrîr ve neşrine cesaret vermiştir. Velez ki pek cüz'î olsun bu bâbda bir medârı olursa muharrir-i âcizi için pek kıymetdârdır. Hatime olarak şurasını da arz edeyim ki serd ve beyân olunan mülâhazât, mutâlaa-yı zâtîyeden ibâret olmasıyla hatadan sâlim olduğu iddia edilemez. Savaba muharin olup olmadığını temyîz, efkâr-ı umûmiyeye aittir.

Erenköy 12 Teşrinisani sene 1324⁸²

Kaynakça

Birincil kaynaklar

“Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 2. bsk., haz. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2005, s. 1-3.

İsmail Sıdkı, *Meclis-i Mebusâna Bir Tuhfe-i Nâçize*, Selanik Matba'ası, Der Saâdet 1324/1908. İSAM Kütüphanesi Osmanlıca Risaleler Veritabanı: <http://isamveri.org/pdfrisaleosm/R017922.pdf>

....., *Gedikler*, haz. Kamil Ali Gynaş, Gazi Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi, Kırşehir 2004.

....., *Hayye ale'l-İntibah*, Hikmet, Der Saâdet 1329/1911.

82 25 Kasım 1908.

Karînâbâdizâde Ömer Hilmi, *Eski Vakıfların Temel Kitabı*, haz. İsmet Sungurbey, Sulhi Garan Matbaası Varisleri Kollektif Şirketi, İstanbul 1978.

İkincil kaynaklar

Akgündüz, Ahmed, *İslam Hukuku'nda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. bsk., Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996.

Alkan, Mustafa, “Tanzimattan Sonra Vakıfların İdaresinde Yeniden Yapılanmaya Dair Bir Örnek: Adana Evkaf Müdürlüğü”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 19 (2006), s. 13–31.

Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, 9. bsk., Beta Yayınları, İstanbul 2012.

Barkan, Ömer Lütfi, “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller I: Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar”, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Tetkikler-Makaleler*, haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, İstanbul 2000, c. II, s. 1243–1268.

Bayartan, Mehmet, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, X/1 (2011), s. 157–175.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Cin, Halil, Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2011.

Imber, Colin, *Şeriattan Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.

Kermeli, Eugenia, “Ebussuud's Definition of Church Waqfs Theory and Practice in Ottoman Law”, *Islamic Law: Theory and Practice*, haz. Robert Gleave, Eugenia Kermeli, I.B. Tauris, Londra 2001, s. 141–156.

Köprülü, Bülent, “Tarihte Vakıflar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, VIII/3 (1951), s. 479–518.

Köprülü, M. Fuad, “Vakıf Müessesesi'nin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Terekkümü”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, haz. Orhan Köprülü, 2. bsk., Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 295–343.

Mandaville, John E., “Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, X/3 (1979), s. 289–308. (çev. Fethi Gedikli, *Türkiye Günlüğü*, sy. 51 (1998), s. 129–144.)

- Öztürk, Nazif, *Elmalı Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Schacht, Joseph, “Early Doctrines on Waqfs”, *Fuad Köprülü Armağanı*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s. 443–453.
- Singer, Amy, *Constructing The Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, State University of New York Press, New York 2002.
- Şimşek, Mehmet, “Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münakaşalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII/1 (1986), s. 207–220.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat, 1908–1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- Yediylıdız, Baheddin, “Vakıf”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, c. XLII, s. 479–486.

“Nağmesi Yarıda Susan Erganın”: Son Dönem Osmanlı Hukukçularından Seyyid Haşim Bey

Mahmud Esad Kalıpçı*

Seyyid Haşim Bey, son dönem Osmanlı Hukuku’nun önemli simalarındandır. Başarılarla dolu tahsil hayatını Mekteb-i Hukuk’un ardından girdiği Paris Hukuk Fakültesi’nde tamamlamıştır. Hariciye Nezareti’ndeki vazifesinin ardından, hukuk muallimliği, Şura-yı Devlet azalığı ve mebusluk görevlerinde bulunmuştur. Bu görevleri sırasında memleketinin hukukuna önemli katkılar sağlamıştır. Şer‘iye Mahkemeleri’nin Adliye Nezareti’ne bağlanmasında emeği büyüktür. Hukukun önemli bilgi kaynaklarından *Hukuk Mecmuası* adlı dergiyi çıkarmıştır. Biri çeviri olmak üzere, toplam sekiz yazısı yayınlanmıştır. Hayatının en verimli bir çağında kanserden vefat etmiştir. Bu çalışmada onun biyografisi, hukukçuluğu ön planda tutularak, ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Seyyid Haşim Bey, Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukuku, Son dönem Osmanlı hukukçuları, Darülfünun Hukuk Fakültesi muallimleri, *Hukuk Mecmuası*

“Nağmesi Yarıda Susan Erganın”: Seyyid Haşim Bey one of the Late Ottoman Jurists.

Seyyid Haşim Bey is an important late Ottoman jurist. Immediately after Mekteb-i Hukuk (School of Law), he had completed his education at Paris Law Faculty. After working in the Ottoman Foreign Ministry, he served as law professor, member of the Council of State (Şura-yı Devlet) and deputy of the Chamber of Deputies (Meclis-i Mebusan). In these functions, he contributed to the advancement of his country’s law. He worked hard on transferring the Sharia courts to the Ministry of Justice. He runned a journal called *Hukuk Mecmuası*, which is one of the significant information sources of law. He wrote eight articles, one of them is a translation. When he was in prime of life, he died because of cancer. In this study, his biography, especially his legal career, are emphasized.

Keywords: Seyyid Haşim Bey, Ottoman Law in Tanzimat Period, late Ottoman jurists, professors of Darülfünun Law Faculty, *Hukuk Mecmuası*

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Yazıyı okuyarak tashih edilmesi gereken noktaları gösteren Prof. Dr. Fethi Gedikli ve Doç. Dr. Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu’na teşekkür ederim. Usule ilişkin fikirlerini paylaşan ve konuyla ilgili bazı kaynaklara dikkatimi çeken Ali Adem Yörük’e de müteşekkirim.

Giriş

Seyyid Haşim Bey, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış önemli bir hukuk ve siyaset adamıdır. Yaşadığı devirde meşhur iken, günümüz hukuk camiasınca az bilinenlerdendir. Durumun böyle olmasında erken yaşta gelen vefatının da etkisi vardır. Hayatının en verimli bir çağında göçüp gitmesi, “nağmesi yarıda, sustu erganûn”¹ dizesi ile ifade edilmiştir. Bu benzetme doğrudur. Kısa ömründe yaptığı işler ve ortaya koyduğu eserler onun yarıda kalan nağmeleridir. Muhtemelen yaşasaydı bizlere daha büyük bir miras bırakacaktı. Bununla birlikte yaptıkları ve bıraktıkları az değildir ve hukuk tarihimiz bakımından ilgi çekicidir. Çalışmamızın gayesi, hukuk tarihi cephesinden henüz müstakil bir çalışmaya konu edilmemiş² bu hukukçu kişiliği ve mirasını ortaya koymaktır.

Çalışmamızda özellikle arşiv kayıtları, dönemin gazete ve dergileri, meclis tutanakları, hatıratlar ve birtakım araştırma çalışmalarından istifade edildi. Arşiv kayıtları ile diğer kaynaklar arasında farklılık olduğu durumlarda arşiv kayıtları esas alındı. Seyyid Haşim Bey'in ilişkili olduğu çevreleri yansıtan ulaşabildiğimiz veriler tümüyle kullanıldı. Gerektiğinde arşiv kayıtları, bazı meclis konuşmaları ve birtakım kaynaklar aynen aktarıldı. Bu yolla kimi yerde vurgulama, kimi yerde kanıt getirme, kimi yerde de yorumu okuyucuya bırakma amaçlandı.

Çalışmamızda, Seyyid Haşim Bey'in biyografisi, hukukçuluğu merkeze alınarak aktarılmaya çalışıldı. Hukuk alanındaki faaliyetlerine odaklanıldı. Hukuk literatürüne sağlamış olduğu katkılar ortaya konuldu. Osmanlı hukuku alanındaki etki ve etkinliği irdelendi. Böylelikle, Osmanlı Devleti'nin son dönem hukuku ve hukuktaki arayışlar bağlamında da kısmi bir tablo sunulmuş oldu.

1 H[üseyin]-zade [Ali Turan], “Seyyid Haşim için”, *Türk Yurdu*, yıl 6, XIII/6 (8 Teşrin-i Sani 1333), s. 82.

2 Seyyid Haşim Bey'e ilişkin en önemli yazı ölümünün ardından *Hukuk Fakültesi Mecmuası*’nda kaleme alınmıştır (“Seyyid Haşim Bey”, *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, II/10 (Eylül/Teşrin-i Evvel 1333/1917), s. 753). Yine ölümünün ardından gazetelerde çıkan birkaç “ziya” yazısında da kendisi hakkında bilgi verilmiştir. Bunlar yazımızda ilgili kısımlarda gösterilmiştir. Bunların dışında iki çalışmada kendisi için ayrı bir madde açılmıştır. Bunlar hayatı hakkında kısa bilgiler içermektedirler. Bkz. Mehmed Rebii Hâtemi Baraz, *Teşrifat Meraklısı Beyzade Takımının Oturduğu Bir Kibar Semt: Beylerbeyi*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1994, c. II, s. 304–305; M. Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, Ş. Batmaz, G. Alan, (haz.), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, c. XVII, s. 7.

I. Doğumu ve Ailesi

Seyyid Mehmed Haşim Bey³, 28 Cemâziyel-âhir 1299 (17 Mayıs 1882) tarihinde Humus’ta doğdu.⁴ Babası, Beylerbeyi’nde bulunan Bedevi Dergâhı’nın şeyhi Seyyid Mehmed Said Efendi, annesi ise Zeyneb Hanım’dır.⁵

Said Efendi, İmam Zeynel Âbidin hazretlerinin soyundan gelen, âlim ve fazıl bir zat idi.⁶ H. 1269 (1852/1853) yılında Humus’ta dünyaya geldi.⁷ Babası Arslan Efendi,⁸ dedesi Rıfâî şeyhlerinden Ali Pâk Efendi’dir. Tahsiline Humus’ta bulunan Pazarbaşı Mekteb-i İbtidaisi’nde başladı. Bunun ardından Pazarbaşı Camii Medresesi’nde eğitimini sürdürdü.⁹ 9 Şaban 1289 (12 Ekim 1872) tarihinde müderrislik rüusuna nail oldu. Bir hayli talebe yetiştirdi. H. 1297 senesinin başlarında (1880) İstanbul’a geldi. Beylerbeyi’nde bulunan Bedevi Dergâhı’nın şeyhi Hüseyin Hıfzı Efendi’ye intisap etti. Yaklaşık bir yıl sonra bu zattan hilafet sahibi oldu.¹⁰ Hüseyin Efendi hayattayken, şeyhlik makamından feragat ederek yerine Said Efendi’yi geçirmiştir. Uzun yıllar bu makamda bulunan Said Efendi h. 1335 (1916/1917) yılında vefat etti.¹¹

3 Tam adı bu şekilde olup bundan sonra Haşim Bey şeklinde ifade olunacaktır.

4 BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913. Mehmed Rebii Hâtemi Baraz, Haşim Bey’in İstanbul/Beylerbeyi’nde doğduğunu belirtir (Baraz, *a.g.e.*, c. II, s. 304). Esasında, metinde de aktardığımız üzere, Haşim Bey’in babasının tercüme-i hal kağıdında, H. 1297 senesi başlarında (1880) İstanbul’a gelmiş olduğu yazılıdır. Bu bilgi, Baraz’ın aktarımının da doğru olma ihtimaline işaret edebilir. Bununla birlikte, babasının aileyi bilahare İstanbul’a getirmiş olma ihtimali ve Haşim Bey’in tercüme-i hal kağıdındaki açık kayıt nedeni ile yazımızda doğum yerini Humus olarak belirttik.

5 Baraz, *a.g.e.*, c. II, s. 304; BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913. Said Efendi, “Seyyid Efendi” diye maruftur (Derya Baş, *Seyyid Ahmed el-Bedevi Tarikatı ve İstanbul’da Bedevilik*, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 508). Pakalın da bu sebepten olsa gerek Haşim Bey’in babasını “Seyyid Efendi” olarak belirtmekle yetinmiştir (Pakalın, *a.g.e.*, c. XVII, s. 7).

6 Haşim Bey’in baba tarikiyle İmam Zeynel Âbidin hazretlerinin soyundan olduğuna dair bkz. BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913. Belirtelim ki, bu mensubiyet askerlikten muafiyet nedenidir. Haşim Bey’in tercüme-i hâline ilişkin evrakta bu konuda herhangi bir bilgi yer almasa da, ağabeyi Eşref Bey’e ait yazıda bu husus şöyle ifade edilmiştir: “Pederim tarafından İmam Zeynel Âbidin Radiyallâhu anhu’l-mu’in hazretlerinin sülâle-i tâhiresine mensûbum ve bu nisbet-i nesebiyeye binâen bâ-fermân-ı âlişân mükellefiyet-i askeriyyeden ma’fûv ve müstesnâyım” (BOA, DH. SAİD. MEM. 34/13, 30 Teşrin-i Sâni 1322/13 Aralık 1906).

7 Sandukası üzerindeki bilgi yazısında 1852 senesinde doğduğu yazılıdır.

8 Baraz ve ona atıfla Baş bu ismi Reslan olarak belirtmektedirler. Biz Baraz’ın eserine koyduğu, Said Efendi’nin kendi kaleminden çıkan tercüme-i hâl kağıdında bu ismi Arslan olarak okuduk. (Krş. Baraz, *a.g.e.*, c. I, s. 80, 95; Baş, *a.g.e.*, s. 508).

9 Said Efendi bu eğitimi sırasında babası Arslan Efendi’den de ders almıştır (Baraz, *a.g.e.*, c. I, s. 95).

10 Said Efendi biraderi Ali Rıza Efendi tarikiyle Rıfai tarikatından da hilafet sahibidir (Baraz, *a.g.e.*, c. I, s. 95).

11 Baraz, *a.g.e.*, c. I, s. 80, 95. Sandukası üzerindeki bilgi yazısında ölüm yılı 1916’dır.

Haşim Bey'in beş erkek, iki kız kardeşi vardır. Bunlar: Nesib, Eşref, Mahmud Râtib, Cafer¹² ve Abdülmuttalib beyler ile Suad ve Seniha hanımlardır.¹³ Kardeşleri arasında hukuk, idare ve tasavvuf tarihi bakımından önemli simalar göze çarpar. Bunlardan bizim açımızdan en ilgi çekici olanı Nesib Bey'dir. Haşim Bey'in ağabeyi olan bu zat hem Darülfünun Hukuk Fakültesi'nin Hukuk-ı Medeniye, hem de Süleymaniye Medresesi'nin Usûl-i Fıkıh dersleri müderrisidir.¹⁴ Bunun yanı sıra babasının vefatının ardından şeyhlik makamına oturmuştur. Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye azası da olan Nesib Bey birçok eser kaleme almıştır.¹⁵ Haşim Bey'in diğer ağabeyi Eşref Bey de idare tarihimizde önemli hizmetleri geçmiş bir isimdir. İmparatorluğun son devirlerinde kaymakamlık, mülkiye müfettişliği ve mu-tasarrıflık; Cumhuriyet döneminde valilik görevleri yapmıştır. Milli Mücadele'deki hizmetleri nedeni ile TBMM tarafından Beyaz Şeritli İstiklal Madalyası ile taltif edilmiştir.¹⁶ Haşim Bey'in son olarak zikredeceğimiz kardeşi Mahmud Râtib Bey'dir. Tasavvuf tarihi açısından ilgi çekici bu isim Haşim Bey'in ağabeyidir.¹⁷ Nesib Bey'in vefatının ardından, dergâhın son postnîşini olmuştur.¹⁸

12 Tercüme-i hal kağıdında ismi Cafer es-Sâdık şeklinde olup H. 1305 (1887/1888) senesinde İstanbul'da doğduğu yazılıdır. Dolayısıyla Haşim Bey'den küçüktür (BOA, DH. SAİD. 168/138, t.y.).

13 Baraz, Haşim Bey'in kardeşleri arasında Seniha Hanım'dan bahsetmemektedir. Bununla birlikte ana-baba bir kardeşi Mahmud Râtib Efendi'nin vefat ilanında Seniha Hanım da zikrolunmuştur (Krş. Baraz, *a.g.e.*, c. II, s. 304; Baş, *a.g.e.*, s. 518). Buna karşın, Baş aynı eserin 515. sayfasında bir diğer ana-baba bir kardeş Nesib Bey hakkında bilgi verirken Seniha Hanım'ın ismini zikretmemiştir.

14 Nesib Bey, bu iki unvanını Haşim Bey'in vefatının ardından taziyede bulunanlar için yazdığı teşekkür yazısında kullanmıştır (*Tanin*, 7 Teşrin-i Sâni 1333, s. 2). Tercüme-i hal hağıdında h. 1289 (m. 1872/1873) senesinde Humus'ta doğduğu yazılıdır (BOA, DH. SAİD. 50/41, 27 Ağustos 1310/9 Eylül 1894). Sandukası üzerindeki bilgi yazısında 1872'de doğduğu yazılıdır.

15 Baraz, *a.g.e.*, c. II, s. 429; Ali Adem Yörük, *Müderres ve Hukukçu Rizeli Hafız Kasım Efendi. II. Meşrutiyet Dönemi Hukuk Eğitiminde Üslup Arayışları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2014, s. 81-82.

16 *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* adlı eserde Eşref Bey'in, r. 1300 (1884) senesinde dünyaya geldiği yazılıdır (Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, c. III, s. 1017). Buna karşın Eşref Bey'in kendi kaleme aldığı tercüme-i hal kağıdında h. 1295/r. 1293 (1878) senesinde doğduğu yazılıdır. Dolayısıyla Haşim Bey'in ağabeyidir (BOA, DH. SAİD. MEM. 34/13, 30 Teşrin-i Sâni 1322/13 Aralık 1906).

17 Tercüme-i hal hağıdında h. 1293 (m. 1876-1877) senesinde Humus'ta doğduğu yazılıdır (BOA, DH. SAİD. 50/145, t.y.).

18 Baraz, *a.g.e.*, c. I, s. 81.

Haşim Bey yirmi beş yaşlarında iken, Perver Hanım ile evlendi. Bu evlilikten 1908’de Fatma Mediha Hanım, 1910’da ise Fatma Selma Hanım dünyaya geldiler.¹⁹ Haşim Bey’in eşi Perver Hanım ile kızı Selma Hanım Cumhuriyet döneminde “Sayıt” soyadını almışlardır.²⁰

II. Tahsil Hayatı

A. Mekteb-i Sultani

Haşim Bey, İbtidaiye ve Rüştîye’de aldığı eğitimin ardından Mekteb-i Sultani’ye girdi.²¹ Ahmed Esad [Arsebük], Muammer Raşit [Seviğ], Hamdullah Suphi [Tanrıöver] gibi isimler dönem arkadaşlarıdır.²² Mekteb-i Sultani’den 1904 yılında a’la dereceyle mezun oldu.²³

19 Baraz, *a.g.e.*, c. II, s. 304.

20 Soyadı ilanı Perver Hanım’ın eşinin ölümünün ardından, en azından o tarihe kadar, evlenmediğine de delalet ediyor (*Ulus*, 30 Sonkânun 1935, s. 3).

21 BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913. Haşim Bey’in tercüme-i hal evrakında İbtidaiye ve Rüştîye’ye nerede devam ettiği belirtilmemiştir. Bununla birlikte, h. 1295 (1878) Humus doğumlu ağabeyi Eşref Bey, Beylerbeyi Abdullah Ağa Mekteb-i İbtidaisi ve Beylerbeyi Rüştîyesi’nden mezun olmuştur. Bu bilgiden hareketle Haşim Bey’in de İbtidaiye ve Rüştîyeye İstanbul’da devam etmiş olabileceğini söyleyebiliriz (BOA, DH.SAİD. MEM, nr. 34/13, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913).

22 Tahsin Berküren, *Galatasaray Liseli Pilava Kaşık Atanlar, 1868–2006*, y.y., t.y., c. I, s. 33.

23 “Mekteb-i Sultani’den bu sene mezun Seyyid Haşim Efendi’nin Nezaret-i Acizî Mektûbî Kalemî’ne kabulünü (...)” (BOA, Y.MTV., nr. 261/170, 29 Haziran 1320/12 Temmuz 1904). Aynı yönde bkz. Berküren, *a.g.e.*, s. 33, 325; Ahmed Yüksel Özemre, *Galatasaray Mekteb-i Sultani’sinde Sekiz Yılım*, 2. bsk., Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2009, s. 272; BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913). Haşim Bey’in Mekteb-i Sultani’den mezuniyetinin r. 1321 (1905)’e tesadüf ettiğine dair bkz. “Seyyid Haşim Bey”, s. 753; Pakalın, *a.g.e.*, c. XVII, s. 7–8; Baraz, *a.g.e.*, c. II, s. 304.

Haşim Bey güçlü fiziği ve sporcu kişiliği ile de mekteplilerin hafızasına kazınmıştı. Yıllar sonra mektep hatıralarını kaleme alanlar, onu yüz kiloluk güllenin altında köprü yapmasını imrenilen mektebin bileği bükülmez ve yumruğu açılmaz en kuvvetli adamı ya da kalburüstü güreşçileri arasında yad edeceklerdi (Ruşen Eşref Ünaydın, *Galatasaray ve Futbol: Hatıralar*, 3. bsk., Ka Kitap, İstanbul 2014, s. 25; Sermet Muhtar Alus, “Eski Sporlar, 1905’te Galatasaray Klübünün Teşkilî ve Türk Sporcuları”, *Akşam*, 18 Haziran 1931, s. 5. Aynı yazı şu kitapta yayınlanmıştır: Sermet Muhtar Alus, *30 Sene Evvel İstanbul: 1900’lü Yılların Başında Şehir Hayatı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 149). Bununla birlikte Haşim Bey, ailesindeki tek sporcu kişi değildir. Kendisi göremese de, kardeşi Mahmud Râtib Bey’in oğlu Cevat, Fenerbahçeli millî futbolculardan olacaktır (Baş, *a.g.e.*, s. 518; şu sitelerde futbolcu hakkında bilgi bulunmaktadır: (Çevrimiçi) [http://www.tff.org/ Default.aspx?pageId=526&kisiId=1063237](http://www.tff.org/Default.aspx?pageId=526&kisiId=1063237); <http://www.muhtatyetkiner.com/cevatsayit.htm>, 10 Ağustos 2014).

B. Mekteb-i Hukuk

Mekteb-i Sultani'deki tahsilinin akabinde Mekteb-i Hukuk'a girdi. Mekteb-i Hukuk'tan 1909'da a'la dereceyle mezun oldu.²⁴ Vefatının ardından hakkında *Darülfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası*'nda çıkan yazıda, Haşim Bey'in Mekteb-i Hukuk'ta kayda değer bir başarısının olmadığı yazılıdır. Bu ise Meşrutiyet öncesi dönemin baskıcı yapısı ve o zamanki imtihan usullerinin talebenin liyakatini ölçmede yetersiz kalmasıyla açıklanmaktadır.²⁵ Kanaatimizce, eski dönemi eleştirme amacına da matuf olan bu bilgi, onun başarılı öğrenim hayatını göz ardı edici surette okunmamalıdır.²⁶ Söz konusu yazıda, onun Avrupa'daki hukuk tahsilinde elde ettiği başarının, aşağıda görüleceği üzere, olağanın oldukça üzerinde olduğunu yansıtmaya amacının varlığı da gözden kaçırılmamalıdır.

C. Avrupa Tahsili

a. Paris Hukuk Fakültesi

Mekteb-i Hukuk'taki tahsilinin ardından açılan imtihanda başarı göstererek, tahsilini tamamlamak maksadıyla, Adliye Nezareti tarafından 1909'da Paris'e gönderildi.²⁷ O dönemde Paris'e gönderilen talebeler arasında Ahmed Esad [Arsebük], Tahir [Taner], Muammer Raşit [Seviğ], Mişon [Ventura], Mustafa Şeref [Özkan], Baha [Kantar] gibi isimler de vardı.²⁸ Tahsil hayatını,

24 “Mekteb-i Hukuk’tan a'lâ derecede şehâdetname ahzına kesb-i istihkâk ettiğine dair mekteb-i mezkûr müdiriyetinden verilen 12 Ağustos 1325/25 Ağustos 1909 tarihli ilmühaber (...); “Mekteb-i Sultani ve Hukuk'ta ikmâl-i tahsîl ederek ikisinden de a'lâ derecede şehâdetnâme ahz eylemiştir” (BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913). Pakalın, Haşim Bey'in Hukuk Fakültesini bitirişinin Temmuz 1324 (1908) inkılâbına rastladığını belirtir (*a.g.e.*, s. 7). Buna karşın *Darülfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası*'nda onun Mekteb-i Hukuk'taki tahsil hayatının ilk üç senesinin Meşrutiyet öncesine, son senesinin ise Meşrutiyet'in başına tesadüf ettiği yazılıdır (“Seyyid Haşim Bey”, s. 753).

25 “Seyyid Haşim Bey”, s. 753.

26 Nitekim Mekteb-i Hukuk'tan a'la dereceyle mezun olduğu yukarıda belirtilmişti.

27 “Mûmâileyh üç yüz yirmi yedi senesi Şabanının yirmi ikisinde (25 Ağustos 1325/8 Eylül 1909) icra kılınan ikinci teşkilatta bin gurus maaş ile Umûr-ı Siyâsiye Sefârât-ı Ecnebiye kâtibliğine memur edilmiş ve tahsîl için Paris'e gittiğinden dolayı sene-i mezkûre Şevvalinin on üçünde (15 Teşrinievvel 1325/28 Ekim 1909) yerine diğeri tayin edilmiştir” (BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913).

28 *Ceride-i Adliye*, 1/22 (20 Teşrinievvel 1326), s. 935, 937. Ayrıca bkz. *Ord. Prof. Dr. Tahir Taner: İlim ve Gençlik Hizmetinde Otuz Yıl*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1955, s. 5; Sulhi Dönmezer, “Önsöz”, *Ceza Hukuku ve Ceza Usul Hukuku Ordinaryüs Profesörü Dr. Tahir Taner'e Armağan*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1956, s. vii; Recai Galip Okandan, “Önsöz”, *Devletler Hususi Hukuku Ordinaryüs Profesörü Muammer Raşit Seviğ'e Armağan*,

üç yıl kadar süren Paris Hukuk Fakültesi’ndeki bu son evre ile 1912–1913 yıllarında tamamlamıştır.²⁹

Haşim Bey’in Paris’teki tahsil hayatı başarılarla doludur. Birinci sene derslerinin imtihanlarının tamamından “aliyyü’l-a’lâ” derecede notlar alarak “şayân-ı tahsin” görüldü. İmtihanlara katılan talebeler arasında birinci oldu.³⁰ Bu başarısı nedeni ile Adliye Nezareti tarafından kendisine bir takdirname ile iki yüz frank nakdî mükâfat verildi. Kendisine gönderilen takdirname şu şekilde idi:

“İcra kılınan imtihan-ı umumi neticesinde parlak bir surette ihrâz-ı muvaffakiyet eylemiş oldukları istibşâr olundu. Muvaffakiyet-ı vâkıanız sezâvâr-ı takdir ve tahsindir. Bulunduğunuz o merkez-i ilim ve irfandan iktitâf edeceğiniz füyûzât ve me’âlinin mülk ve vatanınızın saadet-i âtiyesine taalluk edeceğinizi daima pîş-i nazarda bulundurarak ibzâl-i gayret ve kitle-i adliyemiz için uzv-ı mühim olarak avdet eylemeniz ehass-ı ââmâldir.

Mütalaasına lüzum göreceğiniz kitapların tedarikine medâr ve mesâî-i vâkıınıza küçük bir nişâne-i takdir olmak üzere [iki yüz] frank irsalî lüzumu bu kere muhasebeye tebliğ olunmuştur efendim.”³¹

Onun Paris Hukuk Fakültesi’ndeki başarıları birinci sene imtihanları ile sınırlı değildir. Tahsilinin son senesinde, Mecliste yapılan bir konuşma bunu

İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1956, s. vii; Necip Bilge, “Ord. Prof. A. Esat Arsebük’ün hayatı ve eserleri”, *Ahmet Esat Arsebük’ün Aziz Hatırasına Armağan*, AÜHF Yayınları, Ankara 1958, s. 4; Rifat N. Bali, *Devlet’in Yahudileri ve Öteki Yahudi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 188; Faruk Erem, “Ord. Prof. Baha Kantar”, (Çevrimiçi) <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1955-12-03-04/AUHF-1955-12-03-04-Erem.pdf>, 5 Mart 2014.

²⁹ Meclis-i Mebusan’ın 26 Mayıs 1328 (8.6.1912) tarihli 11. birleşiminde mebusların izin talepleri görüşülürken okunan, Hama mebusu Haşim Bey’in, Paris’ten “Paris Hukuk Fakültesinin son sene imtihanlarını vermek üzereyim. Temmuz nihayetine kadar mezuniyet itasını rica ederim” şeklinde çektiği telgraf, onun 1912 yazında tahsilini tamamlamak üzere olduğunu gösterir. Başarılı bir talebe olduğu dikkate alındığında, onun Paris Hukuk Fakültesi’ndeki tahsilini 1912 yılında tamamladığının kuvvetle muhtemel olduğu söylenebilir (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima Senesi 1*, c. I, s. 212). Ölümünün ardından yazılan bir yazıda da “Paris’e gitmiş ve orada hukuk fakültesi tedrisatını ikmâl ederek beş sene kadar evvel buraya avdet etmiş idi” denilerek 1912–1913 yıllarına atıfta bulunulmuştur (“Müessif Bir Ziya”, *Tanin*, 10 Teşrin-i Evvel 1917, s. 3). Bununla birlikte, bir sonraki başlıkta görüleceği üzere, 1913 yılının başlarında Haşim Bey II. Yurtçular Derneği’ne Paris Türk Yurdu’ndan katılmıştır. Buna göre bu tarihte onun Paris ile ilişkisi bir şekilde devam etmektedir. Ancak bu durum tabiatıyla 1912 yılında mezun olma ihtimalini ortadan kaldırmaz.

³⁰ *Ceride-i Adliye*, s. 936-939.

³¹ *Ceride-i Adliye*, s. 938.

yansıtır. Adliye Nezareti bütçesi görüşülürken, konu Avrupa'ya gönderilen talebelere ayrılan bütçeye gelince hararetli tartışmalar yaşanmıştı. Bu tartışmalar, Avrupa'da tahsilin gerekli olup olmadığı ve gerekli ise izlenecek usule ilişkindi. Bu meyanda Avrupa'ya gitmiş olan talebelerin kendilerinden beklenen başarıyı sağlayıp sağlamadıkları da gündeme geldi. Konuya ilişkin söz alan Cebelibereket mebusu Sezai Bey'in "Haşim Bey'in orada Fransız talebe arasında her sene birincilikle terfi ettiğini misal olarak gösterebilirim" şeklindeki ifadesi, onun başarısının devamlılığının yanı sıra, Avrupa'ya gönderilen talebe arasındaki örnek konumunu da gösterir.³²

Haşim Bey, yazmaya da bu dönemde başlamıştır. Ahmed Esad [Arsebük] ile birlikte kaleme aldığı "Akd ve İn'ikad 1" adlı makale onun tespit edebildiğimiz ilk yazısıdır. Yazının sonunda, isimlerin altında "Adliye Nezâret-i Celîlesi tarafından ikmâl-i tahsil etmek üzere Avrupa'ya i'zâm olunan talebelerden" yazılıdır.³³

b. Haşim Bey ve Yurtçular Derneği

Haşim Bey'in burada ele alınması gereken bir diğer özelliği de Paris Türk Yurdu'na mensubiyetidir.³⁴ Başlangıçta İsviçre'de bulunan Türk talebeleri tarafından milliyetçilik fikrinin etkisi ile kurulan Türk yurtlarının sayısı zamanla çoğalmıştır. Lozan Türk Yurdu (1911), Cenevre Türk Yurdu (1911), Nöşatel Türk Yurdu (1912), Paris Türk Yurdu (1913) ve Berlin Türk Yurdu (1913) başlıca Türk yurtlarıdır.³⁵ Yurtçuluk, Türkçülük temelli oluşumlardandır. Bu oluşumun mensupları İstanbul'da bulunan Türkçü kesim ile daima ilişki halinde olmuşlardır.³⁶ Yurtçular, 28-31 Mart 1913 tarihleri arasında, Cenevre

32 "Bugün Avrupa'da tahsilin ciddiyetine itimad etmeyen arkadaşlarımız vardır. Haşim Bey'in orada Fransız talebe arasında her sene birincilikle terfi ettiğini misal olarak gösterebilirim ve bu, Adliye Nezaretince de malumdur. Diğer refikleri de güzelce tahsillerine devam ediyorlar ve zannederim memlekete iyi hizmet edecek bir tahsil ile avdet edeceklerdir" (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima Senesi 1*, TBMM Basımevi, Ankara 1991, c. II, s. 474).

33 Seyyid Haşim-Ahmed Esad, "Akd ve İn'ikad 1", *Ceride-i Adliye*, II/28 (20 Kanûn-i Sani 1326), s.1343-1348.

34 *Yurtçular Yasası*, Cenevre Türk Yurdu, Cenevre 1913-1914, s. 14, 46.

35 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 2. bsk., Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 493.

36 Tunaya, *a.g.e.*, s. 493-494. Bilindiği üzere İkinci Meşrutiyet döneminin önemli bir özelliği yoğun fikir akımlarının varlığıdır. Türkçülük de bunlardan biridir. Türklerin bir millet haline gelmesini amaçlayan bu akım, bunun için milli bir bilincin oluşmasını gerekli görüyordu. Temelde bir milliyetçilik doktrini olan bu akım bu yönde gelişen diğer hareketlere de

yakınlarında bulunan Petit-Lancy köyünde, İkinci Yurtçular Derneği adlı toplantıda bir araya gelmişlerdir.³⁷ İkinci Yurtçular Derneği Haşim Bey’in de aktif olarak katıldığı bir toplantı olması nedeniyle önemlidir. Toplantıda memleket meseleleri ele alınıp karara bağlanmış³⁸ ve Yurtçular Yasası adlı nizamname kabul edilmiştir. Haşim Bey gerek Yurtçular Yasası’nın kabulünde ve gerekse müzakere edilen diğer hususlarda birçok kez görüş belirtmiştir.³⁹ Bunun yanı sıra toplantının mesaisi hakkında bir beyanname hazırlanması amacıyla kurulan komisyona da üye seçilmiştir.⁴⁰

Yurtçular Yasası hareketin tarihi ve fikri yapısı hakkında bilgi verir.⁴¹ Buna göre Yurtçuluk, 27 Aralık 1911 tarihinde Gramon’da toplanan Birinci

dayanak olmuştur (a. mlf, *Türkiyenin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960, s. 86–87). Ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioğlu, “Türkçülük”, *DİA*, c. XLI, s. 551–554.

37 Tunaya, *a.g.e.*, s. 494. Yusuf Kemal Tengirşenk’in bu toplantının arka planı hakkında verdiği bilgiler şu şekildedir: Balkan savaşları Avrupa’da tahsilde bulunan Türk talebelerini çok üzmüştü. O dönemde Türk talebeleri her taraftan hakarete maruz kalmaktaydı. Osmanlı Talebe Cemiyeti’ndeki Türk olmayan talebeler birer birer cemiyetten ayrılıyorlardı. Bu sıkıntılı hal içerisinde İsviçre ve civarındaki memleketlerde bulunan Türk talebeler Doktor Cevdet Nasuh’un öncülüğünde II. Türk Yurtçular Derneği’nde bir araya geldiler ve yaptıkları konuşmalarla içlerini döktüler. Neticede de Türklük duygusunu kuvvetlendiren birçok hususta sözleştiler (Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s. 128).

38 İkinci Yurtçular Derneği’nde ele alınan memleket meselelerine ilişkin olarak alınan kararlar için bkz. *Yurtçular Yasası*, s. 11–13.

39 Kadın meselesi tartışılırken, Haşim bey “Türk kadını, daha doğrusu alelittlak Müslüman kadını, esiri bulunduğu matemî hayattan, memâtî mevcudiyetten istihlâs, ancak bizdeki nikâh ve talak kaidelerini daha meşru ve medenî bir şekle sokmak ile mümkün olacaktır” demiştir (*Yurtçular Yasası*, s. 49). *Yurtçular Yasası*’nın 2. maddesi “yurtçuluğun mefkûresi” başlıklıdır. Hamdullah Suphi Bey “mefkûre” kelimesinin yerine “dilek” kelimesini önermiş ise de Haşim Bey’in teklifi üzerine “mefkûre” kelimesi çoğunluk tarafından kabul edilmiştir (*Yurtçular Yasası*, s. 60). Konuya ilişkin olarak “mefkûre” kavramının Gökâlp tarafından kullanıldığına dair vurgu için bkz. Tunaya, *a.g.e.*, s. 495/n. 5. Ayrıca bkz. Cihan Osmanağaoğlu, *Ziya Gökalp’te Türkçülük Akımı*, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2008, s. 18–25; Ceylan Tokluoğlu, “Ziya Gökalp ve Türkçülük”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, LXVIII/3 (2013), s. 134–136. Haşim Bey’in söz aldığı sair hususlar için bkz. *Yurtçular Yasası*, s. 47, 59, 62, 66.

40 Komisyonun kurulmasının ardından son celsede, toplantıya ilişkin bir kitap çıkarılacak olması nedeniyle, beyanname hazırlanmasından vazgeçilmiştir (*Yurtçular Yasası*, s. 70–71).

41 Haşim Bey’in ilişkili olduğu çevreyi yansıtmaya nedeni ile bu toplantıya katılan yurtlar, yurtçular ve yurtçu adaylarını aktarıyoruz: “Cenevre Türk Yurdundan: Muğlalı Hacı Nasuh oğlu Cevdet, tıp. İstanbullu Kutbeddin oğlu Rıza, tıp. İstanbullu Cemaleddin oğlu Arif, kimya. İstanbullu Hazinekar oğlu Ali Sedat, tıp. Üsküplü Nafiz oğlu Hamid, kimya. İstanbullu Dilsiz oğlu Cevad Refik, tıp. Edirneli Hüsnü oğlu Ziya, içtimaiyat. Yenişehirli Germanli oğlu Asım, tıp. Vidinli Rasim oğlu Mehmed, hukuk. Selanikli Osman Şevki, ticaret. İstanbullu Nazmi, kimya. Lozan Türk Yurdundan: Murahhas olarak Kandiyeli

Yurtçular Derneği ile başlamıştır (md. 1).⁴² Türk Yurtçuluğunun mefkuresi, Türklük aleminde içtimai inkılap esasları hazırlamak ve onu mazisini, ananesini, milliyetini müdrük bir hale getirmeye çalışmaktır (md. 2). Bu mefkureye erişmek için izlenecek yol ana hatları ile şöyledir: Türkçe'nin gelişimi ve müstakil bir dil haline getirilmesi (md. 3), bilginin Türkler arasında yayılması (md. 4) ve milli servetin korunması ve arttırılması için faaliyette bulunmaktır (md. 5). İçtimai hayatın bütün safhalarında Türk milliyetçiliğini yaymak her yurtçunun görevidir (md. 10).⁴³ Yasa yurtçu olmanın şartlarını da düzenlemiştir. Haşim Bey de bir yurtçu olduğuna göre, bunlara değinmekte yarar görüyoruz. Belirtelim ki, yurtçu olmanın öncelikli şartı Türk olmaktır. Bu ise ya babası Türk olmak veya Türk'ten başka bir şey olmasına hiçbir veçhile ihtimal verilemeyecek surette hissi ve fikri, kanaatleri ve emelleri itibarıyla Türk olduğu sabit bulunmaktadır.⁴⁴ Bunun yanı sıra yurtçu olabilmek için, bu görevi yerine getirebilecek kabiliyette olmak ve mensup olunacak yurdun umumi heyeti tarafından kabul edilmek gibi şartlar da aranmıştır (md. 9).⁴⁵ Haşim Bey'in Türkçü çevrelerle olan ilişkisi ömrünün sonuna kadar bir şekilde devam etmiştir. Ölümünün ardından *Türk Yurdu*'nda çıkan "Seyyid Haşim İçin"

Fesci oğlu İbrahim Galip, hendese. Nöşatel Türk Yurdundan: Murahhas olarak Bursalı Remzi oğlu Ferid, ticaret. Paris Türk Yurdundan: İstanbullu Seyyid Haşim, hukuk, sâbık mebus. Kastamonulu Tekerşin oğlu Yusuf Kemal, hukuk, sâbık mebus, Adliye Nezareti'nin Paris'teki talebelerine müfettiş. İstanbullu Hamdullah Subhi, İstanbul Darülfünun ve Darülmuallimin müderrislerinden. İstanbullu Tefik oğlu Niyazi, Paris Elsine-i Şarkıye Mektebi müderrislerinden. İstanbullu Aşki oğlu İsmail Hakkı, içtimaiyat. İstanbullu Türk oğlu Ahmed Midhat, hukuk. Selanikli Kulaksız oğlu Hamid Nuri, içtimaiyat. Manastırlı H. Hüsnü, içtimaiyat. İstanbullu Muammer, hukuk. Köprülülü M. Nermi, içtimaiyat. İstanbullu Kâşif, mimarî. İstanbullu Haydar oğlu Ahmed Esad, hukuk. Yurtçu Namzetleri: İngiltere'de Glasgow'dan Selanikli Ahmed Naci, hendese. İngiltere'de Glasgow'dan İstanbullu Sadık, hendese. Petersburg'dan Petersburglu Rahim oğlu Fatih, içtimaiyat. Lozan'dan İstanbullu Hüseyin oğlu Ahmed Hamdi, hendese. Freiburg'dan Antepli Nakib oğlu Şekib Azmi, ziraat. Layiha ile iştirak edenler: Paris Türk Yurdu'ndan Bahir Bey, hukuk." (*Yurtçular Yasası*, s. 13-15). Katılımcıların toplu fotoğrafı için eser in 8-9. sayfalarına müracaat ediniz. Katılımcı listesi Tunaya tarafından da yayınlanmıştır. Birtakım farklılıklar mevcuttur. Krş. *Türkiyede Siyasi Partiler 1859-1952*, y.y., İstanbul 1952, s. 392. Ayrıca bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi*, Berkalp Kitabevi, İstanbul 1944, s. 95-98.

42 Haşim Bey bu ilk derneğe katılan isimler arasında yoktur (*Yurtçular Yasası*, s. 34).

43 *Yurtçular Yasası*, s. 3-4, 6.

44 Maddenin görüşülmesi esnasında uzun süren tartışmalar yaşanmıştır. Haşim Bey de dahil birçok kişi söz almıştır. Zabıt hülasalarına yansıdığı şekliyle tartışmaların neticesinde şu sonuca varılmıştır: "Esasen fence saf bir Türk ırkı tasavvur etmek imkan haricinde olmağla beraber, her şey, hükmen Türk olanları -ki bugün için Türk'ten başka her şeydirler- Türk yapmak, Türklükle ihda ve isâl etmek noktasında temerküz ediyordu. His ve fikri, kanaat ve emelleri itibarıyla Türk hükm ve telakki olunan her ferd 'Türk' sıfatını taşıyabilecekti" (*Yurtçular Yasası*, s. 66).

45 *Yurtçular Yasası*, s. 5.

başlıklı şiirin bunu gösterdiğini söyleyebiliriz.⁴⁶ Bunun yanı sıra *Bilgi Mecmuası* ile *İslam Mecmuası*’nda yazması da bu bağlamda ilgi çekicidir.⁴⁷

III. Meslek Hayatı

A. Hariciye Nezareti

Esasında onun meslek hayatı ile tahsil hayatı birçok zaman kesişir. Memuriyete başladığında henüz 23 yaşında idi.⁴⁸ Mekteb-i Sultani’den mezun olduğu yıl Hâriciye Nezareti Mektûbî Kalemi’ne kabulünü istedi. Konuya ilişkin olarak Hâriciye Nâzırı tarafından yazılan 29 Haziran 1320 (12 Temmuz 1904) tarihli yazıda kendisinin “şayeste-i âtîfet müsta’iddândan” olduğu belirtilecek durum arz edilmiştir.⁴⁹ Bu arzın üzerinden bir yıl geçmeden, 2 Mayıs 1321 (15 Mayıs 1905) tarihinde, Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi hulefâlığına atanarak memuriyete başladı.⁵⁰ Bu kalemdeki hizmeti uzun sürmedi. Bir süre sonra Tahrîrât-ı Hâriciye Kalemi hulefâlığına naklolundu. Buradaki görevi rütbesi yükselerek devam ederken, 8 Eylül 1909 tarihinde Umûr-ı Siyâsiye Sefârât-ı Ecnebiye kâtipliğine tayin edildi. Bu görevi, tahsilini tamamlamak amacı ile Paris’e gitmesi nedeniyle, 28 Ekim 1909’da son bulmuştur.⁵¹

Hariciye Nezareti’nde aldığı görevler, bize yabancı dil düzeyinin ileri olduğuna dair de ipucu verir. Nitekim tercüme-i hal kağıdında onun Türkçe’nin dışında, Fransızca konuşup yazabildiği ve Arapça’ya vâkıf olduğu yazılıdır.⁵²

B. Hama Mebusluğu Dönemi

Haşim Bey’in bir sonraki görevi mebusluktu. Paris’te talebe iken Osmanlı Meclis-i Mebusânı’nın II. döneminde İttihad ve Terakki’den Hama mebusu

46 Şiir bu yazının son bölümünde yayınlanmıştır.

47 *Bilgi Mecmuası*’ndaki yazısı İkinci Yurtçular Derneği toplantısından yaklaşık bir yıl sonra yayınlanmıştır (*Bilgi Mecmuası*, I/3 (Kanun-i Sani 1329), s. 283–292). *Bilgi Mecmuası* hakkında bilgi için bkz. Abdullah Uçman, “Bilgi Mecmuası”, *DİA*, c. VI, s. 161–162. *İslam Mecmuası*’ndaki yazısı ise İkinci Yurtçular Derneği toplantısından bir yıl sonra yayınlanmıştır (Seyyid Haşim, “İslam Hukuku-Hükmî Şahsiyet I”, *İslam Mecmuası*, I/4 (13 Mart 1330), s. 101–104; Seyyid Haşim, “İslam Hukuku-Hükmî Şahsiyet II”, *İslam Mecmuası*, I/5 (27 Mart 1330), s. 130–133). *İslam Mecmuası* hakkında bilgi için bkz. Tuba Çavdar, “İslam Mecmuası”, *DİA*, c. XXIII, s. 53–54.

48 BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913.

49 BOA, Y.MTV, nr. 261/170, 29 Haziran 1320/12 Temmuz 1904.

50 BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913; BOA, İ.HUS, nr. 129/32, 1 Mayıs 1321/14 Mayıs 1905.

51 BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913.

52 BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, 3 Eylül 1329/16 Eylül 1913.

oldu.⁵³ Bu dönemde mecliste pek etkin olmadığını söyleyebiliriz. Seçim mazbatasını meclisin IX. birleşiminde (31 Mayıs 1912) okundu ve mebusluğu kabul olundu.⁵⁴ XI. birleşimde (8 Haziran 1912) imtihanları dolayısıyla Temmuz ayının sonuna kadar izinli sayılması uygun bulundu.⁵⁵ Meclisin son birleşim tarihi ise 5 Ağustos 1912 idi. Bu birleşimde alınan kararlar Meclis tatil edilmiştir.⁵⁶ Kanaatimizce bu tablo, Fransa'daki başarılarıyla gurur kaynağı olan ve ümit vaad eden bir gencin özel olarak desteklenmesi şeklinde okunmaya elverişlidir.

C. Şura-yı Devlet Azalığı

Haşim Bey, 19 Ağustos 1913 tarihinde Şura-yı Devlet azalığına atandı. Her ne kadar meclis halen tatilde olsa da, onun görevlendirme yazısından mebusluk vasfının halen devam ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁷ O tarihte Şura-yı Devlet üç ayrı daireye taksim olunmuştu: Tanzimat, Mülkiye ve Maarif, Maliye ve Nâfia. Bu dairelerden her biri, unvanlarıyla münasebeti olan, sahalarına giren işleri görürlerdi.⁵⁸ Haşim Bey'in ilk görev yeri Tanzimat Dairesi'ydi. Bu dairedeki görev süresi bir aydan kısa sürdü ve 13 Eylül 1913 tarihinde Maliye ve Nâfia dairesine naklolundu.⁵⁹

O yıllarda Şura-yı Devlet'in ıslahı fikri gündemdeydi. 1913 yılı Hazi-
ran'ında kurulan Sait Halim Paşa kabinesine Şura-yı Devlet Reisi olarak

53 BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, 27 Ağustos 1329/9 Eylül 1913; Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 379. Bu eserde her ne kadar Haşim Bey'in mebusluk yaptığı dönemlere ve siyasal durumuna ilişkin bilgiler doğru olsa da, onu tavsif edici bilgilerde yanlışlıklar ve tutarsızlıklar vardır. Örneğin Hama mebusluğuna ilişkin bilgi verilirken (s. 379), Haşim Bey'in etnik köken hanesine "Arap" ve açıklamalar hanesine de "Bedevi Dergâhı postnîşini" olduğu yazılmıştır. Burdur mebusluğuna ilişkin bilgi verilirken ise (s. 366), aynı Haşim Bey için, etnik köken hanesine "Türk" ve açıklamalar hanesine "avukat" olduğu yazılmıştır.

54 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 2, İctima Senesi 1*, c. I, s. 142.

55 "Hama mebusu Haşim Efendi Paris Hukuk Fakültesi'nde tahsilde bulunuyor. Son sene imtihanlarını ikmâl etmek üzeredir. Telgrafla meclisin heyet-i umûmiyesinden mezuniyet talep ediyor. Telgrafnâmeyi okuyorum: 'Meclis-i Mebusân Riyâset-i Celîlesine, Paris Hukuk Fakültesinin son sene imtihanlarını vermek üzereyim. Temmuz nihayetine kadar mezuniyet itasını rica ederim' (...) Hama mebusu Haşim Bey'in mezuniyet talebi kabul edildi" (*Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 2, İctima Senesi 1*, c. I, s. 212).

56 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 2, İctima Senesi 1*, c. II, s. 655.

57 "Münhal olan Şura-yı Devlet azalığına Cebel-i Lübnan müdde-i umûmîsi Selim Baz Efendi ile Hama mebusu Haşim Bey tayin olunmuşlardır. İşbu irâde-i seniye'nin icrasına Şura-yı Devlet Reisi memurdur" (BOA, İ.ŞD, nr. 122/1331/N-1, 6 Ağustos 1329/19 Ağustos 1913).

58 İsmail Hakkı Görelî, *Devlet Şûrası (Şura-yn Devlet)-(Danıştay)*, Yeni Matbaa, Ankara 1953, s. 30, 31.

59 BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, t.y. (bkz. dosyada yer alan 7 numaralı varak).

giren Halil [Menteşe] Bey bu işe önem veriyordu. Islahat fikrini hayata geçirebilecek bir kadro oluşturma gayreti içerisindeydi.⁶⁰ Haşim Bey de bu kadroda yer aldı. Yapılan çalışmalarda büyük emeği geçti. Bunlardan ilk zikredeceğimiz memur yargılamalarının adli yargıya intikalidir. Evveliden memurların görevlerinden kaynaklanan ya da görevleri sırasında işlemiş oldukları suçlar nedeniyle yargılanmaları Şura-yı Devlet'te yapılıyordu. 4 Şubat 1329 (17 Şubat 1914) tarihli “Memurîn Muhakematı Hakkındaki Kanun-ı Muvakkat” ile memurların görevlerinden kaynaklanan yahut görevleri sırasında işlemiş oldukları suçlardan ötürü yargılanmaları adli yargıya bırakıldı.⁶¹ Memurlar hakkında ilk tahkikatın idari makamlarca yapılması esası getirildi. Bu tahkikat neticesinde son tahkikatın yapılmasına karar verilmedikçe adli makamlar bunlar hakkında herhangi bir takibat yapamayacaktı.⁶² Şura-yı Devlet nezdindeki temyiz, istinaf ve bidayet mahkemeleri de ilga edildi.⁶³ Haşim Bey, Şura-yı Devlet'in yapısında önemli bir değişikliğe neden olan bu işte emeği geçenlerdendi.⁶⁴ Atılan bu adım, yaklaşık üç yıl sonra gerçekleştirilen şer'îye mahkemelerinin Adliye Nezareti'ne bağlanması işine benzerdir. İki yenilikte aktörler aynıdır. İlkinde Şura-yı Devlet Reisi olan Halil [Menteşe] Bey, ikincisinde Adliye Nazırı'dır. Yine ikisinde de Haşim Bey'in katkısı vardır. Daha da önemlisi atılan adımların ikisi de yargı birliğini sağlamaya yöneliktir.⁶⁵

Şura-yı Devlet'in ıslahı için Fransa'dan istifade de düşünülmüştü. Bu bağlamda *Conseil d'État*'nın (Fransız Yüksek İdare Mahkemesi) teşkilat ve görevleri ile çalışma usulü incelenecekti. Bu iş için Haşim Bey Paris'e gönderildi.⁶⁶ Tahsilini tamamladığı Fransa'ya bu sefer Şura-yı Devlet'in istifadesi için gitmiş oldu.⁶⁷ Bu seyahat neticesinde teşkilatın ıslahı hakkında teklif-

60 Erkan Tural, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Danıştay (Şura-yı Devlet)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/13 (Güz 2006), s. 87.

61 Hayri Orhun, *Türkiyede Devlet Memurlarının Hukuki Rejimi*, İç İşleri Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1946, s. 140; Belkis Konan, *Osmanlı Devleti'nde İdari Yargının Gelişimi*, Statü Yayıncılık, Ankara 2013, s. 165.

62 Bununla adli ve idari kuvvetlerin ayrılığının ve bağımsızlığının da sağlandığına dair bkz. Orhun, *a.g.e.*, s. 141.

63 Görel, *a.g.e.*, s. 31.

64 “Seyyid Haşim Bey”, s. 754.

65 Memurîn Muhakematı Hakkındaki Kanun-ı Muvakkat'in yargı birliği fikrinin ürünü olduğuna dair bkz. Orhun, *a.g.e.*, s. 141.

66 Şu yazıda Fransa'ya gönderilen kişi sehven “Haşmet Bey” olarak belirtilmiştir. Bkz. Tural, *a.g.m.*, s. 87.

67 Konuya ilişkin olarak Şura-yı Devlet Reisi Halil [Menteşe] Bey'in sadarete gönderdiği 14 Mayıs 1914 tarihli yazı şu şekildedir: “Ma'rûz-ı çâker-i kemînelerdir. Fransa Şura-yı

lerini içeren bir rapor sundu.⁶⁸ Bu alandaki çalışmaları ve birikimi ilerleyen yıllarda yapılacak olan yasama faaliyetleri bakımından önemli bir yerde olmasına neden olmuştur.⁶⁹ Şura-yı Devlet'in ıslahını zaruri addeden Haşım Bey bu konudaki fikirlerinin özetini, Meclis-i Mebusan'ın 8 Şubat 1916 tarihli birleşiminde, Şura-yı Devlet bütçesi görüşülürken yapmış olduğu konuşmada şu şekilde dile getirmiştir:

“(...) Şura-yı Devlet, başka memleketlerde bir maksad, bir gaye ile tesis olunur. Bu maksad ve gaye de efrâdın hukukunun muhafaza ve sıyânetidir. Efrâd, hükümetin kuvvetli teşkilatı karşısında her gün dūçâr-ı tecavüz olmak ihtimali vardır. Bu ihtimali men etmek üzere birtakım tertibat alınır. Devletin velâyet-i âmmesini tanzim ederler ve onun sûret-i isti'mali için birtakım merasim ve eşkâl vaz ederler. İşte bu merasim ve eşkâl, hükümet memurları tarafından takip ediliyor mu, edilmiyor mu ve ona nazaran muamelat icra olunuyor mu, olunmuyor mu? Bu meseleyi tedkik etmek Şura-yı Devletin akdem-i vezâifidir. Şura-yı Devletin şekli-i hâzırı, bu gibi tedkikâtı yapmaya müsait değildir. Vazifesi, beyhûde yere, bazı istişârî muamelat hakkında re'yini vermekten ibaret kalmaktadır.”

Haşım Bey konuşmasının ardından hükümetten bu konudaki çalışmalara ilişkin bilgi istemiştir. Dahiliye Nâzırı Mehmet Halid Bey, hükümetin de Haşım Bey gibi düşündüğünü ve kanun hazırlıklarının devam ettiğini belirtmiştir.⁷⁰ Belirtelim ki, Şura-yı Devlet tarafından hazırlanan ve Şura-yı Devlet'in teşkilat ve görevlerini geniş biçimde ele alıp düzenleyen 20 Şubat 1918 tarihli kanun tasarısı Meclis-i Mebusan'a gönderildiyse de kanunlaşmamıştır.⁷¹ Bu teşebbüslerin akîm kalması nedeniyle, imparatorluğun son

Devleti'nin vezâif ve teşkilât ve suret-i ifâ-yı vezâifini tedkik ve tettebbu' ile mükemmel bir rapor vermek ve bundan bizim Şura-yı Devletce istifade olunmak üzere Maliye ve Nâfia dairesi azasından Seyyid Haşım Beyefendi Paris'e i'zâm edilmekte bulunduğu cihetle kendisine lazım gelen teshilâtın irâesi zımında Hâriciye Nezâret-i Celilesinden Paris Sefâret-i Seniyesi'ne bir tavsiyename-i resmî i'tâsına müsaade ve irâde-i sâmiye-i cenâb-ı Sadâret-penâhileri bidirîğ buyurulmak bâbında emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir” (BOA, BEO, nr. 4284/321285, 1 Mayıs 1330/14 Mayıs 1914).

68 “Seyyid Haşım Bey”, s. 754.

69 Şura-yı Devlet'in vazife ve teşkilatı hakkında hazırlanan kanun layihaları ve bunların Haşım Bey ile olan ilişkisi için bkz. Rüştü Aral, “Yargı Yönünden Danıştay'ın Gelişimi”, *Yüzyıl Boyunca Danıştay*, TTK Basımevi, Ankara 1968, s. 259, 259/n.96, 260, 369/n. 318.

70 (Çevrimiçi), www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_mmb.goruntule?sayfa_no_ilk=531&sayfa%20_no_son=531&sayfa_no=531&v_meclis=61&v_donem=3&v_yasama_yili=ic02&v_cilt=c001&v_birlesim=025, 15 Mart 2014.

71 Görelî, *a.g.e.*, s. 31; Ali Akyıldız, “Şura-yı Devlet”, *DİA*, c. XXXIX, s. 238.

devrinde Şura-yı Devlet'te, Haşim Bey'in de gerekli gördüğü değişiklikler gerçekleştirilememiştir.⁷²

Bu dönemde Haşim Bey, olağan görevi ve ıslahat çalışmaları dışında da işler görmüştür. Hüdavendigar ve Ankara vilayetleriyle İzmit, Karesi, Kütahya, Eskişehir, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Niğde livaları dâhilindeki Ermenilerin tehciri sırasında, memur ve jandarmadan kaynaklanan suiistimali tahkik ve suçu sabit olanları Divan-ı Harb'e göndermekle görevli komisyon üyeliği bu bağlamda zikrolunabilir.⁷³ İstanbul dışında olmayı gerektiren bu göreve başlasa da, hastalığı bu görevi yürütmesine mani olmuştur.⁷⁴

D. Hukuk Muallimliği

Onun en önemli yönlerinden biri olan hukuk muallimliğinin başlangıcı da Şura-yı Devlet azalığı dönemine denk gelir. İlk olarak Mekteb-i Mülkiye'de, sonrasında Hukuk Fakültesi'nde “Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye” dersleri verdi. Hukuk Fakültesi'nde, ölümüne kadar devam edeceği bu göreve, Burdur mebusluğu döneminde “Hukuk-ı İdare” dersi muallimliği de eklenmiştir.

72 Güven Dinçer, “Danıştay ve Tarihçesi”, *Ankara Barosu*, XXV/3 (1968), s. 448. Belirtelim ki, İmparatorluk döneminde atılan adımların ve İmparatorluk dönemi hukukçularının, Cumhuriyet dönemi yeniliklerinde de önemli etkilerinin olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla, diğer birçok alanda olduğu gibi, Danıştay'ın teşkilat ve görevlerine ilişkin olarak Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen yeniliklerin, geçmişe uzanan bir zincirin halkaları olduğunu belirtelim. Şüphe yok ki, o zincirin geçmişteki halkalarından bir ve hatta birkaçı da Haşim Bey'in çalışmaları ile ortaya çıkmıştır. Ulaştığımız bu neticenin dayanakları için Haşim Bey'in Şura-yı Devlet'in ıslahına ilişkin yürüttüğü faaliyetlere ilişkin açıklamalarımıza ve ayrıca yukarıda n. 69'a müracaat ediniz.

73 Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından Şura-yı Devlet Riyaseti Vekâlet-i Celilesine gönderilen ve belirtilen günde Haşim Bey'in Dahiliye Nezaret-i'nde bulunmasına izin verilmesinin istendiği, 12 Eylül 1331 (25 Eylül 1915) tarihli yazı komisyonun üyeleri ile görevleri ve görev sahalarına ilişkin bilgi içermektedir: “Hüdavendigar ve Ankara vilayetleriyle İzmit Karesi, Kütahya, Eskişehir, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Niğde livaları dahilindeki Ermenilerin sevki esnasında vazife-i memurelerini suistimal eden ve ve muhâlif-i kanun efâli müşâhied olan memurîn ve jandarma hakkında tahkîkât-ı lâzime icrasıyla cürümleri sabit olanları evrâk-ı tahkîkiyyeleriyle birlikte Divan-ı Harblere tevdi' eylemek üzere Adliye Nezaret-i Celilesi müsteşarı Azmi Bey'in riyâseti altında Şura-yı Devlet azasından Seyyid Haşim ve Jandarma binbaşısı Gâlib Bey'den müteşekkil bir komisyonun vilâyat ve elviye-i mezkûreye i'zâmı takarrür eylemiş olmağla mûmaileyh Seyyid Haşim Bey'in 14 Eylül 1331 Pazartesi günü ba'de'z-zuhur saat üçde Nezâret-i âciziye gelmesine müsaade buyurulması bâbında emr u fermân hazret-i men lehül-emrindir” (BOA, ŞD., nr. 1320/16, 12 Eylül 1331/25 Eylül 1915).

74 Haşim Bey'in yerine yine Şura-yı Devlet azasından İsmail Hakkı Bey atanmıştır. Bu sırada komisyon Niğde'dedir (BOA, DH. ŞFR, nr. 58/38, 3 Teşrin-i Sâni 1331/16 Kasım 1915; BOA, ŞD, nr. 4385/328816, 4 Teşrin-i Sâni 1331/17 Kasım 1915).

Haşim Bey'in yenilikçi yönü bu görevi esnasında da zuhur etmiş ve Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye dersini mahkeme teşkilatı, sulh, icra ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin ilgili bahisleri ile ilmi ve sistematik bir düzene koymayı başarmıştır. Hukuk-ı İdare derslerinde de, alandaki yetkinliği ile büyük başarılar sağlamıştır.⁷⁵ Haşim Bey muallimlik görevini ömrünün sonuna kadar sürdürmüştür. Ölümünün ardından kendisinden boşalan Hukuk-ı İdare dersi muallimliğine Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref [Özkan] Bey seçilmiştir.⁷⁶ Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiye dersi muallimliğine ise o sırada muavinlikte bulunan ve Cumhuriyet döneminde bu disiplinin önde gelen isimlerinden olan Mustafa Reşit [Belgesay] Bey seçilmiştir.⁷⁷

E. Burdur Mebusluğu

Haşim Bey'in son görevi mebusluk idi. Meclis-i Mebusân'ın III. döneminde İttihad ve Terakki'den Burdur mebusu oldu.⁷⁸ Böylelikle iki yıldan fazla süren Şura-yı Devlet azalığına veda ediyordu.⁷⁹ Seçim mazbatası, meclisin 2 Aralık 1915 tarihli oturumunda okundu ve mebusluğu kabul olundu.⁸⁰

Mecliste yaşanan tartışmalarda, meselelerin hukuki yönünü açıklamadaki başarısı tutanaklara yansımıştır.⁸¹ Bununla birlikte, onun faaliyeti elbette ki mecliste görüş bildirmekle sınırlı değildi. Haşim Bey, ilk mebusluğunun

⁷⁵ "Seyyid Haşim Bey", s. 754.

⁷⁶ Yapılan oylamada, Mustafa Şeref [Özkan]'ın ardından en çok oy alan isim o sırada Adliye Nezareti müsteşarı olan Yusuf Kemal [Tengirşenk] Bey'dir (*Tercüman-ı Hakikat*, 23 Teşrin-i Evvel 1333 (23 Ekim 1917), s. 2).

⁷⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, 23 Teşrin-i Evvel 1333 (23 Ekim 1917), s. 2; *Tanin*, 24 Teşrin-i Evvel 1333 (24 Ekim 1917), s. 2.

⁷⁸ "İttihat namzetleri Keşşâf Efendi ve Haşim Bey'in (...)" (BOA, DH.ŞFR, nr. 422/148, 23 Mart 1330/5 Nisan 1914); Demir, *a.g.e.*, s. 366.

⁷⁹ "Mumâileyh 1 Teşrin-i Sâni 1331 (14 Ekim 1915) tarihinde tekrar mebusan azalığına intihab ve tayin buyurulmasına mebni tarih-i mezkûrda Şura-yı Devlet'ten infikâk etmiştir" (BOA, ŞD. SAİD, nr. 12/9, t.y.) (bkz. Sicill-i ahvâl dosyasındaki 7 numaralı evrak).

⁸⁰ Hukuk tarihimizin önemli isimlerinden Seydişehirli Mahmud Esad Efendi'nin Isparta mebusluğu da aynı oturumda kabul olunmuştur (*Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İctima Senesi 2*, TBMM Basımevi, Ankara 1991, c. I, s. 72). Mahmud Esad Efendi hakkında bilgi için bkz. Ali Adem Yörük, "Hukuk Tarihi Dersinin İhdası ve Mahmud Esad Seydişehirli", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, LXX/1 (2012), s. 479-493; Murtaza Köse, "Osmanlı Son Dönem Hukukçularından Seydişehirli Mahmut Esadın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2003), s. 207-217.

⁸¹ Haşim Bey'in konuşmalarına şu linkten ulaşılabilir: (Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/develop/_owa/td_v2_mmb.tutanak_hazirla?v_meclis=61&v_donem=3&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=&v_sb=BURDUR&v_ozet=&v_kelime=&v_bastarih=&v_bittarih=, 2 Mart 2014.

aksine bu dönemde oldukça etkindir. Esasında o yıllarda, Fransa’da tahsil görmüş olan hukukçuların adli teşkilat ve kanunlarımızın ıslahında rolleri büyüktü. Tengirşenk, Adliye Nezareti müdürlüklerini Fransa’da tahsil ve staj görmüş olan hukukçuların işgal ettiğini, bunların her birinin kendi birimlerini ıslah ettikten sonra hep birlikte kanunların ıslahı ve ikmalî işine giriştiklerini belirtmektedir. Şüphesiz ki bu adımların atılmasında Adliye Nazırı Halil [Menteşe] Bey’in katkısı büyüktür.⁸² Haşim Bey de, hukukun ve hukuk teşkilatının ıslahına yönelik çalışmalarındaki doğal yerini aldı. Bunda reformist yönünün yanı sıra, alanındaki yetkinliği de etkindir. Adliye Encümeni ile Adliye Nezareti’nde kurulmuş olan Tadil ve İkmâl-i Kavanîn Heyeti’nde ve onun Tali Komisyonu’nda görevliydi. Ahmed Selahaddin Bey, Haşim Bey’in de dahil olduğu, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*’nin zamanın ihtiyaçları doğrultusunda değiştirilmesi, geliştirilmesi ve eksikliklerinin giderilmesi amacıyla kurulan komisyona ilişkin bilgi verirken, Osmanlı ve Avrupa medeni hukuklarına vakıf olmayı bu komisyon üyelerinin ortak özellikleri arasında saymaktadır.⁸³ O, bu dönemde Şura-yı Devlet’in vazife ve teşkilatı hakkında kanun layihası hazırlamakla görevli bir komisyonda da çalışmıştı.⁸⁴ İktisadi hayatın düzenlenmesi ve geliştirilmesi amacı ile alınacak tedbirler ve hazırlanacak mevzuata ilişkin yapılacak çalışmalar hakkında hizmet görecektiği istişari bir heyet niteliğindeki İktisâdiyyât Meclisinde de görevliydi.⁸⁵ Yine, Darülaceze İdare Meclisi⁸⁶ gibi heyetlerde de görevi vardı.⁸⁷ İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin İstanbul Merkez

82 Tengirşenk, *a.g.e.*, s. 131, 132.

83 Bu komisyonun başkanı Kastamonu mebusu ve eski Adliye Nazırı Necmeddin Molla Beydi. Komisyonda aza-yı kiramdan Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Sadeddin Bey, Ticaret ve Ziraat Nezaret-i Celilesi müsteşarı Şeref Bey, İ’lâmât-ı Şer’iye müdürü Ali Bey, Beyoğlu Sulh hakimi Abdurrahman Münib Bey, İstinâf-ı Hukuk azasından Yusuf Ziya Bey, Umûr-ı Hukukiye müdür muavini Haralambos Efendi vardı. Hukuk Fakültesi’nden de Meşihat-i Aliyye müsteşarı ve müderris Ebululâ Bey, İzmir mebusu ve müderris Seyyid Bey, Burdur mebusu ve müderris Haşim Bey, Saruhan mebusu ve müderris Mustafa Fevzi Efendi, Karahisar mebusu ve müderris Muammer Raşid Bey, müderris Mişon Efendi ve re’y-i istişari ile aza müderris Erich Nord Beyler katılmışlardı (A[hmed] S[elahaddin], “Şuûn-ı Hukukiye”, *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, I/2 (Mayıs 1332), s. 221). Tengirşenk, Haşim Bey’in Ebululâ, Muammer Raşit, Abdurrahman Münib beylerle birlikte Seyyid Bey’in başkanlığında kurulan *Kanun-ı Medenî Tali Komisyonu*’nda çalıştığından, bu komisyonun ilk layihasını hazırlayıp bastırda da savaş mağlubiyeti nedeni ile çalışmaların akamete uğradığından bahsetmektedir (Tengirşenk, *a.g.e.*, s. 132).

84 Aral, *a.g.m.*, s. 259/n.96.

85 BOA, İ.DUİT, nr. 54/51, 31 Teşrîn-i Sâni 1332/13 Aralık 1916; BOA, İ.DUİT, nr. 54/51, 4 Kanun-ı Evvel 1332/17 Aralık 1916.

86 BOA, DH.UMVM, nr. 138/21, 14 Nisan 1332/27 Nisan 1916.

87 “Seyyid Haşim Bey”, s. 754.

Heyeti azasıydı.⁸⁸ Aynı zamanda Hukuk Fakültesi'nde muallimlik görevi de devam ediyordu.⁸⁹

Haşım Bey, şer'îye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanması ile neticelenen fikrî hareketin öncülerindendir. Çıkardığı *Hukuk Mecmuası*'nda kaleme aldığı "Vahdet-i Kazâ Meselesi" başlıklı makale ile bu hareketi başlattığı belirtilir.⁹⁰ Şura-yı Devlet üyeliği dönemindeki bu başlangıç, mebusluk döneminde yine onun imzası ile neticeye ermiştir. Zira sürecin son yazısı olan "Adliye Encümeni Mazbatası" Haşım Bey'in kaleminden çıkmıştır.⁹¹ Meclis-i Mebusan'ın 24 Şubat 1917 tarihli birleşiminde "Mehakim-i Şer'iyyenin Adliye Nezaretine Rabtına Dair Kanun Layihası" kabul edildi. Böylelikle kaza işleri bir mercide toplanarak Haşım Bey'in ifadesi ile "taaddüd-i merci'den mütevellid mahâzır ve müşkilâtın ref'i" sağlanmış oldu.⁹² Bu, reform niteliğinde bir işti.⁹³ Bununla birlikte, elde edilen netice uzun ömürlü olamadı. 1919 yılında şer'îye mahkemelerinin Şeyhülislam'la bağlanması ile eski hale geri döndü.⁹⁴ Haşım Bey'in bu son mebusluğu ömrünün de son dönemi idi. Bu dönem onun ölümü ile son buldu. Haşım Bey'in ölümünün ardından boşalan Burdur

⁸⁸ *Vakit*, 5 Teşrin-i Sani 1917, s. 2.

⁸⁹ Bununla birlikte Haşım Bey'in hizmetleri memleket sınırları ile sınırlı da değildi. 7 Mayıs 1332 (20 Mayıs 1916) tarihinde iade-i ziyaret amacıyla Berlin'e hareket eden heyette de yer almıştır. Bu heyette, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndan Reis vekili Hüseyin Cahid Bey, Hudeyde mebusu Hasan Rıza Paşa, Sivas mebusu Doktor Ömer Şevki Bey, Burdur mebusu ve müderris Seyyid Haşım Bey, İzmir mebusu ve müderris Seyyid Bey, İstanbul mebusu Salah Cimcoz Bey, Kangırı mebusu Mustafa Nedim Bey vardı (A[hmed. S[elahaddin], a.g.m., s. 222; BOA, HR.SYS, nr. 2420/61, 16 Mayıs 1916). Bu seyahatte tercümanlık vazifesini yürüten Karl Süsseheim, ilgi çekici diyaloglara hatıratında yer vermiştir. Bununla birlikte, bu hatıratta, Haşım Bey'in Darülfünun Hukuk Fakültesi'nde "Uluslararası Hukuk" hocası olduğu belirtiliyor. Onun Seyyid ve Bedevî tarıkına mensup bir aileden geldiğine atıf yapılmadan, Şii olduğu aktarılıyor. Safevi olduğuna dair bir iddiadan bahsediliyor. Biz çalışmamızda esas aldığımız belge ve diğer kaynaklarda bu bilgilere rastlamadık. Söz konusu kaynağa temkinli yaklaşmak gerektiği kanaatindeyiz (Barbara Flemming, Jan Schmidt (haz.), *The Diary of Süsseheim (1878-1947): Orientalist Between Munich and Istanbul*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2002, s. 155-159). Haşım Bey'in birtakım resmi olmayan görevlerinin de olduğuna dair bkz. "Seyyid Haşım Bey", s. 754.

⁹⁰ "Seyyid Haşım Bey", s. 754. Söz konusu makale derginin ilk yazısıdır. Bkz. *Hukuk Mecmuası*, I/2 (Eylül 1331), s. 1-6.

⁹¹ "Seyyid Haşım Bey", s. 754. Gerek Şura-yı Devlet Reisi iken gerekse Adliye Nazırı iken birçok yeniliğe imza atan Halil [Menteşe] Bey'in bu dönemde Adliye Nazırı olduğunu tekrar hatırlatalım (Fethi Gedikli, *Şura-yı Devlet: Belgeler, Biyografik Bilgiler ve Örnek Kararlarıyla*, Öncü Kitap, Ankara 2008, s. 206).

⁹² Seyyid Haşım, "Adliye Encümeni Mazbatası", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, II/10 (Eylül/Teşrin-i Evvel 1333/1917), s. 801.

⁹³ Gedikli, a.g.e., s. 206.

⁹⁴ M. Âkif Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Mahkeme", *DİA*, c. XXVII, s. 344.

mebusluğuna İttihat ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i Umûmîsi Mithat Şükrü [Ble-da] Bey gelmiştir.⁹⁵

IV. Ölümü

Haşim Bey’in yoğun mesaisi, sıhhatine gereken özeni göstermesine engel oldu.⁹⁶ Doğal olarak rahatsızlığı birden bire ortaya çıkmamıştır. Evvelden de zaman zaman kendisini yoklamakta idi.⁹⁷ Buna karşın, ciddi bir tedavi altına girmesi ölümüne yaklaşık üç ay kala söz konusu oldu.⁹⁸ Hastalığının şiddetini arttırdığı günlerde tedavi için İsviçre’ye gitti.⁹⁹ Evvelden, II. Yurtçular Derneği münasebeti ile gitmiş olduğu İsviçre, kapılarını ona son kez açıyordu. Tedavisi Zürih’teki bir hastanede gerçekleştirilecekti. Burada doktorlar hastalığına seretan (kanser) teşhisi koydular. Haşim Bey, zaruri addedilen bir ameliyat geçirdi; ancak sonuç hiç de iç açıcı değildi. Kanseri uru, karnında gelişmiş ve kısmen de bağırsaklarını tahrip etmişti. Hastalığın bu denli ileri bir aşamada olması nedeni ile hasta kendi haline bırakıldı.¹⁰⁰ Bir zamanlar Mekteb-i Sultani’nin en güçlü adamı şimdi kanser karşısında yenik düşmüştü. Ünaydın’ın dediği gibi: “Seyyid Haşim gibi bir adamı genç yaşta kanserin kemireceğini kim tahmin edebilirdi ki (...)”.¹⁰¹ Nihayet 7 Ekim 1917 tarihinde Haşim Bey ebediyete göçtü.¹⁰² Öldüğünde henüz 35 yaşında idi.¹⁰³ Ölümü ile

95 BOA, İ.UM, nr. 12-2/4-35. 138/21, 14 Nisan 1332/27 Nisan 1916.

96 “Seyyid Haşim Bey”, s. 754.

97 Ermenilerin sevkleri esnasında vuku bulan suiistimalin tahkiki amacıyla kurulan komisyonda görevli iken hastalığı nedeniyle Anadolu’da bulunan heyetten ayrılarak İstanbul’a döndüğünü yukarıda belirtmiştik. Konuya ilişkin belgelerde hastalık zikredilse de, ne olduğuna dair bir bilgi yer almamaktadır. Bkz. BOA, DH. ŞFR, nr. 58/38, 3 Teşrîn-i Sâni 1331/16 Kasım 1915; BOA, ŞD, nr. 4385/328816, 4 Teşrîn-i Sâni 1331/17 Kasım 1915.

98 “Müessif Bir Ziya”, s. 3.

99 “Müessif Bir Ziya”, s. 3.

100 “Merhum Seyyid Haşim Bey”, *Tesvîr-i Efkar*, 5 Teşrîn-i Sâni 1917, s. 1.

101 Ünaydın, *a.g.e.*, s. 25.

102 “Müessif Bir Ziya”, s. 3.

103 Haşim Bey’in naaşı Viyana üzerinden İstanbul’a getirilmiş ve 5 Kasım 1917 tarihinde Beylerbeyi Camii’nde kılınan cenaze namazının ardından orada bulunan Bedevî Dergâhına defnolunmuştur. Cenaze törenine Sadrazam Paşa adına yaveri Ömer Abdülkadir, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi, Adliye Nazırı Halil, Posta ve Telgraf Nazırı Haşim beyler; Meclis-i Ayan ve Mebusan üyelerinden bazıları; Şura-yı Devlet üyelerinden bazıları; İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi üleriyle katib-i umumisi vs. sevenleri katılmıştır (*Vakit*, 24 Teşrîn-i Evvel 1917, s. 2; *Vakit*, 5 Teşrîn-i Sani, 1917, s. 2; *Vakit*, 6 Teşrîn-i Sani, 1917, s. 2; *Tercüman-ı Hakikat*, 4 Teşrîn-i Sani 1917, s. 2). Cenazeye Sadrazam Paşa’nın katıldığı yönünde bkz. *Sabah*, 6 Teşrîn-i Sani 1917, s. 1. Haşim bey’in kabri dergâhın türbe kısmındadır. Burada sekiz sanduka vardır. Sandukalardan yedisinde isim vardır. Buna göre girişten başlayarak sırasıyla, 1. sırada babası Mehmed Said Efendi, Hüseyin Hıfzı Efendi,

memleket önemli bir evladını yitirmiş oldu.¹⁰⁴

Haşim Bey, esmer, siyah sakallı, ince yapılı ve mütevazıydı.¹⁰⁵ İhtiyaç sahiplerine yardımda bulunmayı severdi.¹⁰⁶ Geride bir eş ve iki kız çocuk bıraktı. Erken yaştaki vefatı sevenlerini üzmüştür.¹⁰⁷ Ölümünün ardından *Türk Yurdu*'nda çıkan ve yazımızın başlığına da ilham kaynağı olan Hüseyinzade Ali [Turan] Bey'e ait şiir şu şekildedir:

Seyyid Haşim İçin

Ne felsefe ne de ulûm ve fûnûn
Sırr-ı mevti keşfe etmiyor imdad,
Dumanlar içinde söyler sufiyyûn;
Ey Tanrım, mazuruz, ederse feryâd!

Olmuştuk Haşim'in fazlına meftûn;
Kara haber etti cümleyi dilhûn;
Dediler: "Sureti yadigâr olsun",
Mümkün mü etmemek sîretini yâd!

Şaziye Hanım, 2. sırada kardeşi Seyyid Abdülmuttalib Efendi, annesi Zeynep Hanım, 3. sırada abisi Seyyid Nesib Efendi ve Haşim Bey bulunmaktadır. Haşim Bey'in yanında bir sanduka daha yer almakla birlikte bunda isim bilgisi mevcut değildir. Burada sandukalar üzerine sonradan konulan çerçevelerde yer alan bilgilerde birtakım yanlışlıklar mevcuttur. Haşim Bey'e ilişkin yazıda "Ahmedi Bedevi Dergahı Pos[t]nişinlerinden es-Seyyid eş-Şeyh Muhammed Haşimi Efendi Hazretleri" yazılmıştır. Burada görüldüğü üzere Haşim Bey'in ismi ve unvanı yanlış yazılmıştır. Seyyid Nesib Efendi'nin ismi ile Abdülmuttalib Efendi'nin unvanlarında da yanlışlıklar mevcuttur. Türbe'nin dış kısmında bulunan kitabeden türbenin ve mutfak bölümünün Şeyh Seyyid Mehmed Said Efendi'nin ecdâd-ı pâkine olan muhabbetinden ötürü Sultan Mehmed Reşad'ın dördüncü hazinedârı olan Dürefşân Kalfa hayratı olduğu anlaşılmaktadır.

104 Meclis-i Mebusan'da bu hususun ne şekilde dile getirildiğine ilişkin haber şöyledir: "Reis Bey devre-i tatiliye esnasında irtihal eden Burdur mebusu Seyyid Haşim ve İstanbul mebusu İsmet Beyler'in henüz vatana büyük hizmetler ifa edecekleri bir sinde gaybûbet etmelerini teessüflerle tezkâr ve ailelerine Meclis namına beyân-ı taziyet edilmesini teklif etmesi üzerine teklif-i mezkûr ittifak-ı ârâ ile kabul edildi" (*Tanin*, 11 Teşrin-i Evvel 1917, s. 3).

105 Haşim Bey'in fotoğrafları için bkz. "Seyyid Haşim Bey", s. 752; Baraz, *a.g.e.*, c. II, s. 304; *Yurtçular Yasası*, s. 8–9; *Tesvîr-i Efkar*, 5 Teşrin-i Sâni 1917, s. 1.

106 *Sabah*, 10 Teşrin-i Evvel 1917, s. 3.

107 Ağabeyi Nesib Bey, Haşim Bey'in vefatının ardından taziyyede bulunanların çokluğu nedeniyle aile adına bir teşekkür yazısı yayınlattı (*Tanin*, 7 Teşrin-i Sâni 1333, s. 2).

Fıkh ile hukukta vardı rüsûhu,
Göğsünde taşırdı adalet ruhu,
Levh hâtırına Hakk’ın sünûhu,
Ederdi ayât-ı Kur’ânı işhâd.

Ümmete aitti hüznü, sürûru,
Parlardı yüzünde Muhammed nuru,
Dilinde hakikat, söylerdi doğru,
Ederdi ihvânı her sözü irşad.

Bitmeden bir mabed yıkıldı sûtûn,
Nağmesi yarıda, sustu erganûn,
Genç iken ah oldu, toprağa medfûn,
O faziletler ki edilmez ta’dâd!..¹⁰⁸

V. Eserleri

A. Yazıları

Onun hukuk alanındaki olgunluğu, kaleme almış olduğu yazılarda kendini gösterir. Bıraktığı eserler kendisini hukukun belirli bir alanıyla sınırlamadığına ve hukukun temel bilimleri denilen hukuk tarihi, hukuk felsefesi ve hukuk sosyolojisi gibi alanlarda da kaleminin kuvvetine delildir.¹⁰⁹ Ortaya koymuş olduğu sekiz yazıdan ikisinin Jhering’e ilişkin olması ilgi çekicidir.¹¹⁰ Ondan kalan sayıca az, kıymetçe çok nitelikteki yazılar ve içerikleri şu şekildedir:

1. “Akd ve İnikad 1”:¹¹¹ Haşim Bey ile Ahmed Esad (Arsebük) tarafından kaleme alınmıştır. Yazarın tespit edebildiğimiz ilk yazısıdır. Yazının amacı ve içeriği hakkında başlangıç kısmında şunlar ifade olunmuştur:

“Âtidedeki satırlar, bir akdin esbab ve şerâit-i hudusünü tedkik zımında yazılıyor. Maksad, Fransa kavanini ile kavanin-i Osmaniye’de işbu noktaya müteferri’

108 H[üseyin]zade, *a.g.e.*, s. 82. Şiirin varlığından haberdar olmamı sağlayan Prof. Dr. Fethi Gedikli’ye müteşekkirim.

109 Bu hususa iyi bir örnek için bkz. Seyyid Haşim, “Adliye Encümeni Mazbatası”, s. 792–803.

110 Nitekim kendisi Jhering’i “on dokuzuncu asrın en büyük sîmâ-yı hukukîsi” olarak tanımlamıştır (*Hukuk Mecmuası*, I/3–4 (Teşrin-i Sani-Kanun-i Evvel 1331), s. 197).

111 *Ceride-i Adliye*, II/28 (20 Kanûn-i Sani 1326), s. 1343–1348.

mesâilin izahıdır. Ne gibi sevâik-i ictimaiye insanlar beyninde bir râbta-i hukukiye icadına sebebiyet vermiş? Bir malın teslimine veyahut ifa veya imtinâ-ı fiile bir şahsı mecbur kılan mezkûr râbta-i hukukiye ne suretle vücut bulur? Saha-i tettebbu‘umuz işte bu noktalara inhisâr edecektir. Ancak Garp tesisât-ı kanunîsinin esaslarını Roma hukuku teşkil ettiğinden bahsimiz hakkında bir fıkır-i icmâlî peydası Garbın bütün muvaffakiyyât-ı ictimâîsini temin eden Roma hukukunun ol babdaki nikatının hülâsaten arzına vâbestedir ki ilk makaleyi kısmen buna hasrediyoruz. Bu suretle anâsır-ı mukâyese elde edildikten sonra lazım gelen hükümlerin istidlâlini, ulûm-ı hâzıra meyânında makam-ı ihtîşâmını daima muhafaza eden ilm-i celîl-i fıkha müntesib ulemâ-i mükerreremimizin himemât-ı güzîdelerine terk ediyoruz.”

Yazı başlığından ve başlangıcından devamının geleceği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, şu ana kadar yaptığımız çalışmalarda yazının devamına rastlamadık.

2. “Hukuk’a Bir Nazar”:¹¹² Yazının birinci paragrafı yazılış gayesini yansıtır. İkinci paragrafta ise yazının içeriği hakkında fikir verilmiştir:

“Bu satırları yazmaktan maksad hukukun zamanımızdaki tarz-ı telakkisini ve menbaı itibarıyla mütehammil olduğu suver-i tefsiriye ve tayin-i mebdei müşkil bir tarihten beri memleketimizde usulsüzlük dolayısıyla asr-ı hâzırın tevliid ettiği ihtiyacât ile telifi gayr-ı kâbil cereyanını imkân mertebesinde tavzih etmektir.

Her vesile ile hakkın sadası ismâ’a çalışıldığı, istihsâl-i hak yolunda bazen fedâyı nefse kadar mücadele edildiği ve her zaman bir haktan bahsolunduğu halde bu sehhar ve munis kelimenin mefhumu vazihan anlaşılmamış ve hakkın mahiyeti, mümeyyiz alâmeti hakkında fikir i‘mâl edilmemiştir.”

Yazının devamında, başlangıç kısmına uygun bir şekilde, ağırlıklı olarak hak mefhumu üzerinde durulmuştur. Yazının sonundaki “bitmedi” ibaresinden devamın geleceği anlaşılrsa da devamına ulaşamadık.

3. “İslam Hukuku-Hükmi Şahsiyet I-II”:¹¹³ İki yazılık bir dizi şeklinde yayınlanan yazının başlangıç kısmında “İslam hukukunda hukuki şahsiyet nazariyesinin mevcut olup olmadığını tedkik edeceğiz; son zamanlarda ‘eşhâs-ı hükmiye’ meselesi şâyân-ı kayd bir ehemmiyet kesbettiği cihetle

¹¹² *Bilgi Mecmuası*, I/3 (Kanun-i Sani 1329), s. 283-292.

¹¹³ *İslam Mecmuası*, I/4 (13 Mart 1330), s. 101-104; *İslam Mecmuası*, I/5 (27 Mart 1330), s. 130-133.

İslam hukuku buna ait bir bahsi şâmil midir? Bu cihetin araştırılmasına lüzum hasıl oluyor” denilerek yazının kaleme alınış gayesi ortaya konulmuştur. Yazıda, “Akd ve İn’ikad”de yer alan “anâsır-ı mukâyese elde edildikten sonra lazım gelen hükümlerin istidlâlini, ulûm-ı hazıra meyânında makam-ı ihtişâmını daima muhafaza eden ilm-i celîl-i fıkha müntesib ulemâ-i mükerreremimizin himemât-ı güzîdelerine terk eyliyoruz” şeklinde ifade edilen usule benzer bir yol tutulduğu söylenebilir. Nitekim yazı, “Görülüyor ki, hak bir kudret, tanzim edilmiş bir salahiyet addedilince ‘manevî şahsiyete’ mahal kalmıyor. Acaba İslam’da hangi mahiyeti haizdir?” sorusu ile bitmiştir.¹¹⁴

4. “Vahdet-i Kaza Meselesi”:¹¹⁵ *Hukuk Fakültesi Mecmuası*’nda, şer’iye mahkemelerinin Adliye Nezâreti’ne bağlanması ile neticelenen fikrî hareketin bu yazı ile başladığı belirtilmiştir.¹¹⁶ Yazıda mahkeme teşkilatında birlik sağlanmasının lüzumu üzerinde durulmuştur:

“Devletin Nizamî nâmı verilen mahkemeleriyle rekabet eder vaziyette Şer’î ismini taşıyan mahkemeler var; diğer taraftan fetvalar ısdarıyla hakk-ı teşri’ isti’mal olunuyor. Hakikatte ise gerek Şer’î ve gerek Nizamî mehâkimin kâffesi hukuk-ı medeniyeye müteallik mesâilden mütevellid münâza’âtı hal ediyor ve ahkâm-ı İslâmiye’den başka bir şey tatbik eylemiyor. Binâenaleyh cümlesi devlet-i İslâmiye’ye ait olan mehâkim arasından bu tefrik ref’ edilerek keşmekeş-i hâzıra nihayet verilmek lazımdır.”

5. “Kanunların Neshinden Mütevellid Mesâil”:¹¹⁷ Tenkîd-i Mukarrerât başlıklı kısımda yer alan yazı S.H. imzalıdır. Dolayısıyla yazının Haşim Bey’in kaleminden çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. Yazının *Hukuk Mecmuası*’nda yayınlanması ve içeriği de buna işaret etmektedir. Yazıda kanunların neshi meselesi ekseninde Şura-yı Devlet’in bir kararı değerlendirilmiştir. Yazıda, konu hakkında İslam hukuku bağlamında da bilgi verilmiş ve Fransız hukukundan da örnekler aktarılmıştır.

114 Yazının çeviriyazısı ve ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. bu sayıda Cihan Türker’in “Seyyid Haşim Bey’in ‘İslam Hukuku - Hükmi Şahsiyet’ Adlı Makalesi” başlıklı çalışması. Yazıya ilişkin fikirlerini paylaşarak katkıda bulunan değerli Arş. Gör. Cihan Türker’e müteşekkirim.

115 *Hukuk Mecmuası*, I/1 (Eylül 1331), s. 1-6; *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, II/10 (Eylül/Teşrin-i Evvel 1333), s. 787-792.

116 “Seyyid Haşim Bey”, s. 754. Yazıya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2004, s. 290-291.

117 *Hukuk Mecmuası*, I/1 (Eylül 1331), s. 52-60.

6. “Jhering Hukuk’un Usulünde Nasıl Bir Tahavvül Yaptı”:¹¹⁸ Rudolp von Jhering (1818–1892) Haşim Bey’in ilgi duyduğu ve önem verdiği bir hukukçudur. Yazının başlangıcında da onun “on dokuzuncu asrın en büyük sîmâ-yı hukûkîsi” olduğunu belirtmiştir.¹¹⁹ Jhering’in hukukçu kimliği ve fikirlerini yansıttığı bu yazıda özellikle Jhering’in eseri olan “Gaiyet Kanunu” üzerinde durulmuştur.

7. “Hukukun Tekâmülü”:¹²⁰ Jhering tercümesidir. Haşim Bey’in, *Hukukun Tekamülü* olarak adlandırdığı eser Jhering’in *Hukukta Gaye* adlı eseridir. Mecmuanın birinci ve ikinci sayılarında yer alan duyurularda söz konusu eserin tamamının bir yazı dizisi olarak yayınlanacağı belirtilse de bu mümkün olmamıştır. Mecmuanın son sayısında eserin birinci faslı olan “Gaiyet Kanunu” kısmı yayınlanmıştır. Jhering’in “Hukukta Gaye” adlı eserinde de ilk bölüm “Gaiyet Kanunu”na ilişkindir. Haşim Bey’in çevirisi ile söz konusu eser birbirine uyumludur.¹²¹ Ahmed Esad [Arsebük] de Jhering’in *Hukuk’ta Gaye* adlı eserine ilişkin çalışmasının başında, eserin önceden Haşim bey tarafından *Hukuk Mecmuası*’nda neşrine başlandığına işaret etmiştir.¹²²

8. “Adliye Encümeni Mazbatası”:¹²³ Haşim Bey’in ölümünün ardından *Hukuk Fakültesi Mecmuası*’nda “kıymet-i ilmiyesi” vurgulanarak yayınlanmıştır.¹²⁴ Yazının tam adı, “Mehakim-i Şer’iyyenin Adliye Nezaretine Rabtına Dair Layiha-i Kanuniye Hakkında Adliye Encümeni Mazbatası” şeklindedir. Mazbata muharriri Haşim Bey’in ifadesiyle değişiklik ile kaza işlerinin bir mercide toplanarak “taaddüd-i merci’den mütevellid mahâzir ve müşkilâtın

118 *Hukuk Mecmuası*, I/3–4 (Teşrin-i Sani–Kanun-i Evvel 1331), s. 197–215.

119 Haşim Bey’in kurduğu *Hukuk Mecmuası*’nda da, Jhering’in *Tekâmül-i Hukuk* adlı eserinin bir sonraki sayıdan itibaren yayınlanacağına ilişkin duyuruda bu, şu şekilde ifade olunmuştur: “İkinci sayıdan itibaren Garb hukukçuları nazarında on dokuzuncu asrın en büyük âlim-i hukuku tanınan Jhering’in *Tekâmül-i Hukuk* namındaki eserinin tercümesi tefrika edilecektir” (*Hukuk Mecmuası*, yıl 1, sy. 1, arka kapak iç yüz).

120 *Hukuk Mecmuası*, yıl 1, sy. 3–4 (Teşrin-i Sani–Kanun-i Evvel 1331), s. 216–227.

121 Karş. Rudolp von Jhering, *Der Zweck im Recht*, Druck Und Verlang von Breitkopf & Härtel, Leipzig 1877, c. I, s. xv, 3 vd. (Almanca metnin anlaşılmasında yardımcı olan Kübra Kalıpçı’ya teşekkür ederim).

122 Ahmed Esad [Arsebük], *Garb Hukuku Nazariyeleri. Birinci Kısım: Hukukta Gaye*, Matbaa-i Ebuzziyâ, İstanbul 1927, s. 13.

123 *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, II/10 (Eylül/Teşrin-i Evvel 1333/1917), s. 792–803.

124 “Seyyid Haşim Bey”, s. 754.

ref‘i” amaçlanmıştır.¹²⁵ Osmanlı hukuk tarihi ve özellikle de hukukta modernleşme arayışları bakımından önemli bilgiler içerir.¹²⁶

B. Hukuk Mecmuası

Şura-yı Devlet azalığı görevinin bitimine iki ay kala çıkarmaya başladığı *Hukuk Mecmuası* adlı dergi de burada zikrolunması gereken eserlerdendir. Derginin kurucuları Haşim Bey, Mustafa Şeref, Muammer Raşit, İbrahim Bahaeddin, Ahmet Selahaddin, mesul müdürü Haşim Bey’dir.¹²⁷ Derginin çıkarılmasına birçok önemli isim katkıda bulunmuştur.¹²⁸ Dergi toplamda dört sayı çıkabilmişse de oldukça etkin ve zengin bir içeriğe sahiptir.¹²⁹ *Hukuk Fa-*

125 Seyyid Haşim, “Adliye Encümeni Mazbatası”, s. 801.

126 Mazbataya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Ekinci, *a.g.e.*, s. 293.

127 Bkz. *Hukuk Mecmuası*, I/2 (Teşrin-i Evvel 1331), kapak.

128 Dergi kapağının iç yüzünde “Muavenet-i Tahririyeleri Temin Olunan Zevât” başlığı altında alfabe sırasına göre verilen isimler şöyledir: 1. İbrahim Bahaeddin Bey (Emniyet-i Umumiye Ta’kibât-ı Adliye Müdürü [3–4. sayılarda bu kısımda ismi yer almamaktadır. Bununla birlikte ön kapakta derginin kurucuları kısmında ismi vardır]), 2. Ebul’ulâ Bey (Meşihat Mektupçusu ve Hukuk Fakültesi Muallimlerinden), 3. Ahmed Esad Bey (Adliye Nezareti Umur-ı Hukukiye Müdürü), 4. Celaleddin Arif Bey (Vükelâ-yı De’âviden ve Hukuk Fakültesi Muallimlerinden), 5. Hüsameddin Haydar Bey (Adliye Sicil Müdürü), 6. Hüseyin Münir Bey (Emniyet-i Umumiye Kalem-i Mahsus Müdürü [3–4. sayılarda “Ticaret Nezareti Sigortalar Müdürü” şeklinde]), 7. Zühdü Bey (Maliye Mektebi Müdürü [2. ve 3–4. sayılarda, “Hukuk Fakültesi Muallimlerinden” şeklinde]), 8. Suad Bey (Hariciye Umûr-ı İdariye Müdür-i Umûmîsi), 9. Sadeddin Bey (Defter-i Hakanî Emini [2. ve 3–4. sayılarda “Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi” şeklinde]), 10. Seyyid Nesib Bey (Ceza Mahkemesi Azasından [2. ve 3–4. sayılarda “Hukuk Fakültesi Muallimlerinden” şeklinde]), 11. Şükrü Bey (Muhacirîn Müdürü), 12. Şevket Efendi (Hukuk Fakültesi Muallimlerinden [3–4. sayılarda “Fetva Emaneti Mümeyyizlerinden” şeklinde]), 13. Ziya Bey (Şura-yı Devlet Başkâtibi), 14. Ziya Gökalp Bey (Darülfünun Edebiyat Fakültesi Muallimlerinden), 15. Tahir Bey (Adliye Umûr-ı Cezaiye Müdürü), 16. Ali Baş Hempa Bey (Şura-yı Devlet Azasından), 17. Feyz Daim Bey (İkinci Ticaret Mahkemesi Azasından), 18. Mehmed Celal Bey (Şura-yı Devlet Azasından), 19. Mehmed Arif Bey (Vükelâ-yı De’âviden), 20. Mahmud Esad Efendi (Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi [2. ve 3–4. sayılarda “Darülfünun Muallimlerinden” şeklinde]), 21. Midhat Bey (Ganâim-i Bahriye Mahkemesi Hükümet Komiseri [3–4. Sayılarda “Ticaret Müdür-i Umûmîsi” şeklinde]), 22. Mustafa Efendi (Şura-yı Devlet Azasından), 23. Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan Mebusu ve Hukuk Fakültesi Muallimlerinden), 24. Münir Bey (Bâb-ı Âli Hukuk Müşaviri), 25. Nazım Bey (Posta ve Telgraf Nezareti Hukuk Müşaviri), 26. Nusret Bey (Hukuk Müşavirliği Kalemi Müdürü), 27. Yusuf Kemal Bey (Adliye Heyet-i Teftişiyeye Reisi [3–4. sayılarda “Adliye Müsteşarı” şeklinde]). Bkz. *Hukuk Mecmuası*, I/1 (Teşrin-i Evvel 1331), ön kapak/iç yüz. (Derginin diğer sayılarındaki farklılıklar köşeli parantezle aktarılmıştır. Bunlar için 2. sayıda ön kapak/iç yüz, birlikte yayınlanan 3–4. sayılar için arka kapak/iç yüz kısımlarına müracaat ediniz).

129 Ahmed Esad (Arsebük), *Hukuk Mecmuası*’ndan bahsederken “galiba ancak iki nüsha intişar edebilen” dese de derginin tespit edebildiğimiz dört sayısı mevcuttur (*age*, s. 13).

kültesi Mecmuası’nda, derginin şer’iye mahkemelerinin Adliye Nezareti’ne bağlanması ile neticelenen fikri hareketi başlattığı yazılıdır.¹³⁰ Esasında bu iddiadaki haklılık, derginin ilk yazısının Haşim Bey’in “Vahdet-i Kazâ Meselesi” başlıklı makalesi olmasından da anlaşılır.¹³¹ Önemine binaen dergide yayınlanan yazıların listesini veriyoruz:¹³²

Sayı 1 (Eylül 1331):

1. Seyyid Haşim (Şura-yı Devlet azasından ve Hukuk Fakültesi ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane muallimlerinden), “Vahdet-i Kazâ Meselesi”, s. 1-6.
2. Mustafa Şeref (Konya mebusu ve Hukuk Fakültesi muallimlerinden), “Hakk-ı Teşrî’ ve Tekâmülü”, s. 7-16.
3. Münir (Bâb-ı Âlî hukuk müşaviri), “Esîr-i Harb”, s. 17-23.

Bununla birlikte arşivde rastladığımız 1 Mayıs 1337 tarihli bir varakta “Bâlâda muharrer *Hukuk Mecmuası*’nın beşinci ve altıncı numaralarından ambarda mevcudu kalmadığından Matbaa-yı Âmireden talep edilmesi ma’ruzdur efendim” denilmiş ve bunun üzerine düzenlenen diğer bir belgede “*Hukuk Mecmuası*’nın beşinci ve altıncı numaralarından ellişer adedinin irsâli ricasıyla işbu müzekkere Matbaa-i Âmire müdiriyet-i celilesine tevdi’ kılındı” yazılmıştır (BOA, MF.MKT, nr. 1242/72, 1 Mayıs 1337/1 Mayıs 1921). Evrakta bahsolunan *Hukuk Mecmuası*’ndan hangi yayının kastedildiği net olarak anlaşılamamaktadır. Bilindiği üzere İlyas Matar ile İlyas Resam tarafından çıkarılan *Hukuk* adlı bir mecmua daha vardır. Haşim Bey’in çıkardığı mecmuanın tam adının *Hukuk Mecmuası* olması ve basım yerinin de evraktakine uygun bir şekilde Matbaa-i Amire olması bu husustaki şüphemizi arttırmaktadır. Her ne kadar evrakın düzenlenme tarihi Haşim Bey’in ölümünden üç buçuk yıl sonraya tesadüf etse de, yine de konu araştırılmaya değerdir.

Hukuk Mecmuası’nın ulaşabildiğimiz son sayısının, Haşim Bey’in mebusluk döneminin başlangıcına tesadüf ettiği hatırlanırsa, yukarıda belirttiğimiz mebusluk dönemindeki yoğun programın mecmuanın devamlılığına olumsuz bir etkisinin olmuş olabileceğini ileri sürebiliriz. Gerçi Haşim Bey’in arkadaşlarından Arsebük, Jhering’in “Hukuk’ta Gaye” adlı eserine ilişkin çalışmasının başında, eserin önceden Haşim bey tarafından *Hukuk Mecmuası*’nda neşrine başlanmış ise de eceli ile bunun devam edemediğini belirtmekle mecmuanın devamlılığındaki kesinti bakımından dolaylı olarak ölüme atıf yapmış olmaktadır (Ahmed Esad, *a.g.e.*, s. 13). Buna karşın Haşim Bey’in eceli ile *Hukuk Mecmuası*’nın elimizdeki son sayısının yayınlanma tarihi arasında yaklaşık iki yıllık bir zaman dilimi vardır. Dolayısıyla mecmuanın devamlılığındaki kesintinin Haşim Bey’in ölümü ile irtibatı tartışılır. Bununla birlikte, Haşim Bey’in hastalığının, yukarıda çizdiğimiz yoğun program ile birleşince böyle bir etkiyi doğurmuş olabileceği söylenebilir.

130 “Seyyid Haşim Bey”, s. 754.

131 *Hukuk Mecmuası*, I/2 (Eylül 1331), s. 1-6.

132 Listede yazıların sonunda yer alan isimler var ise unvanları ile birlikte gösterilecektir. Derginin sayılarında <http://www.tufts.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list1.html> adresinden ulaşılabilir.

4. Mehmed Nusret (Hukuk Fakültesi ve Mekteb-i Mülkiye muallimlerinden), “Balkan Muharebesi Neticesinde Akdolunan Muâhedâtın Tâbiyyete Müteallik Ahkâmı”, s. 24–32.
5. Muammer Raşit (Sigortalar Müdürü), “Muâmelât-ı Hukûkiyede Niyâbet Yahut Temsil”, s. 33–43.
6. Şeyhzade Mustafa (Şura-yı Devlet Azasından), “Cinâyât”,¹³³ s. 45–47.
7. H[afız] [Mustafa] Ş[evket] [Yund],¹³⁴ “Ahkâm-ı Nafaka”, s. 48–51.
8. S[eyyid] H[aşim],¹³⁵ “Kanunların Neshinden Mütevellid Mesâil”, s. 52–59.
9. M[uammer] R[aşit],¹³⁶ “Azil Ne Vakit Tamam Olur”, s. 60–64.

Sayı 2 (Teşrîn-i Evvel 1331):

1. Mustafa Şeref (Konya mebusu ve Darülfünûn Hukuk Şubesi muallimlerinden), “Devlet-i Osmaniye ve Hakk-ı Teşrî’”, s. 65–77.
2. Ahmed Selahaddin (İstanbul Hukuk Fakültesi müdürü ve Hukuk-ı Düvel muallimi), “Vecâib-i Ahdiyyenin Esbâb-ı İnkizâiyesi”, s. 78–90.
3. M[ehmed] Ziyaeddin (Şura-yı Devlet Baş Katibi), “Kanunun Mahiyet-i Tekevvün ve Mer’iyeti”, s. 91–94.
4. M. Zühdü, “Hâl-i Sulhde İktisâd-i Askerî”,¹³⁷ s. 95–107.
5. Mehmed Celâl (Şura-yı Devlet Azasından), “Ticaret Şirketleri”, s. 108–115.
6. A[li] B[aş] [Hempa],¹³⁸ “Mücibsiz Gunm”, s. 116–118.
7. Şeyhzade Mustafa (Şura-yı Devlet Azasından), “Cinâyât”,¹³⁹ s. 119–124.
8. H[afız] [Mustafa] Ş[evket] [Yund], “Nafaka”,¹⁴⁰ s. 125–128.

133 Münderecât kısmında, makalenin başlığı “Ahkâm-ı Cinâyât” şeklindedir.

134 Yazar yazıda ismini H.Ş. şeklinde kısaltmıştır. Yazıya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Muhammed Selman Çalışkan, “Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Tefsir ve Tefsir Tarihi Müderrislerinden Manisalızade Hafız Mustafa Şevket Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, *Darülfünûn İlahiyat Sempozyumu Tebliğleri, 18–19 Kasım*, İstanbul 2010, s. 297. (Bu yazıda s. 297/n. 97’de yanlış olarak, *Hukuk Mecmuası*’nın 38 sayı çıktığı bilgisi verilmiştir. Konuyu yukarıda n. 129’da ele almıştık).

135 Yazı kuvvetle muhtemel Haşim Bey’in kaleminden çıkmıştır.

136 Yazı M.R. imzası ile yazılmıştır. Yazının Muammer Raşit Bey’e ait olması kuvvetle muhtemeldir.

137 Münderecât kısmında, makalenin başlığı “İktisâd-ı Askerî” şeklindedir.

138 Yazı A.B. imzası ile yazılmıştır. Yazının Ali Baş Hempa Bey’e ait olması kuvvetle muhtemeldir.

139 Münderecât kısmında, makalenin başlığı “Ahkâm-ı Cinâyât” şeklindedir.

140 Münderecât kısmında, makalenin başlığı “Ahkâm-ı Nafaka” şeklindedir. Yazıya ilişkin bilgi için bkz. Çalışkan, *a.g.m.*, s. 297.

Sayı 3-4 (Teşrîn-i Sâni-Kanûn-i Evvel 1331):

1. Şeyhzade Mustafa (Şura-yı Devlet Azasından), “Cinâyât”, s. 129-132.
2. H[afız] [Mustafa] Ş[evket] [Yund], “Nafakanın Keyfiyet-i Vücûbu”,¹⁴¹ s. 133-137.
3. Mehmed Ziyaeddin (Şura-yı Devlet Baş Katibi), “Kanunun Mahiyet-i Tekevvün ve Mer’iyeti”, s. 138-145.
4. Ahmed Selahaddin (İstanbul Hukuk Fakültesi Müdürü ve Hukuk-ı Düvel Muallimi), “Harbin Muâhedâta Tesiri”, s. 146-158.
5. Müşfik Selami (Paris Ulûm-ı Siyasiye Mektebinden Mezun Hariciye Şifre Katiplerinden), “Devlet-i Aliyye ve Hukuk-ı Beyne’-d-Düvel”,¹⁴² s. 159-165.
6. M. Zühdü, “Ordu-İktisat”,¹⁴³ s. 166-184.
7. Muammer Raşit (Darülfünûn Hukuk Fakültesi Hukuk-ı Husûsiye-i Düvel Muallimi), “Nakden veya Şahsen Teminât-ı Kazâiye”,¹⁴⁴ s. 185-191.
8. A[li] B[aş] [Hempa],¹⁴⁵ “Mücibsiz Gunm”, s. 192-196.
9. Seyyid Haşim (İstanbul Hukuk Fakültesi Muallimlerinden), “Jhering Hukukun Usulünde Nasıl Bir Tahavvül Yaptı?”, s. 197-215.
10. Jhering, “Hukukun Tekâmülü”, Seyyid Haşim (mütercim), s. 216-227.

Sonuç

Haşim Bey ilmi, kültürü ve çalışkanlığı ile ilgi çekici bir şahsiyettir. Manevi bir eğitim merkezi olan baba ocağından elde ettiklerini, zamanının en iyi okullarından aldığı eğitimle taçlandırmıştır. Eğitim hayatı başarılarla doludur. Mecliste, talebelerin önemli bir kısmının kötü durumları nedeniyle Avrupa’ya talebe göndermenin gerekli olup olmadığı tartışılırken, onun ideal bir öğrenci olarak örnek gösterilişi ve talebe göndermenin gerekliliğine dair görüşleri kuvvetlendirici rolü çarpıcıdır.

Eğitim hayatında elde ettiği birikimle memleketin önemli hukukçuları arasında yerini almıştır. Mülkiye Mektebi’nin ve Hukuk Fakültesi’nin hukuk

141 Münderecât kısmında, makalenin başlığı “Ahkâm-ı Nafaka” şeklindedir. Yazıya ilişkin bilgi için bkz. Çalışkan, *a.g.m.*, s. 297.

142 Münderecât kısmında, makalenin başlığı “Devlet-i Osmaniye ve Hukuk-ı Beyne’-d-Düvel” şeklindedir.

143 Münderecât kısmında, makalenin başlığı “Ordu ve İktisat” şeklindedir.

144 Münderecât kısmında, makalenin başlığı “Ecnebilerin Kefaleti” şeklindedir.

145 Yazı A.B. imzası ile yazılmıştır. Yazının Ali Baş Hempa Bey’e ait olması kuvvetle muhtemeldir.

muallimlerindendir. Zamanın önde gelen hukukçularının katkılarıyla hukuk tarihimizin önemli kaynaklarından olan *Hukuk Mecmuası*’nı çıkarmıştır. Çeşitli dergilerde yayınlanan, biri çeviri olmak üzere, toplam sekiz yazısı vardır. Yazıları, verdiği dersler ve meslek hayatı boyunca katıldığı çalışmalar incelenildiğinde hukukun bir dalı ile sınırlı kalmadığı görülür. Memleketinin hukukun yanında, Avrupa hukuku, özellikle de Fransız hukuku hakkında bilgi sahibidir. Hukukun temel bilimlerdeki bilgisi de yazılarına yansımıştır. Hukukun ve hukuk teşkilatının ıslahına yönelik döneminde yapılan çalışmaların önemli bir aktörüdür. Bu yolda atılan adımların Cumhuriyetin yeni hukuk nizamında da bir yeri olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla Haşim Bey ve çağdaşı hukukçular üzerinde yapılacak araştırmalar günümüz hukukunu da daha anlaşılır kılacaktır.

Haşim Bey, Osmanlı Devleti’nin son dönemindeki birçok aydın gibi devletin dertleri ile de dertlenmiştir. II. Meşrutiyet döneminin güçlü fikir akımlarından Türkçülük ile olan ilişkisi bu bağlamda değerlendirilebilir. Bununla birlikte o, mesaisini daha çok uzmanlık alanına sarf etmiştir. Şura-yı Devlet üyeliği ve ikinci mebusluk dönemlerinde oldukça yoğundur. Bu yoğunluk sağlığını da olumsuz yönde etkilemiştir. Hayatının dört-beş yıllık bir zaman diliminde, memleketine, özellikle de onun hukuk nizamına, katkı sağlamaya yönelik birçok çalışmada yer almıştır. Erken yaşta gelen ölümü, bizleri ondan kalması muhtemel büyük bir mirastan mahrum bırakmıştır. Uzun yaşasaydı, muhtemelen yapacağı ve yazacağı birçok şey daha olacaktı.

Seyyid Haşim Bey’in “İslam Hukuku - Hükmi Şahsiyet” Adlı Makalesi

Cihan Türker*

Bu çalışmanın amacı, Seyyid Haşim Bey’in tüzel kişiliğin mahiyetine ilişkin kaleme aldığı makalenin yazı çevrimini araştırmacıların istifadesine sunmaktır. Haşim Bey 1914 yılında neşrettiği bu makalede, tüzel kişilik mefhumu hakkında 19. asırda Batı’da yoğun biçimde tartışılmış olan teorileri değerlendirmiştir. Makale, Türk hukukunda tüzel kişiliği teorik çerçevede tartışmaya açması bakımından değerlidir. Bu çalışmada söz konusu yazı çevriminden evvel bir giriş de yazılmıştır. Giriş yazısında tüzel kişilik mefhumu ve bu mefhumla ilişkin Türk hukukçuların görüşleri, Haşim Bey’in makalesi ile birlikte değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tüzel kişi/lik, tüzel kişi/lik teorileri, Seyyid Haşim Bey, İslam hukuku

Seyyid Haşim Bey’s “Islamic Law – Legal Personality” Article

The purpose of this study is to offer the transcription of Seyyid Haşim Bey’s article regarding the concept of legal personality, for the researcher’s interests. In this article published in 1914, Haşim Bey evaluated these intensively discussed theories about concept of legal personality in 19th century in the West. The article is crucial for bringing theoretical framework to legal personality into discussion in the Turkish legal system. Moreover, an introduction has also been given before the mentioned transcription. During introduction text, the concepts of legal personality and Turkish jurists’ legal opinions on mentioned subject have been evaluated along Haşim Bey’s article.

Key words: Legal persona/lity, legal personality theories, Seyyid Haşim Bey, Islamic law

Bu çalışmanın konusu, Seyyid Haşim Bey’in *İslam Mecmuası*’nda yayınlanmış olan bir makalesidir.¹

1 Arş. Gör., Doğu Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Seyyid Haşim Bey, “İslam Hukuku – Hükmi Şahsiyet 1”, *İslam Mecmuası*, sy. 4, 28 Rebiü’l-âhir 1332/13 Mart 1330 [26 Mart 1914], s. 101-104; “İslam Hukuku – Hükmi Şahsiyet 2”, *İslam Mecmuası*, sy. 5, 13 Cemaziye’l-evvel 1332/27 Mart 1330 [9 Nisan 1914], s. 130-133. Makale, müellifin hayatına dair özet bilgiler sunmak ve makalenin konusu hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmak suretiyle tarafımızdan yayına hazırlanmıştır. Yayına hazırlama sırasında yazarın orijinal üslubuna büyük ölçüde sadık kalınarak, sadece anlamayı kolaylaştırmak üzere bazı yerlerde noktalama işaretleri koymak ve tarafımızca ilave edilen dipnotları köşeli parantez ile göstermek gibi tasarruflarda bulunulmuştur.

Haşim Bey, 1882 yılında Humus'ta doğmuştur. Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Hukuk'taki tahsilinin ardından 1909 yılında Adliye Nezareti tarafından Paris'e gönderilmiş ve tahsil hayatını, Paris Hukuk Fakültesi'nde üç yıl kadar sürmüş olan bu evre ile tamamlamıştır. Haşim Bey'in meslek hayatı da ekseriyetle tahsil hayatıyla eş zamanlı olmuştur. Nitekim Mekteb-i Sultani'den mezun olduktan sonra Hariciye Nezareti'nde göreve başlamış olup, bu görevi tahsilini tamamlamak üzere Paris'e gittiği 1909 yılına kadar devam etmiştir. Daha sonra Paris'te talebe olduğu 1912 yılından itibaren (II. Dönem) İttihat ve Terakki'den Hama mebusu ve 1915 yılından itibaren (III. Dönem) Burdur mebusu olarak görev yapmıştır. Bu görevlerinin yanında Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk'ta, Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiye ve Hukuk-ı İdare dersleri vermek suretiyle hukuk muallimliği ve yine Şûrâ-yı Devlet azalığı görevlerini de üstlenmiştir. Nitekim çalışmamızın konusu olan "İslâm Hukuku – Hükmî Şahsiyet" adlı makalesini de "Şûrâ-yı Devlet Azası" ünvanı ile imzalamıştır. Haşim Bey'in bu yoğun mesaisi 7 Ekim 1917'de son bulmuş; henüz 36 yaşında, kanser hastalığı nedeniyle tedavi için gitmiş olduğu İsviçre'de vefat etmiştir.² Tedrisat ve mesai devresinin yoğunluğu içerisinde Haşim Bey kısa süren ömründe bazı eserler de neşretmiştir³. Kaleme aldığı söz konusu eserlerden birisi de aşağıda yazı çevrimini sunduğumuz "İslam Hukuku – Hükmî Şahsiyet" adlı makalesidir. Söz konusu makalede Haşim Bey, hük-m-i şahsiyet (tüzel kişi/lik) mefhumu⁴ hakkında on dokuzuncu yüzyılda Batı'da yoğun biçimde tartışılmış

2 Haşim Bey'in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. bu sayıda Mahmud Esad Kalıpçı'nın "Nağmesi Yarıda Susan Erganın: Son Dönem Osmanlı Hukukçularından Seyyid Haşim Bey" başlıklı makalesi. (Çalışmasının sonuçlarını şahsımla paylaşan değerli Arş. Gör. Mahmud Esad Kalıpçı'ya ve Haşim Bey'in hayatı ile ilgili bu makalenin, hazırlamış olduğumuz makale ile aynı sayıda yer almasının tesadüfi değil iradi olduğunu itiraf ve ilan ile, bu neticeye vesile olan değerli hocamız Prof. Dr. Fethi Gedikli'ye teşekkürlerimi sunarım).

3 Haşim Bey'in başlıca eserleri şunlardır: "Akd ve İn'ikad" (Ahmed Esad Arsebük ile birlikte), *Ceride-i Adliye*, sy. 28 (1326), s. 1343–1348; "Hukuk'a Bir Nazar", *Bilgi Mecmuası*, sy. 3 (1329), s. 283–292; "İslam Hukuku-Hükmî Şahsiyet 1", *İslam Mecmuası*, sy. 4 (1330), s. 101–104; "İslam Hukuku-Hükmî Şahsiyet 2", *İslam Mecmuası*, sy. 5 (1330), s. 130–1330; "Vahdet-i Kaza Meselesi", *Hukuk Mecmuası*, sy. 1 (1331), s. 1–6 ve *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sy. 10 (1333), s. 787–792; "Kanunların Neshinden Mütevellit Mesâil", *Hukuk Mecmuası*, sy. 1 (1331), s. 52–60; "Jhering Hukukun Usulünde Nasıl Bir Tahavvül Yaptı?", *Hukuk Mecmuası*, sy. 3–4 (1331), s. 197–215; "Hukukun Tekâmülü", *Hukuk Mecmuası*, sy. 3–4 (1331), s. 216–227; "Adliye Encümeni Mazbatası", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sy. 10 (1333), s. 792–803. Bu makalelerin kısa tanıtımları için bkz. bu sayıda Mahmud Esad Kalıpçı'nın "Nağmesi Yarıda Susan Erganın: Son Dönem Osmanlı Hukukçularından Seyyid Haşim Bey" başlıklı makalesi.

4 Tüzel kişi/lik mefhumu hakkında bkz. Hüseyin Hatemi, *Medeni Hukuk Tüzelkişileri I*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1979, s. 1 vd.; Ergun Özsunay, *Medeni Hukukumuzda Tüzel Kişiler*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1978, s. 3

olan nazariyeleri (teorileri) ele almış ve değerlendirmiştir⁵. Bu teoriler çerçevesinde “tüzel kişi” mefhumuna hangi nazariye ile bakmak gerektiğine ilişkin bir bakış açısı sunmuştur.

Günümüzde şahıs (kişi) kavramı; gerçek ve tüzel kişi şeklinde olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Dolayısıyla “hak süjesi olma” yönünden kişilik kavramı sadece özel kişiler (fert) ile sınırlı olmayıp tüzel kişiler için de kullanılmaktadır. Esasen “hak süjesi olarak tüzel kişilik” hukuk tarihi bakımından yeni sayılabilecek bir hukuki müessesedir⁶. Ancak bu durum daha eski hukuk düzenlerinde belirli bir gayeyi gerçekleştirmek amacıyla bir araya gelmiş insan ve/veya mal topluluklarının olmadığı anlamına gelmemektedir. Bilakis böyle topluluklar vardır; ancak bu topluluklar, “bir hak süjesi olarak” on dokuzuncu yüzyılda tartışma konusu olmuştur. Esasen hukukun tekâmülü de böyledir: Kurum ve kurallar, genel itibarıyla uygulamadan doğan ihtiyaçlardan sonra ihdas edilirler. Nitekim Oğuzoğlu tüzel kişiliğin tekâmülünü şöyle izah etmiştir:

vd.; Teoman Akünel, *Türk Medeni Hukukunda Tüzel Kişiler*, İstanbul 1995, s. 3 vd.; M. Kemal Oğuzman/Özer Seliçi/Saibe Oktay-Özdemir, *Kişiler Hukuku (Gerçek ve Tüzel Kişiler)*, 12. bs., Filiz Kitabevi, İstanbul 2012, s. 239 vd.; Doruk Gönen, *Tüzel Kişilerde Kişilik Hakkı ve Korunması*, On İki Levha Yay., İstanbul 2011, s. 5 vd.; Aydın Zevkliler, *Medeni Hukuk*, 6. bs., Seçkin Yay., Ankara 1999, s. 611 vd.; Bülent Köprülü, *Medeni Hukukta Tüzel Kişiler*, İstanbul 1967, s. 2 vd.; Ferit H. Saymen, *Medeni Hukukumuzda Hükmi Şahıslar*, Üniversite Kitabevi, İstanbul 1944, s. 3 vd.; H. Cahit Oğuzoğlu, *Medeni Hukuk I: Şahsın Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 5. bs., Ankara 1963, s. 324 vd.; *Eski ve Yeni Telâkkilere Göre Hükmi Şahsiyet*, Hapısane Matbaası, Ankara 1937; Esat Arsebük, *Medeni Hukuk*, Tan Matbaası, 1938, s. 182 vd.; Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı*, 22. bs., Turhan Kitabevi, Ankara 2007, s. 234 vd.

5 Bu durum, Tanzimat döneminin karakteristik özelliğini de gösterir biçimde, “hak süjesi olarak tüzel kişilik” mefhumunun, Batılı hukukçulardan sonra Osmanlı hukukçularının da gündemine girdiğini göstermiş olması bakımından dikkat çekicidir. Tanzimat döneminin karakteristik özelliğinden kastımız; bu dönemde Batı’daki kurum ve kuralların Osmanlı hukukçuları tarafından takip edilmesi, bu kurum ve kuralların İslam hukuku açısından değerlendirilmesi/tartışılması ve nihayet bazen İslam hukukuna uygun, bazen de aykırı olacak şekilde hukuki düzenlemelere konu olmasıdır. Bu durum, Batılılaşma kavramı ile de ifade edilebilir. “Hukuk alanında Batılılaşma, devletin siyasi ve hukuki yapısını Batı şekil ve normlarına uydurma hareketidir.” Bkz. M. Âkif Aydın, “Batılılaşma”, *DİA*, c. V, s. 162-167, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1992, s. 162.

6 Tüzel kişilik mefhumunun ve tüzel kişilerin tarihi gelişimi hakkında bkz. Hatemi s. 41 vd., Özsunay, s. 6 vd; Akünel, s. 4-5; Saymen, s. 12-16; Oğuzoğlu, *Eski ve Yeni Telâkkilere Göre Hükmi Şahsiyet*, s. 3 vd.; Gönen, s. 8-11; Hasan Hayri Çırak, *İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik)*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Erzurum 2001, s. 31 vd.; İslam hukukundaki ve/veya ülkemizdeki tarihi gelişimi hakkında bkz. Hatemi, s. 35 vd.; Çırak, s. 39 vd.; Murteza Köse, “İslam Hukuku ve Modern Hukuka Göre Tüzel Kişilik”, *Ekev Akademi Dergisi*, C. 1, sy. 2, s. 221-230, Ankara 1998, s. 226-227; Özsunay, s. 18 vd; Akünel, s. 5-6; Saymen, s. 10-12; Gönen, s. 11-12.

“Muhtelif devletlerde hukuki şahısların geçirmiş oldukları tekâmül safhalarını tetkik eylediğimiz zaman, bu hususta nazariyeden evvel vakalarla karşılaştığımızı görürüz. Zira hukukta müesseseleri sosyal ihtiyaçlar ve zaruretlar vücuda getirir, bu müesseseler kendilerinden beklenen pratik neticelere varmak için vücut bulurlar ve inkişaf ederler. Bunların şu veya bu nazariye ile meşru ve doğru gösterilmeleri bidayette düşünülmez. Bilâhare ve umumiyetle çok geç olarak hukuki bir müessesenin hükümleri ve neticeleri teşmil veya tahdit edilmek istenildiği zaman nazariye ortaya konulur. Yani evvela netice sonra prensip: neticeden prensibe varmak, prensibi bulup çıkarmak bütün hukuk binasının esasını teşkil eder.”⁷

Hatemi de bu tekâmülü şöyle izah etmiştir:

“Toplumsal gelişmesi ile ortaya çıkan yeni şartlar ve ihtiyaçlar, yeni hukuki ilişkiler ve kurumların doğmasına sebep olurlar. Hukukçuların bunları çözümlemesi ve açıklaması daha sonra olur. ‘Tüzel kişilik’ nazariyelerinin bu hukuki varlıkları açıklamaya çalışması da tüzel kişilerin ortaya çıkışından çok sonra olmuştur. Kara Avrupa’sı hukukları açısından geçen yüzyıl; hukuk nazariyesinin oldukça geliştiği bir dönemdir. ‘Tüzel kişilik’ kavramı üzerinde de gerektiğinden fazla tartışılmış, bazı görüşler ortaya atılmıştır. Bazı hukukçular, tüzel kişiliğin kanun koyucunun varsayımından başka bir şey olmadığını, gerçek bir varlığa sahip olmadıklarını ileri sürerlerken, diğerleri “gerçeklik” görüşünü savunmuşlardır.”⁸

On dokuzuncu yüzyıl, tüzel kişilik mefhumu üzerine yoğun tartışmaların yaşandığı bir asırdır. Tartışmalar bilhassa şu sorular etrafında yoğunlaşmıştır: Gerçek şahıslar haricinde bazı varlıklar da “hak süjesi” olarak kabul edilebilir mi? Bu minvalde “tüzel kişilik” bir “hak süjesi” midir ve yahut bu mefhum nasıl bir mahiyeti haizdir? Bu tartışmalar nihayetinde tüzel kişiliğin mahiyetini açıklamak üzere Varsayım⁹, Soyutlama¹⁰, Kolektif

7 Oğuzoğlu, *Eski ve Yeni Telâkkilere Göre Hükmi Şahsiyet*, s. 11; benzer ifadeleri için bkz. Oğuzoğlu, *Medeni Hukuk I: Şahsın Hukuku*, s. 335.

8 Hatemi, s. 9.

9 Haşım Bey’in makalesinde “Muvazaa Nazariyesi (Théorie de la personnalité fictive)” diye ifade edilmiştir. Ayrıca muhtelif eserlerde “Mevhum Şahsiyet, Farazi Şahsiyet, Fiksyon/Fiction Teorisi” şeklinde de ifade edilmiştir. Bkz. Hatemi, s. 9; Zevkliler, s. 614-615; Köprülü, s. 3-4; Saymen, s. 33; Oğuzoğlu, *Medeni Hukuk I: Şahsın Hukuku*, s. 336; *Eski ve Yeni Telâkkilere Göre Hükmi Şahsiyet*, s. 14 vd.; Bu teorelin savunucuları arasında Tarihçi Okulun kurucusu Friedrich Carl von Savigny (1779-1861, Alman hukukçu) ile Georg Friedrich Puchta (1798-1846, Alman Hukukçu) ve Bernhard Windscheid (1817-1892, Alman Hukukçu) gibi hukukçular vardır. Bu teoriye göre yalnızca gerçek kişiler hak süjesidirler. Gerçek kişiler haricindeki varlıkların, bu bağlamda tüzel kişilerin hak süjesi olarak kabul edilmesi ancak bir düzenleme ile mümkündür ki bu durum varsayımından başka bir şey değildir.

10 Haşım Bey’in makalesinde “Muhassas, Mahbûs Mal Nazariyesi (Théorie du patrimoine d’affectation)” şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca muhtelif eserlerde “Belirli Bir Amaca

Mülkiyet¹¹ ve Gerçeklik¹² teorileri ortaya atılmıştır. Haşim Bey de makalesinde bu teorilere¹³ yer vermiş, ekseriyetle bu teorileri aktarmakla birlikte bazı değerlendirmelerde de bulunmuştur. Buna göre hukukçular hak mefhumunu iki farklı şekilde değerlendirmiştir: Bazı hukukçular hakkı

Özgülenen Malvarlığı Kuramı, Hukuksal Gerçeklik Kuramı ve Eklektik Teori" şeklinde de ifade edilmiştir. Bkz. Zevkliler, s. 615; Bilge, s. 239; Oğuzoğlu, *Medeni Hukuk I: Şahsın Hukuku*, s. 341; Bu teörinin savunucuları arasında Rudolf von Jhering (1818-1892, Alman Hukukçu), Léon Duguit (1859-1928, Fransız Hukukçu) ve Gaston Jéze (1871-1953, Fransız hukukçu) gibi isimler vardır. Esasen bu teori, Varsayım görüşüne karşı geliştirilen "Sujesiz Hak Teorisi"nin bir yansımasıdır. Sujesiz Hak Teorisine göre bir topluluğa ait olan mallar, sahipsiz mal olarak görülmeli ve bu mallar dolayısıyla mevzubahis olan haklar da sujesiz olarak kabul edilmelidir. Bkz. Oğuzoğlu, *Eski ve Yeni Telâkkilere Göre Hükmi Şahsiyet*, s. 20. Soyutlama Teorisi, Varsayım ve Gerçeklik görüşlerindeki savlardan doğru bulduklarını uzlaştırmaya çalışır. Buna göre tüzel kişi ne varsayıma dayanır ne de gerçektir. Tüzel kişi tabii bir varlık olmayıp zihni bir tasarruftur. Herhangi bir gerçek nesneden hareketle soyutlanmış bir varlıktır. Buradaki gerçek nesneler bütünüyle tüzel kişiliğe ayrılmış veya tahsis edilmiş mallar ve/veya kişilerdir. Örneğin vakıf için vakıftan yararlananlar ve belirli mallar, dernekler için üyeler ve yöneticiler veya devlet için ülke bu gerçekliğe işaret eder.

11 Haşim Bey'in makalesinde "Cemâ'atî Mülkiyet Nazariyesi (Théorie de la propriété collective)" şeklinde ifade edilmiştir. Marcel Ferdinand Planiol (1853-1931, Fransız hukukçu) ve Joseph Barthélemy (1874-1945, Fransız Hukukçu), bu teoriyi savunan hukukçulardandır. Nitekim Oğuzoğlu'nun eserinde bu teori "Planiol ve Barthélemy Teorisi" şeklinde ifade edilmiştir (Oğuzoğlu, *Medeni Hukuk I: Şahsın Hukuku*, s. 342). Ayrıca bazı eserlerde "Elbirliği Ortaklığı Kuramı" şeklinde de ifade edilmiştir. Bkz. Zevkliler, s. 616. Kolektif Mülkiyet ve Soyutlama teorileri aynı başlık altında, "Amaç Kişiliği Teorisi ve Belirli Bir Amaca Tahsis Edilen Malvarlığı Teorisi" şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. Oğuzman, s. 244; Saymen, s. 37; Köprülü, s. 4; Bu teori tüzel kişiliği kolektif mülkiyet üzerinden izah etmeye çalışır. Buna göre ferdi mülkiyet yanında bir de kolektif mülkiyet vardır. Tüzel kişiye ait olduğu iddia edilen haklar aslında gerçek kişilere aittir. Gerçek kişiler bu haklarını birlikte kullanırlar.

12 Haşim Bey'in makalesinde "Hukuk-ı Şahsiyette Hakikilik Nazariyesi (Théorie de la réalité des personnes morales)" şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca muhtelif eserlerde "Şen'iyet, Hakikî Şahsiyet Teorisi" şeklinde de ifade edilmiştir. Bkz. Oğuzoğlu, *Medeni Hukuk I: Şahsın Hukuku*, s. 338; *Eski ve Yeni Telâkkilere Göre Hükmi Şahsiyet*, s. 29; Saymen, s. 39; Bu teori Alman Hukukçular Carl Georg Christoph Beseler (1809-1888, Prusyalı hukukçu ve siyaset adamı) ve Otto von Gierke (1841-1921, Alman hukukçu ve tarihçi) tarafından savunulmuştur. Bu teoriye göre tüzel kişiler de gerçek kişiler gibi birer hak sujesidir ve bunların kişilikleri tıpkı insanlar gibi gerçektir. Bunlar kendilerini oluşturan gerçek kişilerden ayrı bir kişiliği ve bu kişilerin iradesinden ayrı bir iradeyi haizdir. İnsanlar gibi organlara/uzuvlara sahiptirler. Ancak bu, biyolojik ve maddi anlamda değil; toplumsal, sosyal anlamdadır.

13 Bu teoriler hakkında bkz. Hatemi, s. 6 vd.; Özsunay, s. 47 vd.; Akünal, s. 13 vd.; Oğuzman s. 242 vd.; Zevkliler, s. 614 vd.; Köprülü, s. 3 vd.; Saymen, s. 33 vd.; Oğuzoğlu, *Medeni Hukuk I: Şahsın Hukuku*, s. 334 vd.; *Eski ve Yeni Telâkkilere Göre Hükmi Şahsiyet*, s. 8 vd.; Bilge, s. 236 vd.; Ayrıca Maurice Hauriou'ye (1856-1929, Fransız Hukukçu) izafeten "Müessese Teorisi" ismiyle bir başka teoriye daha yer veren eserler için bkz. Saymen, s. 42 vd.; Sıddık Sami Onar, *Hauriou'nun Müessese Nazariyesinin İzahı ve Bazı Müesseselerimize Tatbiki*, Hukuk İlmini Yayma Kurumu'nun Konferanslar Serisi: 66, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara 1941; teoriler hakkında ayrıntılı bibliyografya bilgisi için bkz. Hatemi, s. 30 vd.

insanın zatına münhasır kabul etmişken; diğerleri hakkı insanın zatından ayrı kabul etmiştir. Hakkı insanın zatına münhasır kılan hukukçular, “hak süjesi” olarak yalnızca insanı gördükleri ve hukuki ilişkilerde de iki taraf aradıklarından devlet, vakıf, şirket gibi tüzel kişiler söz konusu olunca da durumu “varsayım (fiksiyon-muvazaa)” ile izah etmeye çalışmışlardır. Ancak bu izah felsefe, tarih ve fiili durumla uyuşmadığından yetersiz kalmış, bu nedenle eleştirilmiş ve bu eleştiriler neticesinde başlıca üç teori ortaya çıkmıştır: Kolektif Mülkiyet Teorisi, Soyutlama Teorisi ve Gerçeklik Teorisi.

Haşım Bey her üç teoriyi de ayrı ayrı izah ederek değerlendirmiştir. Makalesini *İslam Mecmuası*nın 4. ve 5. sayılarında iki kısım olarak yayınlayan Haşım Bey, ilk kısımda Varsayım, Kolektif Mülkiyet ve Soyutlama teorilerini; ikinci kısımda ise Gerçeklik Teorisini ele almıştır. Evvela Varsayım görüşüne olumlu bakmadığını daha ilk dipnotunda, “Hükmî yerine de “hukukî” demek evlâdır, zîrâ “hükmî” kelimesinde müvâzaa fikri vardır.” şeklinde ilan etmiştir. Ancak bu, Haşım Bey’in Gerçeklik görüşüne yakın olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır. Esasen O, “manevi şahsiyet”e, yani “hak süjesi olarak tüzel kişilik”e olumsuz bakmaktadır. Değerlendirmelerinde “manevi şahsiyet (tüzel kişilik)”in bir müvâzaa, hayal ve rüya olduğunu; hak mefhumunun doğru bir şekilde anlaşılması halinde “manevi şahsiyet (tüzel kişi)” mefhumuna lüzum kalmayacağını savunmuştur. Görüşünü net biçimde ve doğrudan ifade etmemişse de Haşım Bey’in Soyutlama görüşüne daha yakın olduğunu söyleyebiliriz. Zira Soyutlama Teorisi, ne gerçek ne de varsayım olarak tüzel kişiliği tanıır¹⁴. Üstelik makalesinde atıfta bulunduğu ve “manevi şahsiyet”i kabul etmeyen Soyutlama Teorisinin savunucularından Gaston Jéze ile aynı görüşte olması da Haşım Bey’in Soyutlama görüşüne daha yakın olduğu biçiminde yorumlanabilir¹⁵.

¹⁴ Saymen, s. 37.

¹⁵ Haşım Bey’in bu makalesi, Türk hukukunda tüzel kişiliği teorik çerçevede tartışmaya açması bakımından önemlidir. Tartışma bugün de sürmektedir. Türk Hukukçularının ekseriyeti Gerçeklik görüşünü savunmuştur. Bu görüşlere ilişkin tüketici bir literatür ve değerlendirme için bkz. Hatemi, s. 16, dn. 21 ve s. 18-19, dn. 23; karşılaştırmalı hukuktaki görüşlere ilişkin bir literatür ve değerlendirme için bkz. Hatemi, s. 19-22 ve s. 19-20, dn. 25; Hatemi, hocalarının Gerçeklik görüşünü daha sevimli bulup bu görüşe eğilmelerinin ve bu görüşün daha demokratik sonuçlar doğurduğunu ileri sürmelerinin tesiri ile meslek hayatının başlangıcında Gerçeklik görüşüne eğilimli olduğunu, ancak daha sonra bu görüşünden vazgeçtiğini ifade etmektedir (Hatemi, s. 13). Yine Hatemi’ye göre: “sözde değil esasta ‘gerçekçi’ davranmak gerekir. Gerçekçi kuramdan ayrılmak antidemokratik sonuçlara götürmez. Bundan korkuluyor ise yapılacak şey maskeyi, perdeyi, paravanayı; bir kelime ile tüzel kişiliği korumak değil, bu perdenin arkasındaki gerçek kişileri korumaktır.

Haşim Bey makalesinin girişinde söze, hükmi şahsiyet kavramından evvel İslam hukukunda hukuki şahsiyet nazariyesinin yer alıp almadığının araştırılmasının gerekli olduğu şeklinde başlamış ve meselenin açığa kavuşturulmasının, konunun şeriat ("şer") nazarında bilinmesine bağlı olduğunu ifade etmiş ise de, meseleyi İslam hukuku bağlamında değerlendirmekten ziyade teorik bir çerçeve sunmuş ve İslam hukukunda hukuki şahsiyet mefhumunun yer alıp almadığı yahut bu mefhumun ne şekilde ele alındığı yönündeki meselelerin çözümünü makalesinin son satırındaki "Acaba İslâm'da hangi mahiyeti hâizdir?" suali ile muhataba bırakmıştır.¹⁶ Benzer bir usul, Haşim Bey'in "Akd ve İn'ikad" isimli çalışmasında da mevcuttur. Haşim Bey bu çalışmasında da ele aldığı meseleyi İslam hukuku açısından değerlendirmekten/çıkarımda bulunmaktan kaçınmıştır.¹⁷

Kişiler gerektiği gibi korunmuşsa ayrıca tüzel kişilerin de korunmasına gerek yoktur. Çünkü tüzel kişilik, gerçek kişilerin kullandığı hukuki araçtan başka bir şey değildir." Bkz. Hatemi, s. 22; Alman ve İsviçre doktrinine paralel olarak Türk doktrininde de Varsayım ve Gerçeklik teorilerinin olumlu yönlerini alarak oluşturulan görüşlerin giderek etkinlik kazandığı yönünde bkz. Akünal, s. 16.

16 Haşim Bey'in yukarıdaki satırlarda da geçen, 'hak' mefhumunun doğru şekilde anlaşılması halinde manevi şahsiyete (tüzel kişiliğe) lüzum kalmayacağı şeklindeki değerlendirmesini, İslam'da tüzel kişiliğin olmadığı yönünde bir görüşe sahip olduğu biçiminde yorumlayabiliriz. Ancak İslam'da tüzel kişiliğin olmadığı ya da İslam hukukunun tüzel kişiliğe kapalı olduğu şeklinde açık ve kesin bir görüş beyan etmediğini de tekrardan vurgulamak isteriz.

Timur Kuran, Ortadoğu'nun geri kalma sürecinde İslam hukukunun rolünü irdelediği 'Yollar Ayrılırken' adlı kitabında, İslam hukukunun tüzel kişiliğe kapalı bir yapı taşımasını, geri kalmanın nedenleri arasında göstermekte ve bunu değerlendirmektedir (Timur Kuran, *Yollar Ayrılırken*, Çev.: Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2012). Tüzel kişiliğe kapalı bu hukuki yapı Osmanlı Devleti'nde de mevcuttur ve bu durum bilhassa Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın yeniden açıldığı 1908 yılına kadar sürmüştür (Kuran, s. 130).

1913 tarihli 'Eşhas-ı Hükmiyenin Emval-i Gayri Menkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-ı Muvakkat'ın esbab-ı mucibe mazbatasında (Karakoç Serkez, *Kavanin-i Cedide Külliyyati*, İstanbul 1339/41, tab'-ı sâni s. 636 vd.) beytülmal, hükümet, belediye daireleri, ticaret ve sınaat şirketleri ile cemiyetler gibi kurumların birer tüzel kişi (şahs-ı hükmi) olduğu ifade edilmiştir. İslam hukukunda tüzel kişilik meselesi bu çalışmanın sınırlarını aştığından, burada ayrı bir değerlendirme yapmayı uygun görmüyoruz. İslam hukukunda tüzel kişilik bahsi hakkında bkz. Hasan Hayri Çırak, *İslam Hukukunda Hükmi Şahsiyet (Tüzel Kişilik)*; Köse, "İslam Hukuku ve Modern Hukuka Göre Tüzel Kişilik"; Hatemi, s. 35 vd.

Yine vakıf veya beytülmal gibi kurumlardan hareketle İslam hukukunda tüzel kişilik mefhumuna kısmen yer verildiğini savunan görüşler hakkında bkz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türk Medeni Hukuku*, C. 1, Cüz 2: Şahsın Hukuku, İstanbul 1960, s. 172-173.; Özsunay, s. 18.

Son olarak İslam hukukunun tüzel kişilik mefhumu ile meşgul olmadığı, bu mefhumu hiç yer vermediği hakkında bkz. Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3. Bası, Ankara 1958, s. 63-64.

17 "anâsır-ı mukâyese elde edildikten sonra lazım gelen hükümlerin istidlâlini, ulûm-ı hazıra meyânında makam-ı ihtîşâmını daima muhafaza eden ilm-i celîl-i fıkha müntesib ulemâ-i

Teorik bir içeriğe sahip oluşu ve felsefi ifadelerin varlığı, bilhassa Gerçeklik Teorisi alt başlığında sunulan bölümü, makalenin ilk bakışta güç anlaşılan özellikleri arasında zikredilebilir. Yine Haşim Bey'in görüşlerini doğrudan ifade etmemiş olması, kendisinin ilgili teoriler ve tüzel kişiliğin İslam hukukundaki yeri hakkında tam olarak ne düşündüğünü anlamamızı zorlaştırmıştır. Haşim Bey'in bu yazısının, bildiğimiz kadarıyla İslam hukukunda tüzel kişilik mefhumunu ele alan ilk makale olduğunu belirterek, söz konusu makaleyi Latin harfleriyle aşağıda paylaşıyoruz.

İslâm Hukuku – Hükmî Şahsiyet¹⁸

Şûrâ-yı Devlet A'zâsından Hâşim

İslâm hukukunda hukukî şahsiyet nazariyesinin mevcut olup olmadığını tedkik edeceğiz; son zamanlarda “eşhâs-ı hükmîye” meselesi şâyân-ı kayd bir ehemmiyet kesb ettiği cihetle İslâm hukuku buna ait bir bahsi şâmil midir? Bu cihetin araştırılmasına lüzûm hâsıl oluyor.

Hukukî şahsiyet nazariyesinin fukahâ-i ızâm tarafından tedkik edilip edilmediğini tayîn için evvel emirde İslâm'da hukukun nasıl telakki olunduğunu taharriye ihtiyaç vardır. Fi'l-hakika âtide sâbit olacağı üzere meselenin halli, hukukun şer' nazarındaki mahiyetinin bilinmesine mütevakıftır.

mükerrerrememizin himemât-ı güzîdelerine terk ediyoruz.” Bkz. *Ceride-i Adliye*, sy. 28, 1326, s. 1343-1348, s. 1343.

18 “Zâtîyet” kelimesi felsefe malûmâtına “şahsiyet” den daha muvâfıktır. Hukukçuların telkinâtına da mülâyim gelir. Nitekim fukahâ bu ma'razda “nefs” ve “zât” kelimelerini kullanırlar. Tâ Romalılar devrinden başlayarak ta'kîp edildiği takdirde Avrupalılar'ın da (*Personne*) kelimesini isti'mâl ettikleri görülür. [Oğuzoğlu'na göre, “persona” kelimesinin eski Türk diline ait bir kelime olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Oğuzoğlu, *Eski ve Yeni Telâkkilere Göre Hükmî Şahsiyet*, s. 4.] Hükmî yerine de “hukukî” demek evlâdır, zîrâ “hükmî” kelimesinde müvâzaa fikri vardır. [Nitekim Haşim Bey “hükmî” kelimesini sadece makalesinin başlığında kullanmış, metnin içeriğinde ise istikrarlı biçimde sadece “hukukî” kelimesini tercih etmiştir. Özsunay'a göre de, İsviçre Medeni Kanunu'nun Almanca metninden ve yerleşmiş İsviçre öğretisinden yararlanarak, “hükmî şahıs” yerine “hukukî şahıs” deyiminin kullanılması daha doğru olur (Özsunay, s. 5). Hatemi'ye göre ise “tüzel kişi” terimi “hukukî şahıs” terimini karşılamaktadır. Zira Hatemi'ye göre “Tüze” kelimesi Türk dilinde hukuk anlamına gelen “töre” kelimesinden gelmektedir (Hatemi, s. 29, dn. 31). Köprülü, “toplu kişiler” ifadesini daha isabetli bulmuştur (Köprülü, s. 6). “Tüzel kişi/lik (hükmî şahsiyet)” terimi ve bu terimin kullanımı hakkında ayrıca bkz. Zevkililer, s. 612; Akünal, s. 13]

Malûmdur ki hukukçular bu bâbda ikiye ayrılarak bazısı hakkı zâtî, enfüsî (*Subjectif*) addetmiş; birtakımı da şey'î, haricî (*Objectif*) olarak tanı-
mıştır. Birinci mezhebe sâlik olanlar, menşe ve esas farklarından kat'ı nazar,
hakkı insanın zâtına müte'allik ve tafsîle kâim farz, ikinci mezheb erbâbı ise
hukuku, insanın zâtı haricinde mevcut desâtir olmak üzere kabul ederler. Hak-
kın zâtı olduğuna kâil olan hukukçular, hakkı behemehal bir yere isnât etmek
istedikleri ve efrâd-ı insaniyeden gayrısını hak için vahdet (*Unité*) olarak ta-
nımadıkları gibi, hukukî münâsebetlerde fail (*Actif*) ve münfail (*Passif*) olmak
üzere iki taraf aradıkları cihetle devlet, cemiyet, şirket, vakıf gibi mevcudi-
yetler karşısında muvâzaa tarîkine sapmağa mecbur olurlar. Derler ki: Hak,
tefekür ve irâde hassalarını hâiz zâtlarda mütecellîdir; bu sıfatları nefsinde
cem' eden ise insandır. Binâenaleyh hak için yegâne vahdet insanın zâtıdır.
Zâtîyet, icâb ve isticâba ehliyetir; nizâm-ı hukukî de insanlarla kâimdir; yoksa
insanların zâtîyeti, hukukî nizâmın neticesi değildir.

Binâenaleyh hukukî muvâzaalar, kanunlar insana ehil muâmelesi yap-
tığı zaman kendisine zâtîyet bahş etmeyip belki bidâyette mevcut zâtîyeti
tanımlamakla iktifâ ederler. Hâlbuki cemiyet ve emsâli, düşünmek ve istemek
hâssalarından mahrumdurlar. Binâenaleyh zâtîyete mâlik olamayacakları
cihetle kendilerine hakkı isnâda imkân yoktur. Kanun bunlara ehliyet verdi-
ği takdirde tabî'aten vücûdu lâ-büdd olan bir şartı muvâzaa tarîkiyle var farz
eder.

Nefsü'l-emrde bulunmayan bir şartı mevcut addetmek muvâzaadan baş-
ka bir şey değildir. İşte "hukukî şahsiyet" meselesinde Muvâzaa Nazariyesi
(*Théorie de la personnalité fictive*).¹⁹

Bu nazariye felsefe, tarih ve fiiliyyâta muhalefeti hasebiyle ta'rize dûçâr
olmaktan kurtulamamıştır. Hukukun telâkkiyatında ve tedkik usûllerinde te-
beddül husûlüyle zihnî ameliyeler neticesinde ihdâs edilmiş olan muvâzaa na-
zariyesi, hukukçular tarafından hakâyıkı izaha kâfi addolunmamağa başladı.

19 [Oğuzoğlu'na göre varsayım teorisi (muvâzaa nazariyesi), bizzat ortaçağ başlarında
yaşayan Roma ve Kilise hukuku esaslarına dayanır (Oğuzoğlu, *Eski ve Yeni Telâkkilere Göre
Hükmi Şahsiyet*, s. 8). Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Medeni Hukuk Profesörü Cahit
Oğuzoğlu'nun bu eseri, 1936 yılında *Hukuk İlmini Yayın Kurumu*'nun desteği ile Ankara
Halkevi'nde sunulmuş bir konferansın metnidir. Oğuzoğlu "hükmi şahsiyet"e dair bu
konuşmasında tamamiyle Kilise, Roma ve Avrupa'daki tekâmül ve teorilerden bahsetmiş;
İslam-Osmanlı hukukundaki duruma değinmeye lüzum görmemiştir. Muhtemeldir ki
Haşim Bey'in bu makalesinden de habersizdi. Esasen, Haşim Bey'in ülkemizde "tüzel
kişilik" mefhumunu kaleme alan/tartışan ilk hukukçu olması nedeniyle, "tüzel kişi/lik"
meselesi hakkında çalışanların Haşim Bey'in bu makalesine de başvurması beklenir/di.]

Nitekim: Cemâ'atî Mülkiyet Nazariyesi (*Théorie de la propriété collective*), Muhassas, Mahbûs Mal Nazariyesi (*Théorie du patrimoine d'affectation*), Hukukî Şahsiyette Hakikîlik Nazariyesi (*Théorie de la réalité des personne morale*) namlarıyla başlıca üç nazariye²⁰ daha zuhûr etti. Sadedden uzaklaşmamak için bunları icmâlen arz ile iktifâ edeceğiz.

Cemâ'atî Mülkiyet Nazariyesi

Emlâke üç suretle tasarruf olunur. Ferden, şâyi'an, an-cemâ'atin²¹. Ferden tasarruf, ihtisâs ve istibdâd tarîkiyle vaki'dir. Bu nev' tasarruf istiklâlî mutazammın ve şuyû'u mâni'dir.

Şâyi'an tasarrufta muayyen ve müstakil bir hisse bakîdir; yalnız hisse mülkün kâffe-i zerrâtına sârîdir. Şâyi' mülkiyet ferdi mülkiyetten hukuk itibâriyle farklı değildir. Zira haklarda, hisselerle mâlikiyette istiklâl devam eder. Bu iki tasarrufu yek-diğerinden ayıran maddî ihtilâddan ibarettir. Bununla beraber ihtilât keyfiyeti de ârızı olup maksûd-ı bi'z-zât değildir. İrs tarîkiyle müte'addid vârise intikâl eden emlâkte olduğu gibi. Esasen şuyû' inkisâma müsta'iddir.

An-cemâ'atin tasarrufa gelince hal tamamiyle değişir. Mülkiyet bu takdîrde bir husûsiyet kesb eder; bunda maksûd-ı bi'z-zât mülkün, cemâ'ati teşkil edenlerin kâffesine aidiyetidir. Bir karye halkına mahsûs koru ve orman, âmmenin intifâ' ettiği emvâl-i emiriye gibi.

Müşâ' ile cemâ'atî mülkiyet²² yek-diğerinden pek farklıdır. An-cemâ'atin tasarrufta müstakil hisseler yoktur; cemâ'ate mensup olanların mahsus mülkü

20 [Bu teorileri şu şekilde sıralayabiliriz: Kolektif Mülkiyet Teorisi, Soyutlama Teorisi, Gerçeklik Teorisi]

21 [Günümüzdeki ifadeleri ile: Ferdi Mülkiyet – Müşterek Mülkiyet – İştirak Halinde Mülkiyet. 4721 sayılı Medeni Kanunumuz, “Birlikte Mülkiyet” başlığı altında müşterek mülkiyet için “Paylı Mülkiyet” ve iştirak halinde mülkiyet için de “Elbirliği Mülkiyeti” tabirlerini kullanmaktadır. Bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4721.html>, MK md. 688 vd., (çevrimiçi) Erişim Tarihi: 03.05.2014]

22 [“cemâ'atî mülkiyet” sehven yazılmış olsa gerektir. Sonraki cümlelerdeki kullanım ve muhtevadan anlaşılacağı üzere doğrusu “an cemâ'atin (iştirak halinde) mülkiyet” olacaktır. Ayrıca “Müşâ” tabiri, “Şâyi'an (müşterek) mülkiyet” yerine kullanılmıştır. Müşâ; paylı hisseleri ihtiva eden müşterek şey demektir. Mesela iki kişinin yarı yarıya müşterek olduğu bir mal müşâdır. Başka bir tarif ile; müşterek bir maldaki 1/2, 1/4, 1/6 gibi. Paylı hisselerden herhangi biridir. Hisselerden her biri bu malın tamamına şamildir. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu*, c. 6, Bilmen Yay., İstanbul 1970, s. 11]

yalnız isti'mâl etmeye ve ondan intifâ' eylemeye hakları vardır; mezkûr mülk üzerinde müstakilen hiçbir hisseye sahip değildirler.

Mücmelen arzı sadedinde bulunduğumuz nazariyenin müdâfi'leri bu üç nev' mülkün aynı zamanda mevcudiyetini beyândan sonra derler ki: Muvâzaa nazariyesi, evvela, yanlış bir fikrin mahsûlüdür; zâtîyen, an-cemâ'atin tasarruf edilen emlâkin gizli kalmasına sebep olur. Binâenaleyh hukukî şahsiyet denildiği zaman "ferdî mülkiyetten başka ahkâma tâbî' ve müstakil bir küll halinde an-cemâ'atin tasarruf edilir emlâk" tasavvur olunmalıdır. Zira maddeten vücûdu sâbit olan bir şeyin izahı için muvâzaaya ihtiyaç yoktur. Bir de hukuk yalnız insanlara aittir. Onlara birtakım menâfî' temîni için vaz' edilmiştir. Şu kadar ki birtakım efrâd müctemî'ân bazı emvâle tasarruf ettikleri takdîrde amelî mülâhazâta müstenid olarak "şahs-ı manevî" tabîri kullanılır; bununla "manevî şahsın" hakk-ı mülkiyeti hâiz olması icâb etmez. Nefsü'l-emrde mülkiyet yine cemâ'atı teşkil eden efrâdın hey'et-i mecmû'asına aittir.

Muhassas, Mahbûs Mâl Nazariyesi

Kurûn-ı Vüstada şâyi' doktrinlerden ve Almanların "Gessamte hand" hakkındaki temhîdâtından mülhem olan bu nazariye, Fransa'nın büyük hukukşinâsı müteveffâ M. Saleilles²³ tarafından mazhar-ı müdafaa olmuştur. Hulâsaten şundan ibarettir: Hâdisatın fiilen cereyanı tedkîk edilince sâbit olur ki, hukukî şahsiyet mevzû'-ı bahs olan yerlerde tamamıyla ayrılmış ve muayyen bir cihetle tahsîs edilmiş emvâlden başka bir şey yoktur.

Bazı hukukçular bir mal ayrıldığı ve müstakil bir mülkiyet teşkil edildiği zaman keyfiyeti izah için manevî bir şahsiyetin icadına ihtiyaç var farz ederler. Halbuki efrâda ait emvâl yanında, hukukî râbitası tahsîs ve bir gâye için habs olan ve kava'id-i mahsûsasına tevfikân idare olunan emvâlin bulunabileceğini tasavvura ne mâni' var? Bu vechile ayrılan emvâl muayyen eşhâsın (dâyin, mürtezika) tevsîk-i matlûbâtına veya bir suretle intifâ'ına hizmet eder. Binâenaleyh muvâzaalı manevî şahsiyet fikrini ber- taraf etmek iktizâ eder.

Hukukî Şahsiyyette Hakikîlik Nazariyesi

Bu nazariye aslî, hatârî itibâriyle Sosyolojik Mektebinin nokta-i nazarıdır. Malûmdur ki bu mektep insan cemiyetlerini ırk, lisân ve menfaatlerde

23 [Raymond Saleilles (1855-1912); Fransız Hukukçu].

müşâreket ve aynı kanunlara mütâba‘at dolayısıyla toplanmış birtakım insan kitlelerinden ibaret addetmek, belki onlarda vücûd-ı insaniyetin terekkübâtına müşâbih zî-hayat bir uzviyet görür.

Manevî şahsiyetlerin maddîliğini, hakikîliğini müdâfaa edenler aynı kazıyeyi kabul ederler ve derler ki: faâl ve hakikî bir hayata mâlik olan yalnız devlet değildir. Devletin ictimâî hayatı, arazisi üzerinde bulunan ictimâî uzviyetlerin kâffesine sârîdir. Siyasî, idarî cemiyet ve müesseselerle iktisadî şirketler hep hakikî şahsiyetlerdir. Fakat hukukçular, cemiyetleri insan gibi dimâğ, a’sâb ve cereyan-ı dem cihâzına mâlik zî-hayat uzviyet addeden ictimâiyatçıları tamamiyle takîb etmezler. Bunlar fizyolojik faraziye yerine ruhî bir esas kabul ederler:

“Gayenin vahdetidir ki her şahs-ı manevîye hakikîliğini veren ruhî vahdeti tevlid eder. Cemiyetlerin, bütün insan kitlelerinin ferdiyeti (*individualité*) takîb ettikleri gaye bâkî kaldıkça devam eyler. Cemâ‘atî (*Collectif*) bir vücûdu terkîb eden insanların münâsebetleri iki türlüdür; biri ferdî ve mütehalif; diğeri müterâfık ve ictimâî gaye ile muayyen. İkinci nev’ münâsebetler bir vahdet tevlid edecek surette intizâm peyda ederler ve bu suretle müşterek gâyeye mâ‘tuf cemâ‘atî bir irâde (*Volonté collective*) doğar.”

Mu‘allim Mr. Hauriou²⁴ de ikinci mesleki tercih eder: “Manevî şahsın hakikîliği ictimâîdir. Şahs-ı manevî ictimâî birtakım hâdisâtan müsted hukukî bir inşâdır.”

Bu nazariyeye göre kanun, manevî şahsı icat etmez. O, kanunun sudûrundan evvel hâricî bir mevcudiyeti hâizdir. Cemiyet ve müesseseler bir müddet işledikten sonra âmme nazarında bir zâtiyet iktisâb ederler. Himâye, teâvün ve müsabaka cemiyetleri birkaç sene yaşayınca idareyi der-uhde eden hey‘et-i zihinlerden silinerek yerine cemiyet kâim olur; Binâenaleyh bunlara muvâzaa tarîkiyle icat edilmiş denemez, çünkü hakikî mevcudiyetleri vardır. Binalara, eşyaya ve memurlara mâlik olan bu müesseseler kendilerini tanıyanların zihninde yer tutmuşlardır.

Hakkın, zât-ı insan haricinde mevcut desâtîr olduğuna taraftar bulunanlara gelince: Bir kısmı, Tahassus ve Hakikîlik nazariyelerinin mürevvicleri gibi, hakların kâffesi hukukî nizâmdan mütevellid olmaktan nâşi hak için vahdet teşkîl etmek insanın zâtına inhisâr eylemeyererek, ictimâî hâdiselerden

24 [Maurice Hauriou (1856-1929); Fransız Hukukçu. Fransız idare hukukunun, Duguit’le birlikte, kurucusu sayılan Hauriou, Hukuk Sosyolojisinin de kurucularından kabul edilmektedir.]

maddî bir mahiyet iktisâbıyla nizâm-ı hukukînin dâire-i tanzîmine girenlerin de birer “vahdet” olabileceğini iddia, diğer kısmı ise hukukî münasebetlerde cânibeyni tevella için iki zâtın vücûduna daima lüzum olmamasına mebnî bu gibi hususâtta manevî bir şahsiyet tasvirine hâcet görmediklerini dermeyân ederler. İkinci kısım müellifler, manevî şahsiyeti külliye münkirdirler. Bu meyanda Gaston Jéze²⁵ der ki: “Manevî Şahsiyet Nazariyesi bir dîndir. Hukukun bugünkü telâkkisi böyle hayalâtın devamına imkân bırakmadığı cihetle ben itikâd etmem”.

Medeniyetten nasibedâr ve içinde hukukî nizâm teessüs etmiş olan bir cemiyette hâdiseler ihtiyaç ve garazlara nazaran tasnif edilerek âmm ve gayr-ı zâtî kudretler ve muayyen ehliyet ve salâhiyetler ihdâs olunur; yine âmm ve gayr-ı zâtî vaz'-ı hukukîler (*Situations juridiques*) icat kılınır; kanunen muayyen şerâitî hâiz olanlar ehliyet, salâhiyet iktisâb eder; hukukî vaz'ın hudûduna girince birtakım haklara nâil ve vazifelerle mükellef olurlar. Zât-ı hak ve vazife, kanun dairesinde isti'mâl-i kudretten sonra tecellî eder. Bunlar bir takım makâsıd ve ağrâzı mutazammındır.

Garaz ve maksatlar muayyen kalıplar vasıtasıyla ifade edilir; bu kalıplar, hukukî fiiller ve akidlerdir. Hukukî fiiller, akidler iki nev'dir: İki taraflı, vahidül-cânib.

Hâricî hak taraftarlarına göre her vaz'-ı hukukîde mutlaka fail (*Actif*) ve münfail (*Passif*) iki zâtın bulunması zarurî değildir. Vâkıa ahvâlin ekserisinde bulunur. Mesela akd-i bey' ile tahassul eden hukukî vaz'da iki taraf mevcuttur: Bayî, müşteri. Fakat hukukçuların çoğu bunu münâsebetlerin kâffesine teşmîl ederek bütün vaz'-ı hukukîlerde cereyanını isterler; Halbuki hukuk-ı âmme münâsebetlerinden olan “vergi” meselesini tedkik edelim: Tahakkuk memûruna kanunen vergiye tâbi tutulanlar zimmetinde deyn ispât etmek salâhiyeti verilmiştir; bu salâhiyeti mûcibince bir mülk sahibini borçlu kılar, artık burada bir dâyin aramak faidesizdir. Birtakım hukukçular behemehal iki taraf bulunmasını zaruri addettiklerinden bu gibi ahvâlde dâyin olarak devleti gösterirler; hakikaten vücûdu olmadığı ve esasen zaruret bulunmadığı halde muvâzaa tarîkiyle manevî bir şahsiyet icat ederler. Halbuki fiiliyatı aynen izah etmek daha basit iken muvâzaalara, hayalâta sapmakta bir faide melhûz değildir. Hukuk vukû'ât ilmidir; hayal ve rüya mecmuası değildir. Me-selede fiilen hal şundan ibarettir: “Tahakkuk memuru kanunun ihdâs ettiği

25 [Gaston Jéze (1871-1953); Hukuk ve İktisat kökenli Fransız düşünür. Fransa'da modern maliye biliminin kurucusu sayılır.]

vaz‘-ı hukukîye ait vazifesini ifâ ediyor. Kezalik efrâd da kanunen muhdes vaz‘-ı hukukînin külfetini tahammül eyliyor; nitekim mülkiyet itibâriyle birtakım hukuk ve menâfi‘den müstefîddir; cemiyet kendisine levâzım-ı emniyeti tehiyye ediyor.” İşte hal bundan ibarettir. Bunun hâricinde her ne ilave edilirse hayal olur. Görülüyor ki hak bir kudret, tanzim edilmiş bir salâhiyet addedilince “manevî şahsiyet”e mahal kalmıyor. Acaba İslâm’da hangi mahiyeti hâizdir?

Ekler

el-Hablü'l-Metîn fî Tatbîki'l-Kânûn-ı Esâsî maa's-Şer'î'l-Mübîn*

Berzencîzâde Ahmed Fâiz (haz. Abdullah Taha İmamoğlu)**

Berzencîzâde Ahmed Fâiz Efendi'nin Kânun-ı Esasi'yi şer-i şerife mutabık ve siyaseten de şeriata temas eden bir metin olarak görüp yorumladığı bu risalenin tam adı *el-Hablü'l-metîn fî tatbîki'l-Kânûn-ı Esâsî maa's-Şer'î'l-mübîn*'dir. Eserin başlığı Türkçe'ye *Kanun-ı Esasi'nin Apaçık Şeriatla Uygulanmasında En Sağlam İp*¹ diye tercüme edilebilir. Ahmet Fâiz Efendi'nin kaleme aldığı bu risale otuz sekiz sayfadan müteşekkil olup, Edirne vilayeti merkez naibi görevinde iken yada sonrasında kaleme alınmıştır. Risale iki kısma ayrılmakta olup ilk kısmı oluşturan 3-13. sayfa arası Arapça; ikinci kısmı oluşturan 14-35. sayfa arası ise ilk 13 sayfanın Türkçe'ye tercümesidir.

Eserin önsözünde Sultan V. Mehmed (ö. 1918) övülmekte ve meşrutiyet-i meşruayı tesis eden ve Kânûn-ı Esâsî'nin uygulayıcısı olarak takdim edilmektedir. *İslamcıların Siyasi Görüşleri I* adlı kitabında Kânûn-ı Esâsî'nin şer'iliğine bir bahis ayıran İsmail Kara, bu risaleyi görme imkanı bulamadığını ifade etmektedir.

* Metni okuyarak kıymetli katkılar yapan Ali Adem Yörük'e teşekkür ediyorum.

** Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Yazar, burada Al-i İmran suresinin 103. ayetinde zikredilen “Topluca Allah'ın ipine yapışın.” ayet-i kerimesindeki “habl” (ip) metaforuna atıf yapmaktadır. Böylelikle o, yaptığı şerhin uygulayıcılar açısından önemini vurgulamakta ve şeriatın da nazara alınması gerektiğine işaret etmektedir.

Risalede Ahmed Fâiz Efendi'nin tam adı Ahmed Fâiz b. es-Seyyid Mahmud b. es-Seyyid Ahmed b. Abdüssamed eş-Şehrezorî el-Kürdî şeklinde belirtilmektedir. Süleymaniye'deki Berzenciler aşiretine mensuptur. Kökeni itibariyle seyyid olan bu aile, aynı zamanda ulema ailesi olarak da meşhurdur. 1842'de Musul civarındaki Süleymaniye'ye bağlı Addân köyünde doğan Ahmed Fâiz Efendi'nin babası, Berzenciyye şeyhlerinden Mahmud Efendi'dir. Özel hocalarla başlayan tahsil hayatını Süleymaniye ve Kerkük medreselerinde tamamlayan Ahmed Fâiz Efendi, Süleymaniye'deki Nevтуşîzâde Müftü Efendi Medresesi'nde dersiamlık, Merke, Köysancak, Karadak, Kûtulamâre, Müntefek, Kerbelâ, İzmir, Dersim, Urfa, Kudüs, Kastamonu, Musul naiblikleri ve bir süre de Meclis-i Maarif üyeliği yapmıştır. Son olarak 1 Şubat 1906'da Edirne vilayeti merkez naibliğine tayin edilmiş ve 1907'de emekli olmuştur. Mustafa Uzun, kendisinin bu tarihten sonraki hayatı hakkında bilgi bulamadığını ifade etmektedir.²

Risalenin kaynakları incelendiğinde fıkıh kitaplarından İmam Muhammed'in (ö. 189/805) *el-Asl'ı*, Ekmeleddin el-Bâbertî'nin (ö. 786/1384) *el-İnâye fî şerhi'l-hidâye*'si, İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) *el-Bahrü'r-râik'i*, Şa'rânî'nin (ö. 973/1565) *Mizânu's-şerî'a'sı*, Dâmâd'ın (ö. 1078/1667) *Mecma'ül-enhur'u*, müellifi tespit edilemeyen bir alimin *Hulâsatu'l- Bezzâzziyye*'si, hadis kitaplarından Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-sahîh*'leri, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Şu'abu'l-îmân'ı*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Câmi'u's-sagîr'i*, İbn Hacer Heytemî'nin (ö. 974/1567) *Fethu'l-mübîn fî şerhi hadîsi'l-erba'in'i*, Sagânî'nin (ö. 650/1252) *Meşârik* ve muhtelif şerhleri, siyaset metni olarak Meşrepzâde Arif Efendi'nin (ö. 1275/1858) *Siyasetname*'si ayrıca ilimler tasnifi eserlerinden de Süyûtî'nin *en-Nükâye*'si kaynak olarak kullanılmıştır.

Metinde zikredilen ayetlerin mealleri verilirken Süleyman Ateş'in *Kur'an-ı Kerim Meali* tercih edilmiştir. Az sayıdaki Arapça ifadeler tercüme edilmiş ve hadislerin tahrirleri yapılmıştır. Eserin kaynakları tarafımızdan tespit edilmiş ve metni daha anlaşılır kılmak için zaman zaman köşeli parantezler kullanılmıştır.

Ahmed Fâiz Efendi'nin eserleri yazıldıkları ilim dallarına göre tasnif edildiğinde şöyle belirtilebilir:

İslami ilimler alanındaki eserleri: 1. *Enfesü'l-fevâid fî'l-keîâm ve'l-akaid*; 2. *Ebhe'l-kalâid fî telhîsi Enfesi'l-fevâid*; 3. *Ravzatü'l-ezhâr fî şerhi Gayeti'l-ihtisâr*;

2 Mustafa Uzun, "Ahmed Fâiz Efendi", *DİA*, c. II, s. 64-65.

4. *Hulâsatü'l-akîde fî şerhi Dürreti'l-ferîde*; 5. *es-Seyfü'l-meslûl fî'l-kati bi-necâti usûli'r-Resûl*; 6. *Zübdetü'l-âmâl fî tercemeti Nusûsi'l-âl*; 7. *Behcetü'l-bünyân hâşiyetü Tuhfeti'l-ihvân*; 8. *Hayrü'l-eser fî'n-nusûsi'l-vârideti fî hakkı âli seyyidi'l-beşer*; 9. *ed-Dürerü'l-manzûm fî izâhı me'stemele alâ sebati ulûm*.

Dilbilgisine dair eserleri: 10. *Cilâü't-tarffî ilmi's-sarf*; 11. *Tuhfetü'l-ihvân fî şerhi Fethi'r-rahmân*; 12. *Teshîlât-ı Berzenciyye der Avâmil-i Cedveliyye*; 13. *Hamîdiyye fî ihtisârî's-sarf ve'n-nahv bi'l-lugati't-Türkiyye*; 14. *el-Bedrül-kâmil fî ihtisârî't-tasrîf ve'l-avâmil*.

Müellifin ilimler tasnifine dair yazdığı yegane eseri 15. *Kitâbü İkdi'l-leâl fî mâ havâ tarîfâtî'l-ulûm ve yukraü alâ isney aşere minvâl* dir.

Siyasi muhtevalı eserleri ise 16. *Evzahu'l-beyân fî vücûbi itâati's-sultân* diğer adı *Nassû'l-Kurân fî vücûbi itâati's-sultân*; 17. *el-Hablü'l-metîn fî tatbîki'l-Kânûn-i Esâsî maa's-şer'i'l-mübîn* dir.³

el-Hablü'l-metîn fî tatbîki'l-Kânûn-ı Esâsî maa's-şer'i'l-mübîn

İşbu risale-i hakikat-isâlenin tertib ve tanzim ve telif ve terkîmi bi'l-irs ve'l-istihkâk ve bütün cihanın bey'at-ı havas ve avamı ile bi'l-ittifak serîr-i şevket-masîr-i Osmânî [yi] tezyîn ve terşîh ve bu yüzden âlemi bahar-ı merretle müstağrak eden padişah-ı şeriat-penâh ve halife-i meşrutiyet-iktinâh sultan-ı fâzıl ve hakan-ı mefkûdü'l-emâsil sâlik-i mesâlik-i sebilürreşâd ve feryâd-res-i der-mandegân-ı zuafâ-yı ibâd es-sultan b. es-sultan ve el-hakan b. el-hakan es-Sultan Mehmed Hânu'l-hâmis harresehullahu an şerri'l-hevâcis ve'd-desâis hazretleri nâil-i imâmet-i kübrâ ve hâiz-i hilâfet-i uzmâ oldukları eyyâma tesâdüf etmiştir. Cenâb-ı Hakk ömrünü tavîl ve ikbâlini celîl ve adûsünü zelîl ve rezîl eylesin.

1. Ba'de edâ-yı mâ vecebe

Malûm ola ki Kânûn-ı Esâsî iki kısma münkasimdir. Birincisi şer'-i şerîfe muvâfık ve her mezhebe mutabık olan meşveret, adalet, ittihad, müsâvattır ki

3 Hayatı ve eserlerinin ayrıntıları için bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1955, c. I, s. 193; Uzun, a.g.m., s. 64–65; Tarık Zafer Tunaya, “Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Tefekküründe ‘İslamcılık’ Cereyanı”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XIX/3–4 (1954), s. 665–668; İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri I*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 183–192.

kıvâm-ı saltanat ve bekâ-yı mülk ü memleket ve saadet-i millet ve refâh-ı raiyyet onlarla kâim ve dâimdir.

İkinci kısmı siyasi ise de âtiyen tafsîl ve beyan edileceği vechile şer‘-i şerîfe dokunur bir ciheti olmadığı şöyle dursun meşrû olan kısım-ı evvelin esbâb-ı müteheyyesindendir ki o da vükelâ-yı devlet ve mebusan-ı millet ve ayan-ı memleket ve hey‘et-i mehâkim ve mecâlisin sûret-i intihâb ve tayinleri ile zaman-ı ictima ve dâire-i salâhiyetlerinden ve mülk-i milletin sûret-i idaresiyle sâir buna mümasil şeylerden ibarettir.

2. Kısım-ı Evvelin Meşrûiyetine Dâir Olan Edille

2.1. Müşavere

Fahr-ı âlem (sav) Efendimiz ilm-i evvelîn ve âhirîni bildiği halde Cenâb-ı Hak “İşini onlara danış.” [Âl-i İmrân, 3/159] fermân-ı ilâhiyesiyle ashâb-ı kirâmıyla müşavereyi emir buyurmuştur. Yani emr-i harb ve ona mümasil umûr-ı dünyeviyeye dair ve hakkında vahiy nâzil olmayan umûra müte-dair tatyîb-i hâtır ve tefrîh-i kalbleri ve terfî-i kader ve câhları için ashâb-ı kirâm ve sâdât-ı Arapla müşavere et. İmdi böyle avâkıb-ı umûra vâkıf ve a‘kal ve a‘lem-i kümmelîn olan zâta müşâvere emrinin hükmünü sâlifü’z-zikr tatyîb-i hâtırlarına yahut ba‘dehû ümmetin ona ittibâ ve iktidâ ederek her bir işi müşâvere ile temşiyet ve ru‘yet olunması sebebine mübtenîdir. Çünkü müşâvere ve müzâkere esnasında herkeste mütehassıl tecrübiyât ve malumât dermeyân olunarak mehmâ emken isabet-ı hak ve hakikate daha karîb bir netice istihsâl edilerek muvaffakiyete nâil ve matlûba vâsıl olunabilir. Buna mebnî hadis-i şerifte “İstişâre eden zarar görmez.”⁴ buyurulmuştur. Yani kim ki istişâre ile iş görürse ziyan etmez ve İmam Beğavî Hz. Âişe (r.a.)’den riva-yet eder ki “Rasûlullah Efendimiz’den ziyade ricâl ile müşâvere eden kimseyi görmedim.”⁵ ve Hz. Ali (r.a.) “İstişâre ayn-ı hidâyettir. Kim ki re‘y-i Hüda ile umûr görüp istişâreden istiğnâ ederse muhakkak tehlikeye marûz olur ve kable’l-vukû tedbîr ve müşâvere etmek seni nedâmetten temîn eder.” buyurdular. Ebû Hureyre (r.a.) dediler ki: “Ashâb-ı Rasûlullah gibi müşâvere ile tedvîr-i umûr eden kimseleri görmedim.”⁶

4 Taberânî, *Mu‘cemu’l-‘evsat*, Dâru’l-Haremeyn, Kahire 1995, c. VI, s. 365.

5 Begavî, *Şerhu’s-sünne*, el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrut 1983, c. XIII, s. 188.

6 İbn Hibbân, *es-Sahîh*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1993, c. XI, s. 217.

Hülâsa inde'l-hükemâ dahi istinbât-ı savâb için müşâvere gibi tarîk-i savâb bulunamaz. Hz. Süleyman alâ nebiyyinâ ve aleyhi's-salâtü ve's-selâmın imana daveti zımnında Hüdühüd kuşu ile Sebe melikesi Belkıs'a göndermiş olduğu "O Süleyman'dandır ve Rahmân ve Rahîm Allâh'ın adıyla (başlamakta) dır. Bana karşı büyüklük taslamayın ve bana teslim olarak gelin (diye yazıyor)." [Neml, 27/30-31] mektubunun vüsûlünde müşârun ileyhâ Belkıs eşrâf-ı kavm ile müzâkere ve müşâvere ederek "Ey ileri gelenler, dedi, bu işimde bana bir fikir verin; ben, siz olmadıkça hiçbir işi kesip atmam." [Neml, 27/32] yani ey eşrâf ve rüesâ-yı kavm işime ve emrime dair bana re'y veriniz. Yol gösteriniz. Zira siz hazır bulunmadıkça bana re'y vermedikçe hiç bir işi görüp bitiremem diye ehl-i şûrâsından üç yüz on üç kişi ile müşâvere etti. Demek ki müşâvere hadîs ve kadîmde ve her bir millette mûtat olduğu gibi bize de meşrudur.

2.2. Adalet

Mülk ü millet adaletle kâim ve doğruluk ile dâimdir. Saltanat küfür ile devam eder. Zulüm ile devam etmez. Hükm-i meşhûreden biridir. Adalet her şeyden ehem ve elzem olduğu şununla sâbittir ki Cenâb-ı Hak Kur'ân-ı azîmü's-şân'ın müteaddit mahallinde adaleti emir buyurmuştur. Nitekim "Âdil davranın, takvâya yakışan budur." [Mâide, 5/8] yani adalet ediniz o her takva ve ictinâb-ı meâsîden akreb bir emr-i hayrdır.

Diğer bir âyet-i kerîmede "Allah adaleti, ihsanı, akrabaya vermeyi emreder, fahşadan (edepsizlikten), münkerden (fenalık) ve bağyden (azgınlık) meneder." [Nahl, 16/90] buyurulmuştur ki tefsîr-i şerîfi Allahu teâlâ icrâ-yı adâlet ve herkese insaniyet ve iyilik etmek ve hânedân-ı nübüvvet-penâhînin akraba ve taallukâtına veyahut herkes kendi hîş ü akrabasına iyilik edilmesini emir ve zina ve fena şeylerden nehyeder. "Doğru terazi ile tartın." [İsrâ, 17/35], "Ölçüyü ve tartıyı tam dengeli yapın." [Hûd, 11/85], "Söylediğiniz zaman da akrabalarınız da olsa adalet yapın ve Allah'a verdiğiniz sözü tutun." [Enâm, 6/152] âyât-ı kerimesi dahi adaleti âmirdir ki meânî-i şerîfesi doğru bir terazi ile vezn ediniz. Tam ölçünüz. Teraziyi doğru tutunuz. Vaktâ ki bir söz söylerseniz bir tarafı akrabadan olsa da adl u hak dâiresinde söyleyiniz ve Alah'ın ahbine vefa ediniz.

Sahîh-i Buhârî'de Hz. Âişe (r.a.)'dan mervîdir ki Benî Mahzûm kabile-sinden bir kadından sirkat fiili sudûr etmişti. Kureyşîler zât-ı risâlet-penâh Efendimiz'in ashâb-ı kirâmından en sevgilisi olan Üsâme'den şefaatinin rica eylerler. Üsâme dahi mezbûrenin affolunmasını istirhâm eyledi. Resûl-i

Ekrem (sav) Efendimiz “Hudûdullahtan olan böyle bir haddi mi şefa'at eder-sin?” diyerek hemen ayağa kalkıp işbu hutbeyi kıraat buyurdu:

“Ey nâs! Sizden evvel olanlardan helâk olmadılar meğer ki bir şerîf yani büyük bir kişi sirkat fiilini irtikâb ettiği hâlde ona had icrâ etmezlerdi ve zayıf, fakir bir kimse sirkat eylediği hâlde üzerine haddi ikâme ederlerdi. Allah’a kasem ederim ki eğer Fatıma bnt. Muhammed sirkat etmiş olsaydı Muhammed onun yedini kat’ ederdi.”⁷

Ve Hz. Ömerü'l-Faruk (r.a.) mahdumuna hadd-i şer'î icrası için değnek-leri getirterek vech-i şer'î üzere vurmaya başlayınca huzzâr-ı kirâm affı için ricada bulundular ve harem-i muhteremeleri olan mahdumunun vâlidesi ağ-laya ağlaya yalvarmış ise de Hz. Ömer sarf-ı nazar etmeyip hadd-i şer'îyi ikmâl ve mahdûmu hadd-i mezkûr altında vefat eyledi ve bu suretle icrâ-yı adalet ve hudûdullâhî şefkat-i übüvvete tercih eylediğini gösterdi.

İmdi adaletin zıddı ve nokta-i mukabili zulümdür. Zulüm ise indellah bü-yük meâsilerdendir ki zât-ı akdes-i teâlâ anî'ş-şirki'd-denes Kur'ân-ı Kerîm'de zât-ı kibriyâsını zulümden münezzeh ve müberrâ kılarak “Yoksa Allah, kullara zulmedici değildir.” [Enfâl, 8/51] buyurdu yani muhakkak Allahu teâlâ abdi-ne zulüm edici değildir ve hadîs-i kudsîde dahi “Ey kullarım! Şüphesiz ki ben nefsimde zulmü haram kıldım. Zulmün haramlığını sizin aranızda da geçerli kıldım. Kesinlikle birbirinize zulmetmeyin.”⁸ yani “Ey kullarım! Muhakkak ben nefsimde zulmü haram ettim murâd-ı zulüm eylemekten münezzeh ve müberrâyım ve sizin beyninizde dahi zulmü haram eyledim birbirinize katiy-yen zulüm etmeyiniz” buyurmuştur.

İmdi Cenâb-ı Hak ki âlemi ademden vücûda getirdi ve kâffe-i mahlûkâtın mâlik ve sâhibi olduğu ve mâlikiyet hasebiyle de hangi surette isterse tasar-rufa hakkı bulunduğu hâlde kullarına zulmetmekten zât-ı kibriyâsını tenzîh buyurdu. Bazılarını helak ve belâ-yı azîme mübtelâ ve giriftâr eylemesi hep kendi kabahatlerinin cezâ-yı sezâsıdır.

Nitekim âyât-ı kerîmede “Bir millet kendi durumlarını değiştirmedik-çe Allah onların durumlarını değiştirmez.” [Ra'd, 13/11] yani itaatsizlikle irtikâb-ı menâhî sebebiyle kendi nefisleri nimetlerini tebdîl ve tağyîr etme-yince Cenâb-ı Hakk o kavimde nân ve nimeti tebdîl etmez.

⁷ Buhârî, “Hudûd”, 11.

⁸ Müslim, “el-Birr ve's-sıla”, 55.

Hülâsa insan evâmîr-i ilâhiyeyi yerine getirmez. Men' ve nehy buyurduğu işleri işler. Ve fena yola sülûk ve nâsa zulüm ve teaddî eyler. Ol vakit aziz-i zü-intikam hazretleri onun câh ve celâlini nekâle, nimetini nîkmete, izzetini zillete mal ve menâlini zevâle tebdîl eyler. “Ey akıl sâhipleri ibret alın.” [Haşr, 59/2]

2.3. İttihad ve İctimâ

İ'lâ-yı kelime-i hak için ittihad ve ictimâ her bir millet ve kavimde mergûb ve makbûl olduğu gibi milletimizce de meşrû olduğu “Bölünüp ihtilâfa düşenler gibi olmayın” [Âl-i İmrân, 3/105] ayet-i kerimesi ve emsâliyle sâbittir. İbn Abbas (ra) hazretleri bu ayet-i kerimenin tefsirinde buyururlar ki: “Cenâb-ı Hak müminîne ictimâ emretti ve tefrika ve ihtilaftan nehy eyledi ve onlara haber verdi ki akvâm-ı sâlifinin helakleri ve mahv ve izmihlâlleri umûr-ı diniyeden dolayı zuhûra gelen husûmât ve münâkaşât ve münâzaâtan ileri gelmiştir.”

Sahîh-i Müslim'de Ebû Hureyre (ra)'dan mervî olan “Birbirinize haset etmeyin. Müşteri kızıştırmayın. Birbirinize buğzetmeyin. Biriniz diğerinin pazarlığı üzerine satış yapmasın. Ey Allah'ın kulları kardeş olun.”⁹ yani “Birbirinize haset etmeyiniz ve ızrâr için bey' üzerine arttırmayınız ve birbirinize buğz etmeyiniz ve aranızda hukuku kaybetmeyiniz ve birisi bir şeyi satıp da müşteriye bey'-i mezkûru ikâle et ben daha iyisini ve ucuzunu sana satarım gibi şeyler yapmayınız. Ey Allah'ın kulları kardeş olunuz” hadis-i şerifi de lüzûm-ı ittihâd ve ictimâyı mübeyyendir.

Kezâlik *Sahîh-i Müslim* ve *Buhârî*'de Ebû Hureyre'den şu hadis-i şerif rivayet olunur. “Sizden hiç biriniz kendi nefsi için istediğini din kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olamaz”¹⁰ mânâ-yı şerîfi nefsi için sevdiği hayır ve menfaati arkadaşı hakkında da o kadar sevmeyince hiçbiriniz mümin sayılmaz. Ecille-i müteahhirîn-i Şâfiîye'den İbn Hacer Mekki-i Heytemî rahmetellahi aleyh *Fethu'l-mübîn fî şerhi hadisi'l-erbaîn* nâm kitabında diyor ki işbu hadis-i şeriften maksad-ı nebevî itilâf-ı kulûb ve intizâm-ı ahvâl-i nâstır. Zira itilâf ve intizâm kavâid-i kübrâ-yı İslâmiye'dendir. Nitekim Cenâb-ı Hak celle şânuhû “Ve topluca Allah'ın ipine yapışın, ayrılığa düşmeyin” [Âl-i İmrân, 3/103] âyet-i kerime ile tavsiye buyurmuştur.

9 Müslim, “el-Birr ve's-sıla”, 32.

10 Müslim, “İman”, 71.

Ve işbu âyet-i celîle şu suretle tefsir ve izah olunur. Vaktâ ki insanların herbirisi kendi menfaati gibi diğerlerinin de menfaatini sever ve elinden geldiği mertebe iyilik ve insaniyet ederek eza ve cefadan onları masun ve mahfûz etmeye çalışırsa şüphesiz onlar o âdemi severler ve bu muhabbet, umûm-ı nâs beyninde sirâyet ederek aralarında hayır ve menfaat hâsıl ve şer ve fesat zâil olur. O vakit umûr-ı meâş ve meadını umûr-ı dünyeviye ve uhreviye kesb-i intizâm ve emn ü asayiş muhkem bir surette takarrur eder. Tekâlîf-i şer'îyye ve a'mâl-i bedeniye ve kalbiyeden maksat hep intizâm-ı âlem ve asayiş-i Benî Âdem'dir. O da ictimâ ve ittihad ve yek diğerine muhabbet ve insaniyetle hâsıl olur.

Hiz. İmam Şa'rânî rahmetullâhi aleyh *Mîzânu's-şerîa* nâm kitabında dedi ki: "Şâri-i dîn-i mübîn cuma namazı için ictimâdan maksadı beyne'n-nâs istihkâm-ı ittihâd ve itilâf-ı kulûbün istihsâline mübtenîdir. Binaenaleyh cuma namazında mahall-i vâhidde bulunmak ve saflar mütesâvî olup yek diğerine tekaddüm ve teahhür etmeye." "Saflarınızı düz tutun. İleri geri durmayın. Sonra kalpleriniz de birbirinden farklı olur"¹¹ hadîs-i şerîfe ibtinâen İmam Malik hazretleri ihtilâf-ı sufûf, ihtilâf-ı kulûbu mucib ve ihtilâf-ı kulûb dahi münakaşa ve adâveti müstelzim olmakla herkes diğerine muaraza ve münâzaa edeceğine hükmeylemiştir. Ve İmam Şa'rânî dedi ki buna şek ve şüphe getiren kimse tecrübe etsin.

İmdi bâlâda zikrolunan nusûstan anlaşılacağı vechile ittihad ictimaya sebeptir. İctima ise şubât-ı imandan olan yetmiş şu kadar şubesinden biri olduğu İmam Beğavî hazretlerinin *Şu'abu'l-îmân* ve İmam Süyûtî hazretlerinin *Nukâye* nâm kitaplarında vesâir sıhâh-ı ehâdiste mezkûrdur. Nitekim Hz. Ömer (r.a.)'dan mervî olan hadîs-i şerîfin mânâsı "Kim ki cennetin ortasında sâkin olmak isterse cemaate müdâvim olsun yani cemaatten ayrılmasın. Zira şeytan yalnız olanlardır. İki kişi ictima ederse o uzağa gider."¹²

Hülâsa Cenâb-ı Peygamber-i mehâsin-siyer (sav) nâsı birbirine muâvenete tavsiye ve emir buyurmuştur. Nitekim Ebû Hureyre'den şu hadîs-i şerîf rivayet olunmuştur: "Kim bir müminden dünya sıkıntılarından bir sıkıntı giderirse; Allah da ondan ahiret sıkıntılarından bir sıkıntı giderir. Her kim de başı sıkışana kolaylık gösterirse, Allah da ona dünya ve ahirette kolaylık verir. Bir kimse bir müslümanın günahını örterse Allah da onu dünya ve ahirette

11 Müslim, "Salât", 122.

12 Muhammed b. İdris eş-Şafi'î, *Müsned*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, s. 244.

örter. Kul din kardeşinin yardımında oldukça, Allah da kulun yardımındadır.”¹³ yani Cenâb-ı Hak bir müminin dünyevî bir kederini def‘ ve izâle eden kimseyi ahiret sıkıntılarından birinden halâs eder ve kim ki bir düşküne ibrâz-ı teshîlât ederse Hakk Teâlâ hazretleri onun işini dünya ve ahirette kolaylaştırır. Ve kim ki bir müslümanın bir kabahatini ve günahını setrederse Cenâb-ı Hak celle ve âlâ onun dünya ve ahirette kabahatini setreder. Yani dünyada rezil ve rüsva etmez. Ve ahirette af ve mağfirete nâil eyler. Ve sonra buyurdular ki kul arkadaşının muâvenetinde bulunduğu müddetçe Cenâb-ı Hak onun muâvenet ve imdâdındadır. Yani insan gerek lisanen gerek bedenlen ve gerek mâlen arkadaşına muâvenet ederse Cenâb-ı Hak ona bir maslahatında muîn olur ve esbâb-ı teysîri halkeder. Allâme İbn Hacer rahimehullâh *Fethu’l-mübîn*’de işbu hadis-i şerifin şerhi sırasında diyor ki hadis-i şerif-i mezkûrda her ne kadar “mümin ve müslim” lafzı zikir buyurulmuş ise de gayrimüslim olan ehl-i kitap dahi dâhildir. Fakat mümin ve müslim lafzı onların ziyâdet-i şereflerine mebnî olup yoksa bilcümle ehl-i kitap hakkında bu hadis-i şerifte mezkûr olan muâmelât meşrû ve ifası matlûb-ı Cenâb-ı risâlet-penâhîdir.

2.4. Müsâvât

Adalet ve ittihad bahislerinde irâd kılınan âyât-ı kerîme ve ehâdis-i şerîfeden anlaşıldığı üzere herkes kendi nefesine istediği hayır ve menfaatin ihvânına da olması, arzu etmesi müsâvâta işarettir. Bâhusûs ihkâk-ı hakta ve icrâ-yı muhâkeme ve murâfaada şâh ve gedâyı yek diğerinden katiyyen ayırmamak ve biri diğerine tercih eylememek muktezâ-yı şer‘-i şerîfdendir. Mesela müddeî gedâ, müddeâ aleyh şâh olsa bile hâkimin huzurunda her ikisine de seyyânen muamele edilir. Hatta birisi hâkimin sağ tarafında diğeri sol tarafında ahz-ı mevki‘ etmesi şer‘an gayr-ı câizdir. Zira sağ tarafı soldan şerefli olmak münasebetiyle münâfi-i adalet ve mugâyir-i müsâvât bir harekete sebebiyet verilmiş olur. *Bahr* nam kitapta *Fetâvâ-yı kübrâ*’dan naklen mezkûrdur ki sultan birisi ile muhakeme esnasında kadı yanında oturuyorsa kadı mahallinden kalkar yerde oturup sultandan tebâud eyler ve o âdemi kendi yerine oturtup ancak muhâkemelerine bakacaktır. Fıkıh-ı şerîfin kütüb-i mutebere-sinden *Mecma‘ü’l-enhur*’da mezkûrdur ki Ebu Yusuf hazretleri Bağdat’ta vefatları esnasında Cenâb-ı Hakk’a yalvararak “Ya Rab! Sen bilirsin iki kişinin muhâkemesinde kalben bile bir tarafa meyletmedim. Ancak bir nasrânî ile halife Harûn er-Reşîd’in esnâ-yı muhâkemelerinde her ne kadar Harûn Reşîd

13 Müslim, “Zikir”, 38.

üzerine hüküm verdimse de Harûn er-Reşîd, esnâ-yı muhâkemedede benimle beraber oturarak kâide-i müsâvât muhtel olduğu cihetle af ve mağfiretini ni yaz ve tazarru eylemekle ağılıyordu.”

İmam Ali kerremallahu teâlâ vechehû hazretlerinin mevlası olan Kanber’den mervîdir ki Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib beni istedi:

–“Ya Kanber! Vallahi gelen misafirime it’âm etmeye bir nesnem yoktur. Bana ödünç tarîkiyle bir dirhem ver.”

–Ben de bir dirhem alıp takdim ettim.

–“Ekmek katıksız olmaz. Git. Yemen’den gelip beytûlmâle ait olan bal tulumlarından misafirimin kifâyetine kadar ölçüp getir. Yarın emîrû’l-müminin balı müstehaklarına taksiminde hissemden ol miktarı reddederim” dedi.

–Ben dahi gidip bir rıtl miktarını baldan getirip Hz. Hasan’a verdim. Sabahleyin Hz. Ali kerremallahu teâlâ vechehû balı taksim etmeye gitti. Tulumları görme-siyle

–“Ya Kanber! Kim bu baldan çıkarmış” sual buyurdular.

–Ben de keyfiyeti arzettim. Hz. Emîrû’l-müminin hiddete gelerek Hasan’ı cel-bederek hemen dirreyi kaldırıp vurmak istediysede

–Hz. Hasan “Allah aşkına vurma diye tazarru eyledi”

–Hz. Ali “Oğlum ne salahiyetle kable’t-taksim baldan aldın [diyerek] tevbîh eyledi.

–“Ya emîre’l-müminin onda hissemiz vardır. Taksim zamanında hissemi verdiğinizde ahz eylediğimin yerine reddeder niyetiyle aldım” [diyerek] cevap verdi.

–“Sâir nastan evvel hisse alıp istifade etmekte hakkın yoktur. Eğer Resûl-i Ekrem (sav) seni öperken görmeseydim darb-ı mûci’la sana darp ederdim.”

–“Ya Kanber! Bu dirhemi al. Git. Bu baldan daha iyisini iştirâ et. Alınan balın yerine koy” emrederek emrini yerine getirdikten sonra ağlayarak “Ya Rabb! Hasan bilmeyerek hilâf-ı adalet ve muğayir-i müsâvât bu fiili irtikâb eylemiştir.” Af ve mağfiretini Cenâb-ı Hakk’tan tazarru eyledi.

Kütüb-i fıkhiye ve fetava-yı muteberede musarrahtır ki dâru’l-harbte nasârâdan alınan mal temellük edilmiş olunacağı gibi nasâra dahi dâru’l-harbte bizden aldıkları emvâle mâlik olurlar hatta istîmân suretiyle bizim diyarımıza gelip evvelce almış oldukları o malımızı yedinde görsek de dava ve talebe ve istirdâda hak ve salâhiyetimiz yoktur. İşte şer’i-şerîf müslim ve ehl-i kitap hakkında müsâvât ile muamele etmeye emreylediğine temas eden Kânûn-ı Esâsî’nin on birinci maddesinde bilcümle edyânın serbestî-i icrasını

ve cemaat-ı muhtelifeye mukaddemâ verilmiş imtiyâzât-ı mezhebiye kemâ-kân cereyânı ve on yedinci maddesinde dahi Osmanlıların kâffesi huzûr-ı kanunda ahvâl-i diniye ve mezhebiyeden mâ adâ memleketinin hukuk ve vezâif-i sairesinde mütesâvî olduğunu tasrîh ve tatbîk edilmiştir.

Bundan malum olur ki milel-i saire şer‘-i şerîfin cevâz verdiği dairesinde müslümanlar gibi usul-i kadîmeleri vechile icrâ-yı âyin ve talim ve tealüm için meâbid ve mekâtiblerine gitmeye mezdurlar. Bu ise şer‘-i şerîfe muvâfık ve mutâbıktır.

İşte hürriyet ve serbestî ve müsâvât bervech-i meşrûh şeylerden ibarettir. Yoksa müslim olan kimse edyân-ı sâireye intikâli veya ehl-i kitap olan nasârâ ve yehûd, kitâbî olmayanların dinine duhûlû değildir. Zira o intikal şer‘an kabul olunmaz. Lakin muamele-i dünyevîce haklarında icrâ-yı adâlete dair *Câmisu’s-sağîr*’de mervîdir ki Fahr-ı âlem (sav) hazretleri buyurdu ki yani “Dâr-ı İslâm’da bulunup cizye veren ehl-i kitâba İslamlar tarafından teaddî vukû bulursa devlet-i İslâmiye dūçâr-ı zarar ve hasar olur.”¹⁴ ve diğeri bir hadis-i şerifte yani “Kim ki zimmîliğine mukırr ve cizye veren bir muahide zulmederse kıyamet gününde ben ona hasım olurum”¹⁵ İmdi adalet-i Cenâb-ı rahmeten li’l-âlemîn efendimize bakınız ki ehl-i zimmet o zât-ı risalet-penâhilerinin nübüvvet ve risâletini kabul etmedikleri hâlde muamelâtça müslimle müsâvî tutarak zulüm ve teaddî ve gadrden muhafazalarını tavsiye buyurmuşlardır.

3. Kânûn-ı Esâsî’nin Kısım-ı Sâni

Mebde-i risâlede beyân olunduğu vechile işbu kısım-ı sâni siyasi şeylerden ve meşruiyeti nusûs ile sâbit olan kısmın esbâb-ı müyessesesinden ibaret olmakla siyaset ise *Hidâye* şerhi *Înâye* nâm kitabın beyânına nazaran şer‘-i şerîfte hükmü sâbit ve mübeyyen olan cinayetin cezasını tağlîzdir. Yani madde-i fesâdı defetmek için ceza-yı galîz ve şedîd kılmaktan ibarettir ki fuzelâ-yı müteahhirinden şeyhulislam merhum Arif Efendi kütüb-i mutebereden nakl ve istinâd ederek *Siyâsetnâme*¹⁶ nâm kitabında umûr-ı siyasiyeyi zâlîme ve âdileye bi’t-taksîm siyaset-i âdile şer‘i-şerîfe mugâyir olmayıp şer‘in tağlîzi olarak isbât ve fetevâsı telhîsen beyân olunur. Şöyle ki muşârun ileyh

14 Taberânî, *el-Mu‘cemul-kebir*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1983, c. II, s. 184; Süyûtî, *Câmiu’s-sağîr*, Dârul-Kütübül-İlmiyye, Beyrut 2006.

15 Süyûtî, *Câmiu’l-ehâdis*, Matbaatu Hattab, y.y. t.y., c. XXI, s. 50.

16 Bu kitap Ahmet Akgündüz’ün hazırladığı *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* adlı eserinin içerisinde yayımlanmıştır. Bkz. Fey Vakfı, İstanbul 1992, c. IV, s. 127-212.

kitâb-ı mezkûrede demiş ki malum ola ki Şâri'-i teâlâ ve tekaddes hazretleri vekâyi'-i mesâlih-i ibâd ve def'-i mefâsid-i ehl-i inâd zımnında tefaddalen vaz' ve tayin eylediği ahkâm-ı şer'iyenin beşinci kısmı zecr ve siyaset için tesis olunan kavânîndir ki bu dahi altı sınıf üzeredir.

Sınıf-ı evvel sıyanet-i vücûd-ı beşeriye için nefes-i insaniye yahut etrâf ve azasında vaz' olunan kısas ki ber fehvâ-yı "Kısasta sizin için hayat vardır" [Bakara, 2/179], "Onda (Hak Kitabı) onlara, cana can yazdık" [Mâide, 5/45] ikâme ve icrâsına ihtimam olundukta nâs bi-gayri hakkın sefk-i dimâ ve kesr-i etrâfa yani cerh-i azaya ikdâmdan münzecir olur.

İkincisi hıfz-ı ensâb-ı insâniye için ber muktezâ-yı "Zina eden kadın ve zina eden erkeğin her birine yüz değnek vurun" [Nûr, 24/2] tayîn buyurulan hadd-i zina ki darb-ı siyatla ba'de istifâi'l-had şahs-ı mezbûr dâru'l-İslâm'da zina misilli fiil-i haramı irtikâba ictisârı dahi mûcib-i ta'zîr olunmakla imâmu'l-müslimîn nefy u tazîb ile onu tedîb etmeyi re'y buyurursa siyaseten bu dahi tensîb-kerde-i fukahâ-yı ızâmdır.

Üçüncüsü mevrîd-i kerîme-i "Namuslu kadınları zina ile suçlayıp da sonra (bu suçlamalarını ispat için) dört şahit getirmeyenlere seksen değnek vurun" [Nûr, 24/4] hadd-i kazîf ki ashâb-ı gayret ve erbâb-ı hamîyetin ekber-i ağrâzları olan sıyânet-i namus için vaz ve tayîn olunmuştur. Ve eza-yı kavlin-den ibaret olan itâle-i zebân ve hezeyân üzere dahi alâ hasebi re'yî's-sultân lazım gelen tazîr dahi şer'i-i şerîfte hadd-i kazfe ilhâk olunmuştur.

Dördüncü hıfz-ı emvâl-i ibâd için tayin buyurulan hadd-i sirkat ki "Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık Allah'tan bir ceza olarak ellerini kesin." [Mâide, 5/38] nazm-ı celîli icabınca kesblerine mücâzât vâki olmuştur.

Beşinci vikâye-i akl ve idrâk için cenâb-ı kibriyâ-penâh "Şarap, kumar, dikili taşlar, şans okları şeytan işi birer pisliktir" [Mâide, 5/90] nazm-ı cemîli fehvasınca teâtî-i hamrı nehy ile tahrîm etmişken ba'de'l-hürme ikdâm edenler hakkında hadd-i şer'î olmak üzere emr ü fermân-ı Cenâb-ı sultan-ı kişver-i risalet (sav) sudûr etmiştir.

Altıncısı redî' ve tazîr için evâmîr ve nevâhiyi muhteviye vaz' ve tesis olunan ahkâm-ı siyasiye ki bazısı mevrîd-i kerîme-i âyât-ı Kur'ân'îye ve ekserisi dahi medlûl-i sünnet-i seniyyeyi müctehidât-ı âsâr-ı sahâbe-i güzîn aleyhim rıdvânul-meliki'l-mübîn vâki olmuştur. El-Hâsıl cem'i-i ahkâm-ı siyasiye bir müstened-i şer'îye ibtinâ olunmuştur.

İmdi siyâsiyât-ı şer'iyeden olmak üzere fakîh Ebû Bekir A'meşî rahimehullahtan rivayet olundu ki üzerine sirkat iddia olunan kimesne sirkati inkâr eylese bu hususta sultânü'l-müslimîn için ekber re'yiyle amel etmek layık ve sezâvâr olur. Çünkü vukûf-ı hakikati mümkün olmayan umûra zann-ı gâlip ihtiyaten menzile-i yakîne tenzîl olunmuştur ki mesela bir şahs-ı müttehem sârik olup ve mâl-ı mesrûk nezdinde mevcûd idüğü zann-ı gâlip ile maznûn ise gerektir ki sultânü'l-müslimîn ona ikâb ve tazîb ede. *Hulâsatu'l-fetevâ* ve *Bezzâziyye*'nin bâbu's-sirkasında İmam Muhammed hazretlerinin *Mebûsût* nâm kitabından rivayet olundu ki sirkat ile ittihâm olunan şahıs daima sârikler ile enîs ve humkdan ve şûrb-i harm etmez ise de şâribu'l-hamr olan fâsıklarla celîs ve hemdem olduğu hâlde görünüp mevâzı-ı sû ve mevâkı'-ı töhmette bulunmakla inkâr-ı sirkate ibtidâr ve inkarında ısrar eylese dahi iltifat olunmayıp hemen imâmu'l-müslimîn ona ikâb ve tazîr buyurmaları tecvîz-kerde-i meşâyih-i ızâmdır.

Meşhurdur ki fukaha-yı kirâmdan Isam b. Yusuf rahimehullah mülûk-i Belh'ten Hayyan b. Ebî Hublâ'nın meclisine dâhil oldukça pîşgâh-ı emîre bir sârik ityân ve ihzâr olunup lede'l-istintâk inkâr etmekle emîr-i Belh cenâbları icâb-ı şer'îsinden muşârun ileyhe sual eyledikte ol dahi aleyhi'l-yemîn ve'l-beyyinetuhu ale'l-müddeî yani yani müddeî için ikâme-i beyyine lâzım ba'de'l-acz müttehem-i münker üzerine tahlîf olunmak mütelâzımdır diye cevâb-ı bâsavâb etmiş ise de emîr-i sâhib-tedbîr bu hususta ekber re'yiyle amel etmeyi tercih edip işkence nevinden olan falaka ve değnek ihzârıyla emr ü fermân eyledi. Sârik hemen on değnek darb ve icâ' olunmadan sirkati ikrâr ve mâl-ı mesrûk ihzâr eyledi. Cenâb-ı Isâm bu vaz'-ı hikmet-şiârdan taaccübkünân "Subhânellah. Mâ raeytu zulmen eşbehe bi'l-adli minhu" buyurdu.¹⁷

Bir de şurûh-ı *Meşârik*'ta mezkûrdur ki Resûl-i Ekrem (sav) "Ateşle azap etmek ancak Allah'a mahsustur."¹⁸ yani nâr ile ancak Allah azap eder hadis-i şeriflerinde ihrâk ile tazîb Cenâb-ı Rabbu'l-ibâda tahsîs buyurulmuşken Hz. Ali kerremellahu teâlâ vecheh kendi zât-ı âlîlerini ilah ittihaz eden Aliyyüllahîler'den Nusayrî zenâdıkasını ihrâkla tazîb buyurdıkları mücerred siyaset idüğü aşîkâr ve buna akâid-i bâtıladan zecren misâl için kasd-ı mübâlağa be-didârdır.

Menkûldur ki halîfe-i sâni Hz. Ömer (r.a.) ehl-i Medîne-i tâhireden Nadr b. Haccâc nâm gulâm-ı sabîhu'l-vechin hüsn ve melâhati tâife-i nisâ

¹⁷ Subhânellah. Adalet bundan daha çok benzeyen bir zulüm görmedim.

¹⁸ Buhârî, "el-Cihâd ve's-siyer", 106.

meyânında tekevvün-i fitneye bâis olacağından tehâşî buyurduklarına binâen gulâm-ı mezbûru huzûr-ı adâlet-i mevfûre celb ve ihzâr ba'dehû saçını traş ve Basra'ya nefy ve iclâ birle dâru'l-hicreti tathîre ibtidâr buyurdular. Hâlbuki hüsn ü cemâl mevhîbe-i zü'l-celâlden bir nimet olup nefy u taziri tazîb ve tenfîri mûcib günah-ı cerâimden ma'dûd değil iken halîfe-i âlicenâb li-maslahati'l-ibâd husus-ı mezbûru siyaseten istisvâb buyurdular. Kaldı ki bir müfsid, ehaff-ı zevâcir ile mûnderis ve mûndefî' belki mücerred tehdîd ve inzâr ile mürtefi' iken eşedd-i ukûbet ve tenkîle meyl ve udûl-i siyaset-i âdileden tecavüz ve gufûldür.

Mesela bir heyetten hey'et-i televvün ile mevsûf ve şerr ü fesâd ile maruf olmayan bir kimse hadd-i meşrûu nâ-yâb mücerred hukukullahtan taziri mûcib bir fiil-i münkeri irtikâb eylese imamu'l-müslimîne lâıyk ve reva oldur ki merre-i ûlâ yani birinci defa hata addolunup af ile muamele ve tehdit ve inzâr ile mukabele eden ve eğer ba'de'l-ihâne yine irtikâb-ı münkere ikdâm ve muhalefet-i emre ihtimam eder ise Cenâb-ı risâlet-penâh aleyhi ekmelü salât illâ lehu hazretlerinden rivayet olunan "Uyarılanın özrü kabul olunmaz."¹⁹ hadîs-i şerîfine binaen şâyân-ı iltifat olmayan itizârına itibar etmeyip hemen tazir ve tenkîline ibtidâr eyler. İntehâ

İmdi bâlâda bast u beyân olunan ve ahkâm-ı zâhire-i şer'îyyeye muğâyereti görülmekte olan nakillerden müstebân olduğu vechile imâmu'l-müslimîn için li-maslahatin ihrâk bi'n-nâr ve iclâ-i vatan ve işkence gibi siyâsiyât-ı âdile fukahânın cevâz-kerdesi olduğu hâlde Kânûn-ı Esâsî'de mezkûr olup sırf idâme-i hükûmet ve asayiş-i millet ve icrâ-yı adalet için tertîb ve tensîb edilen mevâdd ve muâmelât bazısından şer'-i şerifte bahs olunmamış ise de hilâfında da olmayıp ancak bazı eşhâsın sû-i tefsîr ve nâ-revâ bir muamelesiyle Kânûn-ı Esâsî'nin mûndericâtı neden şer'-i şerife muğayir olabilir ve'l-hakku ehakku en yûttebe'a.

* * *

Câmiu cevâmî-kemâlât ve sâhib-i celâil-sıfât hâiz-i inhâ-i fûnun ve ulûm, müstecma'-ı envâ'-ı mantûk ve mefhûm, Edirne vilayeti celîlesi vâli-i âlîyyü'l-şânı atıfetli Reşid Paşa hazretlerinin tensîbleri vechile menâfîi Mekteb-i Sanâyi talebesine terk ve teberru' edilmiştir. Edirne vilayeti matbaasında tab' olunmuştur. Fiyatı 2 guruştur.

19 Hadis olarak nakledilen bu söz İbn Turtûşî'ye nispet edilmektedir. İbn Allân, *Delîlü'l-falihin li-turuki ri'yâzi's-sâlihîn*, Dâru'l-Marife, Beyrut 2004, c. II, s. 340.